

2012

ПАНЬКО ОЛЕЛЬКОВИЧ КУЛІШ.

ОГЛЯД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ.

Написав

Роман Маковей.

ЛЪ ВІ В.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

1900.

В. 2005

ПАНЬКО ОЛЕЛЬКОВИЧ КУЛІШ.

ОГЛЯД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ.

Написав

Роман Маковей.

Л В І В.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1900.

8(c)У..18^у(092)

4.-

Збірка М. С. Возняка

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 35981

ЗМІСТ.

Вступ стор. 1

I.

Хлопячі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хильчевського і української літератури. — Польські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845 до 1847. — Ув'язнене і заслане в Тулу на три роки 1847—1850. — Істория Кулішевих праць за роки 1840—1846. — Побут у Тулі, студії над Самозванчиною і повість „Іскатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. — „Воспоминання дѣтства Николая М.“ — Побут на Україні в роках 1853—1855 і подорожні по Росії. (стор. 7—39). Циган. — Дві легенди про Вороніжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Українська преданія. — Повѣсти обз українскомъ народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ. — Іскатели счастья (Потомки заднѣпровскихъ гайдамакъ). — Історія испанской литературы по Тицнору. — Воспоминання дѣтства Николая М. (стор 39—58).

II.

Істория Кулішевих праць від 1853 до 1864 р. — О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Граматка. — Проповіди. — Працї над Гоголем, Квіткою, Марком Вовчком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Повѣсть о Южной Руси. — Липовыя пущи. — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Українськія незабудки. — Другой человѣкъ. — Дівоче серце. — Таїна.

— *Досвітки.* — Історичні і літературно критичні студії. — *Мартин Гак.* — *Брати.* (стор. 58—79). Про побут Куліша в Петербурзі в роках 1845—1847 і 1851—1853. — Знайомість з московськими славянофілами. — *Аксакови і Куліш.* — Кримська війна. — Добро маси як провідна гадка в Кулішевих працях: історичних, беллетристичних і літературно-критичних. — Вплив Грабовського. — Відносини Куліша до Росіян і Поляків. (стор. 79—98). Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографа. — Погляд на його повісті, і критичні праці. (стор. 98—107). Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і Конст. Сергеєвича Аксакова, Катеніна, гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Бодянського, Юзефовича, В. Тарновського-батька, Г. П. Галагана, Т. Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова. (стор. 108—115).

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874. (стор. 115—128). Про зносини Куліша з Галичанами в роках 1858—1871. (стор. 128—134). Історичні і інші праці Куліша з років 1862—1897. (стор. 134—150). Побут Куліша у Львові 1882 р. (стор. 150—155). *Магомет і Хадиза.* — *Байдা.* — *Маруся Богуславка.* — *Цар Намівай.* — *Петро Сагайдачний.* — Ріжні переклади. (стор. 155—165). Закінчене. (стор. 165—169).

Ділити жите і діяльність Куліша на якісь періоди — годі, бо не можна означити року, в котрім один період кінчив ся-б, а починається другий, відмінний від першого. Хоч у діяльності Куліша були звороти і сам Куліш ділив себе на „прежнього“ і пізнійшого, то проте не можна сказати щоб у прежнім Кулішу не містився пізнійший, або й навпаки, пізнійший Куліш не мав багато сих прикмет, що прежній. Перемінив він, правда, у старших літах деякі свої молодечі пересувідчення, але ся зміна не відбулася несподівано, нараз, — для неї були вже завданки у молодості Куліша і вона підготовляла ся у него по малу разом з розвоєм його.

Коли-ж я у своїй праці таки ділю діяльність Куліша на періоди, то роблю се просто з практичних причин, для ліпшого перегляду. Ділю її на три періоди, а то на час 1840—1855 року, коли закінчила ся, так сказати-б, молодеча діяльність Куліша і він відповідно до змінених обставин у Росії по Кримській війні розширив свою діяльність; другий період закінчується роком 1864, коли Куліш став російським урядником у Варшаві; третій період означаючи роками 1864—1897, — се був час, коли Куліш хитав ся по-

між Росією і Польщею і докінчував роботу, почату у двох перших періодах. Я не кажу, що Кулішевої діяльності не можна поділити й інакше; але сякий чи такий поділ може мати тілько тоді wagу, коли він справді покаже ся практичнішим, ніж сей. Се річ маловажна.

Становище, з якого учені і публіцисти доси судили про діяльність Куліша, було всіляке: як до часу, коли про нього писали. Для нас очевидно найважніші сі відзиви, яких автори брали на увагу майже всю їм відому діяльність Куліша, писані по змозі безпристрастно і печатані недовго до його смерти або й по його смерті. І так Петров, хоч признавав Кулішеви рухливий і енергічний талант, писав, що Куліш „ніколи не був ні чистим істориком ні чистим етнографом: в історію і етнографію вів вносив поетичні або публіцистичні погляди, а в артистичній діяльності недостачу чистої поезії заповняв штучним обдуманем. Під впливом чутя, теоретичні погляди його хитали ся і нераз упадали в суперечні крайності.“¹⁾ Петров уважає Куліша ділетантом. Дашкевич не добавив у Куліша тих суперечних крайностей і уважає його неначе жертвою історії. Каже, „що його хитаня поміж Польщею і всеросійською, сильно спіленою державою, се дуже характерна поява, яка вийшла не тілько з особистих прикмет Куліша, до чого зводять його перевороти Костомарів і Мордовців; хитаня Куліша — се повторене вікової колізії, яку нераз переходили західно руські більше або менше інтелігенті люди, починаючи з XV. століття, люди, що горячо любили свою вітчину, але не піднесли ся, як потрібно, понад свій місцевий патріотизм в імя вищої любові до всеї руської землі²⁾. Дашкевич розуміє сю вищу любов до всеї руської землі так, що Українцям не призначає права на повний розвій; се-ж розумів Куліш троха інакше. Дашкевич думає, що „виходна точка діяльності Куліша, його горяча любов до рідного племени і слова, остала ся та сама; уціліло в Кулішу і давнє народництво, а так само не змінив ся його погляд на задачі української літератури; змінив ся лише погляд на відноси племен польського і українського, на козацтво і на його пісні та літописи.“³⁾

¹⁾ Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія, 268.

²⁾ Отчетъ о двадцать- девятомъ присужденіи наград гравера Уварова, 253.

³⁾ ibid 230—231.

М. Кручинин

—

Пипін, що видав свою „Історію русской этнографії“ в три роки пізнійше (1891) від „Ота́зы“ Дашкевича, таки перечить ся з ним і добачує у Куліша крайні суперечності,¹⁾ але до причин сеї появі, які подавали інші критики, як Костомарів, додає від себе ще одну: а то далекі паслідки того самого романтизму, що панував у настрою любителів народності трийця тих і сорокових років. Крім того Пипін, так само, як Петров, уважає Куліша ділетантом у науці. „Освічений чоловік — каже — не може не мотивувати свого переходу від одного погляду до другого; сей переход, очевидно, повинен простирати ся на всю систему поглядів, котрі й треба вияснити. Критики Куліша не найшли досить внутрішніх основ до крутых переходів його понять.“²⁾

Як бачимо, три поважні історики літератури, що старалися судити Куліша безпредубідно, осудили його доволі остро, хоч не перечили його великих заслуг. Всі вони не могли оправдати ніби-крутих переходів Кулішевих понять і не могли скрити свого здивовання на вид такої вдачі, як мав Куліш. Але проте таки найсправедливійше з них оцінив Куліша Дашкевич, що не добавив у Куліша таких крайніх суперечностей, як додавали інші.

Наведені критики були нисані ще за життя Куліша. По його смерті, по обчисленню його дійсних заслуг для України, коли вже ніхто не може надіяти ся від него терпкої, гордої відповіди на можливі закиди, знати в оглядах його діяльності щораз більше охоти оправдати його помилки і не приписувати їх, так як се діяло ся за життя, головно його крутій вдачі. Сих оглядів ще не багато і вони не повні — назву два: д-ра В. Щурата і Б. Грінченка — але в них уже не видко сеї пропасти, з якою мусів Куліш бороти ся за життя. Др. Щурат у своїй брошурі, виданій у Львові 1897 р. п. з. „До історії остатного побуту П. Куліша у Львові“ старався вернути Кулішеві добру славу, підірвану в очах Українців сими його творами, в яких знати раз надмірну прихильність до Росіян, другий раз до Поляків. Автор дивився на ті твори, як на уступки раз одним, раз другим, в тій пілі, щоби від них дістати поміч у змаганях культурного і політичного життя українського народу. Б. Грінченко в популярній житеписі Куліша, виданій у Чернігові 1899 р. п. з. „П. А.

¹⁾ Исторія русской этнографії III, 214.

²⁾ ibid. 190.

Кулішъ. Біографіческій очеркъ“ оправдує Куліша таким способомъ: „Люди, що за ціле своє жите не зробили і десятої частини того, що зробив Куліш лише протягом останніх літ свого житя, або й зовсім нічого не зробили, обвиняли в зрадї того чоловіка, що, не памятаючи на себе, задихав ся під вагою роботи тоді, як богато-богато з тих, що кидали на него каменем, займали ся тілько прекрасними розмовами; винуватили того чоловіка, що мав силу і відвагу працювати серед насьмішок, клевети, зависті і байдужності до дорогої для нього справи. Люди забували давню гадку, що не помиляє ся тілько сей, що не робить нічого, а Куліш завсіди робив богато, його помилки були все ширі і, роблячи їх, він безнастанино мав гарну ціль — вияснення правди. Все те не могло не викликавати роздратовання в гордій, самолюбній і по часті нетерпимій натурі Куліша і не збільшати різкости і чудацтва його відповідей і нападів на противників з його боку.“¹⁾ Погляд сей на Куліша і справедливий і, головна річ, людяний...

Ще очевидно не прийшла пора сказати крайне слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других; ще не видано богато його творів і не оголошено до історії його житя всіх потрібних матеріалів, так щоби вже тепер можна в кождій справі на документах основувати свій суд про нього; ще з ріжких причин і не можна було оголосити численних листів Куліша з останніх десятиліть його житя. Житепись Куліша тілько тепер ладить д. В. І. Шенрок. Але вже й тепер відомий ширшому загалови богатий матеріал, на основі котрого можна говорити про Куліша з більшою певністю, як се доси було можливе. У великий помочи стають тут передовсім сотки Кулішевих листів, які оголошує „Кіевская Старина“ з половини 1897 р. Се листи Куліша до М. Максимовича, О. М. Бодянського, І. Ф. Хильчевського, Т. Шевченка, В. В. Тарновського батька і сина, Д. С. Каменецького, Вол. Барвінського, М. В. Юзефовича, Г. П. Галата, С. Д. Носа — разом кількасот листів з ріжких часів. Крім сих листів подані у „Київській Старині“ й інші звістки про Куліша.

Отсі листи, се неоцінений житеписний матеріал і коментар до діяльності Куліша; на підставі їх можна вже й тепер оправдати Куліша в неоднім, за що йому докоряли; можна показати,

¹⁾ loco cit 39.

що він був далеко більше консеквентним чоловіком, як декому здавалося; злоба дня, що нераз так затроювала пристрастю часописні статті, звернені против Куліша, тепер не може нам так затемнювати погляду на Кулішеву діяльність. Пізнавши докладно сюдіяльність, ми доходимо до висновку, що коли й можемо докоряті йому за деякі помилки, то рівночасно повинні ми сим докором обділити і всіх тих, що його виховували, що жили з ним, що мали вплив на него. Притім, очевидно, завсіди мусимо памятати слова польського поета, яких Куліш ужив раз на свою оборону:

Sąd nad nami nie dany nikomu;
Cieiąc mnie sądzić, trzeba być wemnie, nie ze mną.¹⁾

При оцінці діяльності Куліша я зверну увагу головно на характеристичні і найбільше цінні його твори, поминаючи менше важні, бо хоч би хто й хотів говорити про всю діяльність Куліша, то тепер, поки ще не видано всіх його творів, се не можливе. Але право говорити про його діяльність уже тепер перед виданем повної житеписі і всіх творів Куліша дає нам ся обставина, яку Куліш назначив, пишучи житепись Гоголя 1853 р. „Що до їх гадки, що чим пізнійше буде зроблена оцінка сего сильного мужа, тим ліпше, то, між нами сказавши — ся гадка нерозумна і негідна уваги. Вона пахне тими часами, коли ще не родив ся Гуттенберг. Чи-ж можна дібрати ся до оцінки, коли я думаю свою думу в Петербурзі, ви свої в Москві, а хто інший ще свою в Лондоні або в Нью-Йорку, і не знаємо посполу про се, що саме думає кождий з нас? Будуччина постоїть сама за себе, не бійтесь — її не зібете предчасними поглядами, бо magna est veritas et praevalebit. Але зрікати ся з якогось старечого побоювання за добрий стан мізку наших потомків, — від приємності обмінювати ся думками і навіть фактами — просто глупо і тупо.“²⁾)

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 105.

²⁾ Кіев. Стар. 1897, IV, 451.

I.

Хлопячі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хильчевського і української літератури. — Поліські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845—1847. — Увязнене і заслане в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулішевих праць за роки 1840—1846. — Побут у Туї, студії над Самозванчиною і повість „Іскатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. — „Воспоминання дітства Николая М.“ — Побут на Україні в роках 1853—1855 і подорожи по Росії.

Про хлопячі літа Куліша найбільше можна дізнати ся з його житеписи у „Правді“ 1868, написаної коли не ним самим, то кимсь дуже близьким до Куліша, бо в ній є такі відомості, які лише Куліш міг подати (н. пр. лист М. Грабовського з 1860 р.). Сказано тут, що дід і батько Куліша були люди жорстокі, горячі.¹⁾ Сю прикмету, хоч і значно обмежену освітою та вихованням, унаслідив по них і Шанько Куліш. Слабе здоров'я його з-малку мало в собі очевидно зародки тогі нервовости, яка проявила ся в нього при кінці 50-их років і показувала ся потім завсігди, коли він тільки попав у який більший клопіт та надвередив рівновагу свого духа надмірною роботою. У згаданій житеписи описаний також доволі широко вплив матери і сусідки пані Мужиловської на молодого Куліша. Ту сусідку описав Куліш у повісті „Ульяна Терентьевна“, і про цю повість каже його житеписець, що в ній богато Кулішевої сердечньої, його індивідуальної правди.²⁾ Отже повинні ми пригляднути ся цієї повісті.

Рідна мати була для Куліша, так сказати-б, першою учителькою етнографії, але вона померла перед часом, і Куліша не тягло вже пізнійше до рідного дому так, як колись. „Сказати правду, я не дуже був привязаний до родительського дому — пише Куліш у повісті „Історія Ульяни Терентьевни“ — не тому, щоб мені було байдуже про місце моїх перших радостей, не тому, щоб у нім не було мені добре (привольно), лише тому, що в мене

¹⁾ Правда, 1868, ст. 19—20.

²⁾ Там же, 33.

не було матери... Я втратив матір у такім молодім віці,¹⁾ що ледви пригадую собі її казки про чудесні сторони, не похожі на наші, і неприродні істоти, яких я ніколи й не бачив... Я зріс самотним хлопцем, при батьку, що горячо любив мене, однак утомляв читанем оправленого в шкуру Державина і аритметичними задачами. Мабуть тому моя душа хилила ся більше до товариства жінок, а Уляна Терентевна, з'явившись у нашій стороні, зараз потягla до себе мою уяву".²⁾

Уляна Терентевна Мужиловська була пані з „великого колїна“, розумна й добра. Панько Куліш ще хлопцем прожив у неї якийсь час — і пізнійше описав її у згаданій повісті. У цій повісті Куліш каже так про свою хлопячу вдачу: „В дитячих літах я не був дитиною: я відчував, радував ся і терпів, як дорослий. Однак через те мій дитячий вік не втратив для мене сего припадного чару, який, хоч сумно, відчував і сам Яків Яковлевич (учитель Куліша в гімназії). За сьвіжість вражінь, за вразливість душі, за солодке відчуване буття в ту епоху житя я безконечно вдячний свому Творцеві. Обдарований сими пристрастями, я находив цікаві речі всюди, де для інших була сама нудьга і мука. Все, що вражало мій голос і ухо, відбивало ся в моїй душі живописно і музично.“³⁾ В іншім місці каже ще Куліш про себе таке: „Я свому самотному житю дома, нудному побутові у школі і недостачі материнської любові приписую взагалі ранній розвій у мене симпатії до всого, що приманює серце.“⁴⁾

Сама-ж Мужиловська мала на Куліша чималий вплив. Від неї і її небоги набрав ся Куліш ідеального погляду на жите, що не в одній річі йому й зашкодило. У неї познайомив ся Куліш потрохи і з грецькою культурою. „Я був — каже він — зовсім отречений, і з того часу вже все, що гречче, почало мене займати незвичайно.“⁵⁾

Отсі звістки з хлопячих літ Куліша показують нам деякі риси його вдачі, які остали ся у нього через ціле жите: він за-

¹⁾ Куліш утратив свою матір тоді, як жив у Київі, — виходить, що мав тоді вже кільканадцять літ. (Іст. лит. рускою Ом., Огоновского III, I, 96). Коли ж так, то отсі слова Куліша треба брати з деякою засторогою, як і взагалі цілі „Воспомінання дітства Николая М.“, де Куліш виступає як незвичайно розвинutий хлопець.

²⁾ Повісті П. А. Куліша, Спб. 1860, т. III, 260.

³⁾ Там же, 259. ⁴⁾ Там же, 270. ⁵⁾ Там же, 342.

всігdi був дуже вразливий, цікавий і одушевлений. Уже хлопцем він рисував і до досить пізного віку любив рисувати та малювати. З часів, як Куліш був у гімназії, житеписці його оповідають ще одну характеристичну для него пригоду, як він просив учителя, щоб той не ставив його за невмінє альгебри на-вколішки, бо інакше покине вчити ся; учитель не згодив ся на се і Куліш справді зовсім покинув учити ся альгебру. Гордість і впертість були вже очевидно й тоді важними прикметами його характеру; з ними стрічаємо ся ми потім в його житю дуже часто. Цікаво також, що вже в гімназії Куліш пробував своїх сил у письменстві, пишучи вірші і т. Відомо також, що невеличка повістка „Циган“, напечатана в „Ластівці“ 1841, — се ще гімназиальна робота Куліша. Однак широких відомостей про те, як розвивався Куліш у середніх школах, поки що не маємо. Можна би, правда, дізнати ся про се з його повісті „Өеклуша“ і „Яковъ Яковлевичъ“, але сей матеріал не цілком певний, і маловажний для того, хто хотів би дізнати ся про те, що Куліша тоді займало, що він читав. Більше кажуть нам Кулішеві житеписці. З письменників, яких Куліш пізнав у гімназії, вони називають Жуковського, Пушкіна, Артемовського Гулака, Квітку, Гоголя, Гете, Шіллера і — що найважніше — Максимовича. Максимович видав у Москві 1834 р. збірник українських дум і пісень п. з. Українські народні п'єсни, частина I. Сей збірник так дуже сподобався Кулішеви, що він вивчив ся його на пам'ять.

З молодих літ Куліша годиться ся ще піднести факт, що він уродився 1819 і провів перші роки життя у Вороніжі, до гімназії ходив у Новгороді Сіверськім, а коли не міг докінчити її, то рік був досманім учителем у Глухові. В першій своїй повісті „Михайло Чарнишенко“ він і описує радо сї сторони, де прожив молоді літа, особливо Вороніж і Глухів, яким очевидно придивився добре. Околиці Новгорода Сіверського описує він в „Алексію Однорозь“.

До університету вступив Куліш 1837 року. З того часу ми й повинні придивити ся близьше його знайомим, його житю і роботі до 1854 р. Основою до сего огляду може бути съвідоцтво, видане Кулішеви з департаменту загальних справ російського міністерства комунікації 20. серпня 1875, де на підставі урядових документів вичислена його служба. Сказано там, що Куліш учився в Новгород-сіверській гімназії від 1833 до 1837 р., почім

слухав викладів на фільософічнім і правничім виділі київського університету. Університет покинув він перед кінцем курсу 1840, 31. грудня і вступив у службу учителем російської мови в Луцькім дворянськім училищі 1841, 10. лютого. Звідтам перевели його на таку саму посаду в Київо-печерське дворянське училище того-ж року 20. грудня і потвердили на посаді учителя російської мови і письменства 1842, 15. вересня. З Київа вислали його 1843, 5. липня для огляду у київській губернії всіх архівів при правителственних урядах і монастирях. Потім назначили учителем історії і географії у Київі того-ж року 20. жовтня; іменували членом сотрудником при „Временній комісії для розбору старих актів“ 1844, 18 січня; вислали знову для збирання відомостей про старовину в декотрі повіти київської губернії того-ж року 13. липня; далі перевели його на посаду старшого учителя історії в ровенську гімназію 1845 р. 31. серпня; а звідси назначили старшим учителем російської літератури в п'яту петербурзьку гімназію того-ж року 15. грудня. Постановою комітету міністрів 1. і 15. вересня 1846 рішено вислати Куліша для виучення славянських нарічий в Пруси, Саксонію і Австрію на півтретя року, з платнею на видатки в сумі 1.143 р. 68 к. в рік і з увільненем від обовязку учителя п'ятої гімназії 1846 р. 20. жовтня. Згадану подорож узnanо покінченою 1847 р. 2. липня.¹⁾ Того року, як відомо, ув'язнено Куліша і заслано в Тулу.

Се урядове съвідоцтво перечисляє нам тілько літа науки і службу Куліша. Як бачимо, він кілька літ учителював і два рази, 1843 і 1844 р., їздив оглядати архіви київської губернії. Сі урядові дані треба нам тепер доповнити іншими відомостями з життя Куліша.

Побут Куліша на університеті і перші роки його діяльності припадають на часи великого зросту самосвідомості на Україні. Коли придивимося Кулішевим знайомим з того часу і тим Українцям, яких твори він читав, то побачимо, що вони були представителями тих живих, народніх рухів, які з'явилися в 30-их і 40-их роках на Україні. Між ними на першім місці треба поставити Михайла Максимовича, котрого збірник пісень з 1834 р. зробив на Куліша ще в гімназії таке велике вражене. Нема при-

¹⁾ Кіевская Старина. 1899, том III, 376 – 377. Поки-що подаю тілько частину цього документу.

чини суміївати ся, щоб Куліш з часом не пізнав і першого Максимовичевого збірника з 1827 р. — і так сі два збірники лишили на його діяльності важний слід, подібно як і на діяльності інших письменників у Росії. „Вражінє, яке зробили збірники Максимовича на першостепенні сили російської літератури, — каже Пипін у своїй Історії російської етнографії¹⁾ — було фактом дуже великого історичного значення. Тодішні ентузіясти народності, що очікували літературного перевороту від впливу етнографічних дослідів, гадали, що в поезії сей переворот настане в сімнародно-романтичнім напрямі, до якого вони самі признавали ся. В тім самім часі й справді відбувався глубокий переворот в нашій (російській) літературі під збірним впливом суспільно-історичних і літературних причин: між ними і реставрація народної поезії мала свій широкий вплив, тому що викликала живий, глубоко-поетичний відзвів народу на інтереси, які повсталі серед освіченої кляси, в висших сферах літературного розвою, — і ся реставрація вплинула не тим лише, що дала нові поетичні теми і краски, але й тим, що вказала моральний зміст народного життя, який перше ледви підозрівали або якого й зовсім не добачували, та примушувала поважати се житє і займати ся ним і в соціальнім змислі.“

Пипін оповідає у згаданій праці про вплив збірників Максимовича на Шушкина й Гоголя; сюди треба очевидно долучити і Куліша, що не тільки пізнав збірники Максимовича, але на університеті був ще й учеником його. Тоді приподобався Максимовичеві своїм власним збірником пісень, що записав від матери. Максимович давав йому переписувати свої пісні. Дві легенди Кулішеві напечатав він у своїм альманаху „Кіевлянинъ“ на 1840 рік. Вечерами кликав М. Куліша на почитанку. Читали в купі народні українські пісні і розкладували їх розрядами. Потім стали читати повісті Вальтер Скотта. Максимович звертав увагу Куліша на закони штуки і підносив горі його духа своєю умною науковою.¹⁾

Максимович, як звісно, поступав собі дуже приязно з молодими людьми; так очевидно не лише своїми науковими працями, але й своїм постулюванем, своїм одушевленем до науки з'єднував собі та одушевляв і своїх учеників, між ними і Куліша. Мало то-

¹⁾ Исторія русской этнографії Н. Н. Пипіна. Спб. 1891, III, 28—29.

²⁾ Правда, 1868, ст. 283.

го, він і як український патріот був для Куліша вайцем. Український же патріотизм Максимовича — се не було українофільство таке, як його розуміли в 60-их роках. Відповідаючи на привіти, які читалися на 50-літнім ювілею його літературної діяльності в 1871 році, Максимович так говорив сам про себе: „Уроженець Київської Руси, де земля і небо моїх предків, я належав передовсім до неї і належу до нині, посвячуючи передовсім їй і мою умову діяльність. Але разом з тим, дозвівши у Москві, я так само любив, виучував і північну, Московську Русь, як рідну сестру нашої Київської Руси, як другу половину одної і сеї самої святої Володимірової Руси, відчуваючи і розуміючи, що як їх побут, так і зрозумінє їх, одної без другої, недостаточні, односторонні...“ I справді — замічає до того Пипін — ми бачили його старі літературні звязи, що відповідали і тодішньому складови його ідей: він розвивався у школі російського романтизму, що починав приймати народний кольорит, і із свого боку ддав до него український відтінок, як чисто краєвий (областний), не виріжнюючись ні трохи з загального літературного руху. Українофільство виростало з інших історичних причин — воно настало після більше або менше успішних проб літератури на народній мові (з 1830—1840 років), між якими була поезия Шевченка, після впливів славянського відродження, після ліберальних поривів правительства і суспільності слідом за Кримською війною і після освобождення селян, що наповнило довірчих людей дуже оптимістичними надіями. Так коли в нових поколіннях жила мрія про більше діяльну службу своєму народові і про піднесеніс його освіти підвищением його літературної мови, Максимович оставався вірним своїм старим поглядам: він був пересвідчений, — каже його житеписець — що українська мова, лишаючись мовою простого народу, може бути мовою поезії і для сучасного Українця, але не може бути ні товариською мовою освіченої суспільності, ні мовою учених.“¹⁾

Я навів навмисно отсю харacterистику Кулішевого учителя, щоби показати, в чім Куліш наслідував його, а в чім вищередив. Куліш не лише в пізнійшім віці прийшов до таких пересвідчень, що позволили йому написати „Історію вовоєдненія Русі“ з тенденцією виразно прихильною московській Русі в дусі

¹⁾ Ист. русск. этнogr. III, 35—36.

Максимовича; він ще в 40-их роках був тої самої гадки, як його професор. Про се съвідчать і праці Куліша і особливо його лист до Юзефовича з 1844 р., де читаємо: „В Київі я не мав нагоди поговорити з Вами про одно дуже важне літературне підприємство або, радше сказати, намір. Політичне жите України давно скінчило ся; а се жите, що проявляє ся мовою, костюмами, звичаями і т. — назву його хоч би поетичнім — тратить також з кождим роком свій вигляд (свою виразительності). Україна небавом зілеться з Росією в одно тіло. Воно й гарно; але не гарно се, що вона розцьвітає коло двох століть таким сильним, таким пишним народнім житем, при злуці з російським народом, внесла в нього мало нових елементів, вироблених власними силами протягом свого окремого істновання. Був час, коли ми Українці, сходясь з Росиянами, могли бути, так сказати-б, напоїти їх запахом своїх степів, додати їм богатства кольориту своїми народніми красками, осияти їх блиском своєї поезії, але в той час і ми не були ще такі осьвічені, щоби знати собі ціну, і вони були за мало культурні, щоб не покидати ся нашою мовою, поезисю, звичаями і обычаями. Коли-б ми по нинішній час заховали були вповні свою характеристику, о! я певний, що після впливу романів Вальтера Скотта на Росиян ми стали би для них предметом пильного вивчення; але в теперішнім нашім положеню, коли ми так зросийшлися і лишили самим селянам свою рідну мову і свої звичаї, ми не можемо вносити в бідне жите російської суспільності ніякого нового елементу. Російський поет, піднявшись до всеславянської ідеї, коли-б захотів при помочі студій прожити богатим житем нашого народу і таким способом доповнити і скріпити свою російську душу, то він майже не має до того способу: Україна у своїм нормальнім положеню є тепер майже безбарвним відломком давньої України, а наша література, з причини недостачі народної ерудиції і літератів, висловила собою жите нашого народа та-ж дуже слабо (крім народніх пісень, яких також видано дуже мало). І тому, щоб дати спромогу і Росиянам пізнати нашу пережиту минувшину, і щоб нам самим докладнійше пізнати себе, треба би почати таке видавництво, що містило б у своїх томах усе, в чім проявило ся жите українського народу.”¹⁾

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 199.

У цім проекті видавництва, що приняв пізнійше форму „Записок о Южной Руси“, інтересні для характеристики Куліша особливо мотиви видавництва; як бачимо, вже 1844 р. дивився він на злуку України з Росією подібно, як і в 70-их роках. „Это и хорошо!“ — казав він і тілько дорога була йому „свята старосвітчина“, мова, пісні, характер і звичаї України. Вплив таких гадок, як Максимовича, тут очевидний.

Що в 40-их роках думав так не тільки сам Максимович, але й інші, се ми знаємо з праць Пипіна, Петрова, Дашкевича, Кониського і ін. Українці не були тоді ворогами Росіян і думали розвивати свою літературу тілько поруч російської, не проповідуючи незгоди. Під впливом виучування славянських літератур і народності виробила ся лише в Українів охота займати ся своїм народом. В 70-их роках українська література поступила скоро наперед. До сего руху прилучилися, слідом за Артемовським Гулаком, молоді вчені: Срезневський, Метлинський, Бодянський, а потім Костомарів. Любов до українського народу проявила ся у них історично-етнографічними дослідами і романтичною ідеалізацією народу. Громада українських письменників у Харкові піддержувала сильно сей напрям. Студії над славянськими літературами і народностями витворили у них крім того українське славянофільство, хоч не у всіх проявляло ся воно в творах. Усіх же тих людей пізнав Куліш або особисто або з їх праць. Дві перші більші праці Куліша „Михайло Чорнишенко“ і „Україна“ съвідчать найбільше про вплив сих людей на нього: тут видко і історично-етнографічні досліди і романтичну ідеалізацію народу і славянофільство.¹⁾ Але перша повість, писана притім ще по російські — очевидний знак, що в Куліша були тоді ще сумніви що-до української мови. Коли-ж він у сїй справі з часом прийшов до інших пересвідчень, поступовіших як у Максимовича, то початки сих пересвідчень він сам приписував у значній частині впливовий Ів. П. Хильчевського, котрого пізнав у Луцку 1842 р. Хильчевський був старший від Куліша на десять літ, але проте оба дуже заприязнилися і Хильчевський навернув Куліша до українства. Куліш цінів його за те високо, займав ся його долею, коли йому в чім не поталанило, і в присвяті до поеми „Настусі“ дякував йому за добру науку:

¹⁾ Сербський елемент у „Михайлі Чорнищенку“, се наслідок таких самих студій, якими займалися харківські вчені.

Як з тобою ми зустрілись
на шляху широкім,
ти заглянув мені в душу
своїм добрим оком
і порадив мене широ,
куди прямувати.
Довго йшов я тай прибив ся
до рідної хати.¹⁾

Аж „Історія візсоєднення Русі“ розлучила сих двох приятелів — Хильчевський не згодився з цею працею Куліша — і приязнь їх пропала.²⁾

Та хоч Куліш і сам признає, що Хильчевський показав йому, куди прямувати до рідної хати, було би необережно приписувати ясніше, як у Максимовича, Кулішеве українство самому впливови Хильчевського. Куліш і сам бачив, що „святу українську старосвітчину“ починають чим раз більше зберігати: Ізмаїл Срезневський видавав від 1833—1838 „Запорожскую Старину“, присвячену українській історії і етнографії; Платон Лукашевич видав 1836 р. „Малоросійская и южнорусская народная думы и п'єсни“ — крім того українська література могла вже тоді виказати кілька замітних імен письменників, як Котляревського, Квітку, Артемовського, Гребінку, Метлинського, Костомарова і і. Шевченко видав тоді вже (1840) свого Кобзаря, а небавом ще й „Гайдамаків“, чим незвичайно підніс повагу української мови. Такі обяви з українського житя разом з цілим романтичним напрямом, що ставив собі народ за свій ідеал, піддали безпечно і Кулішеви думку писати не лише по російськи, але і по українськи, не лише дбати, щоб не загинула свята старосвітчина, але щоб український народ і дальше розвивався, нехай уже і в межах Росії, та разом з нею. Свідоцтвом такого зросту національної свідомості у Куліша треба вважати його „Україну“, написану по знайомості з Хильчевським.

Але до сих думок Куліша про український народ, які він міг почути від згаданих вище українських письменників і вчених, долучуються ся у нього рівночасно думки, почути від Поляків, що виховувалися під подібними впливами, як Куліш, належали до т. зв. польсько-української школи, але мали інший погляд на

¹⁾ Досвітки, Пб. 1862, 86.

²⁾ Диви некрольог Хильчевського у Літ. наук. Вістнику том V, 129.

історию України, як Українці. Особиста знайомість з сими Поляками лишила великий слід на діяльності Куліша. Пізнав він їх на своїх наукових подорожах по київській губернії 1843 і 1844 року. На найбільшу увагу заслугує знайомість Куліша з польським письменником М. Грабовським, що жив у своїм селі Олександрівці в Чигиринщині. Куліш познайомився з ним в липні 1843 і дуже вподобав собі його. „Умная, свѣтлая голова!“ так писав про нього ще того самого року. „Я подав Грабовському до відомості богато такого, що його здивувало, але за те і в нього найшов такі материяли, про які нам, Задніпряням, і не снилося.“¹⁾ У Грабовського зложив Куліш частину своєї „України“, за яку дуже хвалив його Грабовський.²⁾ Грабовський познайомив тоді Куліша з бібліотекою Константином Свідзінським; Куліш їздив нераз до Ходоркова, де жив сей польський пан, і користав з його великої бібліотеки.

Про знайомість з Грабовським і іншими Поляками сам Куліш оповідає таке: „Колись то давно, ще за Николаївських часів, запізнався я як вандруючий по Україні етнограф, з польським романістом і критиком Михайллом Грабовським. Наша знайомість тревало 20 літ і приводила нас часто до розсуджування польсько-руського питання в відношенню до українського народу. Не у всім сходилися ми з собою, і оба не в однім нерозуміли себе, але М. Грабовському я вдячний більше, аніж кому небудь та чому небудь, коли я в теперішнім часі в цім питанні хоч що-небудь добре розумію...“³⁾

А за що Куліш був вдячний Грабовському і іншим Полякам, за яку то науку, про те дізнаємося знову з його листа до „Народа.“ Уже в старости 1892 р., в десять літ по невдалі пробі угоди з Поляками, він так оправдував своє ніби-польонофільство, яким йому докоряли:

„Польська інтелігенція в Київщині є Волинщині перва вказала мені дорогу студіювання історичних документів і пам'ятників.⁴⁾ Знаний Свідзінський задля мене посылав Костомарі в Саратов десятками археографічні томи, та на біду Великої й Малої Росії, Костомара свою розумовою реторикою вицідив з них тільки

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 190. ²⁾ ibid. 191. ³⁾ Правда, 1876, стор. 446.

⁴⁾ Те саме сказано про Грабовського і Свідзінського у життеписі Куліша в „Правді“ 1868, стор. 283.

політично отруту під назвою „Богданъ Хмельницкій“, у чотирох пуздрах, рекомих виданнях. З того-ж самого материялу з прибавкою пильної праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я виробив іншого Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і парубків і досі ваготить над єхидним, юдинським козацьким ділом, єхидним однаково і за Хмеля Хмельницького, і за Мазепи, і за Гонти; так само, як у новорусчині, чи в Московщині¹⁾ за Косолапа, Разина й Пугачова. Отже ще тогді, як я сліпуючи брів по слідах Костомари, мою фанатичну імітацію кобзарським думам під назвою „Україна аж до батька Хмельницького“ Михайло Грабовський так уподобав, — а писав я її в нього над кабінетом, — що широкі виписки з неї польськими літератами посилали до Крашевського в „Athenaeum“ і той вельми хвалив їх, та боявсь друкувати, aby nie narazić (мовляв) naszej publiczności. Нехай хвалу диктувала їм обом і антимосковська політика; та скільки я ні препирався із Грабовським печатно й листовно, скільки ні фантазував à la Kostomara в таких школлярських творах, як „Пов'єсть объ украинскомъ народѣ“ і в самій „Основі“, Грабовський зостававсь моїм другом de facto, і перед самою смертю кликав мене в Варшаву на таку посаду, яку навпослі дав мені ворог Поляків, князь Черкаський за-одно з Милютином. Про Свідайнського, Едварда Руліковського, обох братів Головинських, Арцішевського, професора Зіновича і богатьох інших Поляків інтеллігентів мушу сказати те ж саме, з добавкою, що я не був достоен їх щирої дружелюбності, не знав її ціни, не вмів нею користуватись. Скажу більше: наша Мала Росія, по польськи Україна, не дала мені ні единого такого приятеля, дарма що давала часом і гроши на мої видання, — давала гроши і робила їх ненавидною мені підмогою... Тут ради паралелі згадаю між презентантами новорусчини Плетньова, друга Пушкина, (що силкувавсь бути його alter ego во дні слави своєї), про Сергія Тимоф. Аксакова і його сина Константина, про Катеніна, графа Олексія Толстого і Владимира Жемчужникова. Се були такі люди, і вчинки їх, що-до мене, були таківські, яких не дознав я, тайне чуваю ні по сім боці політичної прірви в нашій Малій Росії, ні по тім. І Ляхи і так звані в україноманів Москалі більше ро-

¹⁾ У Куліша Стара Русь значить Україна, Нова Русь — Росія, Московщина.

били для української (староруської) справи, і ради мене лично, і ради всякого, хто стояв у нас, а навіть іноді й не стояв тóго. Чого-ж се так? Того, що їх предки давно були государниками й культурниками, а ми й досі такі варвари в нашім письменстві, що прославляємо пяну різанину й руїну прозою й віршами".¹⁾

Поминаючи се, що в сім уступі пробиває ся Кулішева нетерпимість, ми повинні числити ся з отсім впливом Поляків на нього, який він сам признає. Теоретичні погляди сеї групи росийських Поляків, з котрими Куліш познайомив ся, висловив виразно один з них, Мих. Грабовський. „Грабовский — каже Дашкевич — не вважав маловажною діяльності польсько-української школи. З'ображену нею козаччину Грабовскийуважав суспільним ладом, у якім пробувала Україна протягом кількох століть. Сей лад зберігав постійно черти дикості. Всі козаки, починаючи з простих і кінчаючи гетьманом, відзначалися сільськими норовами, простою і грубістю, — то була козацька народність. Козацтво було новою відміною воєнного і наїздницького побуту, який панував колись у полках Аттілі. І досі Українці задержали черти народності, завіщані дуже далекими часами, і поетичні, тому що повстали у народа з богатою фантазією і глубоким чутем."²⁾ Грабовський признавав велику вартість українській народній поезії, одобряв, що ціла школа в польській літературі черпає матеріал з української поезії, радив ще більше займати ся сучасною Україною, і заохочував польських поетів користати з української поетичності.³⁾

Сі гадки про дикість козаччини, але поетичність народу були пізніше гадками й Куліша. В 40-их роках, правда, він був ще занадто великим ентузіястом старосвітчини, щоб міг загалом лаяти козаків розбишаками, але польські впливи і тоді вже, в 40-их роках, помалу пробивалися в його творах. Отут пора пригадати відповідні відомості з Кулішевої житеписі: Грабовский не годився з деякими політичними поглядами Куліша. Коли той польський письменник диспутував з ним пізніше про „Записки о Южной Руси“, то не тілько Гайдамаччину, але й Хмельницькому називав

¹⁾ Народ, 1892, 248.

²⁾ Так писав Грабовський 1839 у книжці, виданій п. з. „Literatura i kultyka, część I, str. 53—57.“ Виписано з „Отзыва“ Дашкевича, 204.

³⁾ Отзывъ, 204.

справдішнім розбишацтвом. Та й Сьвідзіньський не мігстерпіти, коли Куліш називав свою землю українською, а не ляцькою; тоді той польський пан погукував бувало з пересердя: „Chłopu jesteś!“¹⁾ Всеж таки у Поляків, що жили тоді на Україні, було більше толеранції, ніж пізнійше. Розказував Куліш, що брат митилевського архієпископа Ігнатія Головинського, поважний пан, бачившись з ним у Сьвідзіньского, промовив до него такі слова: „Україна ваша; на Україні ви аборигіни, а ми пришельці!“²⁾ Такі Поляки могли дечим причарувати молодого Куліша і мати на цього вплив.

Слід впливу сих Поляків на Куліша проявився спершу в його заходах видати деякі польські жерела. Він хотів видати польського історика Гропіуса в перекладі, а в Київі, за його намовою, перекладали Пасторія. „Ще треба перекласти Рудавського і Коховського. По тім я маю намір зібрати всі польські мемуари і видати в перекладі. Не вислухавши обох сторін, годі дізнатися правди. А доси історики заглядали мало в жерела.“ Так писав Куліш до Бодянського в серпні 1846 року.³⁾

У той же самий час, коли Куліш позаводив знайомості з Поляками, він познайомився особисто з визначними Українцями: Василем Білозерським, з Шевченком і Костомаровом і взагалі з київським кружком Українців. А кружок сей був не який будь; сам Куліш описує його у Хуторній поезії (стор. 7 і 9) ось як: „Ще годів за три чи за чотири до сїї сумної епохи (К. говорить про 1847 р.) українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Київі спасеною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду, а тим самим і нівечила її добробут. Серед сїї благодатньої молодіжі з'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Сьвіте тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе спліндровано,
За що, мамо, гинеш?

¹⁾ Правда, 1872, стор. 131—132. ²⁾ Тамже, 1868, стор. 284. ³⁾ К. Ст. 1897, III, 403.

Спів сей був для неї во істину гуком воскресної трубы архангела. Коли говорено коли небудь по-правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засьвітився поломаний язик, то се було тоді в Київі... Отсé-ж перш усього хотіли благочестиві юноші київські патхнути духом своєї любові і благоволення лучших людей у панських сеянях, злучених з ними високими інтересами науки і поезії, а вкупі з сими людьми осияти новим сvітом і тих, що справді сиділи „во тьмѣ и сѣни смертнѣй.“ Велике се було передвята, а проте коммуна, сполучена таким задумом, була не більша жмені щиріх душ... Між нами не було ніякого писаного статута, договору або хоть конспекта нашої спасенної роботи. Девізом нашого проповідування стало ся: „Буваймо невловимі, яко воздух.“ Так провадили ми наше діло, в благодатній тихості, до року 1845. В осені 1845 року я розлучивсь із київськими апостолами народної свободи і переїхав на службу в столицю. Щаслива доля звела мене близько з найкрасшою, може, людиною, яка була тоді в росийськім Вавилоні, в близьким другом Пушкіна, Плетньовим.¹⁾

Головою київської патріотичної молодіжи в роках 1843—1844 був сам Куліш і він то носив ся з великими гадками піддвигненя народу. Громада сеї молодіжи зростала: прийшов Шевченко, прийшов 1845 Костомарів із Харкова з широкими відомостями про славянське відроджене; серед частих суперечок про загально-славянські питаня погляди товаришів дозрівали і вкінці заходами Костомарова оснувало ся Кирило-Методиєве товариство. Поминаючи програму і значення сего товариства, як річ відому, зазначу тілько, що Куліш не належав до цього, не знав про організацію, хоч і переписував ся, бувши в Петербурзі, з членами його.²⁾ В Петербурзі жив Куліш від осені 1845, — так очевидно й не міг знати про те все, що діяло ся в Київі. Все-ж і у Петербурзі він виїхав як провідник сеї київської молодіжи, що поклала собі задачу „проповідати серед просвіщених панів українських визволене народу з крепацтва дорогою просвіті, разом із християнської і наукової.“³⁾ Члени К. М. товариства не хотіли приймити Куліша і Шевченка в члени тому, бо були певні,

¹⁾ Хуторна поезия, 10.

²⁾ Хуторна поезия, 10—11 і 27. — Див. також у Правді 1868.

³⁾ Тамже, 8.

що вони і без того будуть працювати. Але побут у Петербурзі, здається від К. М. товариства, що мало такий великий вплив на своїх членів, — побут у нових обставинах житя лишив таки свій слід у тім, що Куліш — як потім показало ся — не позбув ся деяких сумнівів у справі, як йому дивити ся на історію України, не міг викинути із своєї голови думок, защеплених знайомими Поляками. Молодече одушевлене ще закривало у його съвідомості сі сумніви, але вони у нього були і він не забув їх.

По дорозі в Петербург Куліш познайомився в Москві 1845 з Погодіним і прожив у нього дві доби. Погодин приняв його дуже радо, а Куліш відкрив у нім „більше достоинствъ, чѣмъ предполагалъ доселъ“¹⁾). У Петербурзі познайомився він з Полевим, з бар. Корфом і з деким іншим; сії знайомості були короткі — і ми не дізнаємося про них з листів до Юзефовича, де говорить ся про се, нічого цікавого. Навпаки в однім листі до Юзефовича, писанім небавом по приїзді до Петербурга, в грудні 1845 р., читаємо, що Петербург не зробив тоді на него доброго враження.

„Сучасна наша література — писав він, маючи на думці очевидно російську літературу — виглядає дуже сумно. Всі представителі її, крім кількох правдивих жреців поезії, — то розпустний (розвратний) народ; іншим словом я й не можу означити того торговельного духа, яким давно затроєні старі і молоді серця, того пустого життя, яким живуть вони, тих безсоромних гадок про великих письменників, які безнастанно чуєш між людьми і читаєш у книжках, в кінці того неповажного погляду на съвіт як на божий твір, які виявляють вони при всім, чим займається ся їх серце або розум.

Я тільки дивлюсь мовчки на всі ті сумні прояви і замикаюся сам у собі глубше, як у Київі, та дякую Богу, що не попався у той хаос. Самотне жите і пильне та довге читане таких письменників, як Гомер, Данте, Шекспір, разом з вистудилюванем історії народної поезії своєї вітчини, поставили мене так сильно на ноги, що мене не може потягнути за собою скажений потік Кравчшини і інших літературних партій. Я дуже бажав би собі познайомити ся з артистами; до них тягне мене моя душа більше, як

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 203.

до тутешніх літератів; але не знаю як¹⁾). Найбільше поважав він тоді свого професора Плетньова, котрого цінив високо і в пізніших літах.²⁾ Про інших Кулішевих знайомих у Петербурзі ми не знаходимо згадок у його листах до Юзефовича; очевидно, що Аксакових, Катеніна, Жемчужнікова і Ол. Толстого, котрих назвав своїми приятелями, він пізнав аж у 50-их роках. А під час свого першого побуту в Петербурзі сходився він найчастійше з родиною Плетньова. „Плетньов зробив мене ще більшим відлюдком, ніж я був перше, — писав Куліш у липні 1846 р. Я майже цілий свій вільний час провадив у його маленькім родиннім кружку, і, чи повірите? не бачив ні Брюлова, ні кн. Вяземського, ні Одоєвського, ні Григоровича, одним словом нікого з тих, кого бажав бачити, ідучи в Петербург³⁾). Плетньов за пустотууважав писане по українськи, але Куліша не збив з дороги⁴⁾.

Тепер бажав Куліш доконче виїхати за границю, що йому в кінці повелося, себто він добув гроші на подорож. Знов треба було йому змінити місце побуту, а він уже до того часу жив у Київі, Луцьку, Рівному на посадах, їздив по Україні і потім сидів у Петербурзі. Неспокійна була вдача у нього і непосидюча. Він і оправдується за те перед Юзефовичем в маю 1847: „І так не лише ви самі піддержували мою охоту безнастінно змінити місце побуту. Доля також помагає мені. Тепер, поволочившись три роки поміж Львовом, Прагою, Віднем, Сербією і Варшавою, я обов'язком страчу охоту до волокити, або зроблюсь правдивим Ходаковським⁵⁾.

Але Куліш не втратив охоти подорожувати.

Поминаємо інші подробиці Кулішевого життя в Петербурзі — варто лише піднести, що він тоді дуже цінив Шевченка і Костомарова, і дуже вставлявся за своїми приятелями або добрими знайомими, як за Чуйкевичем, Хильчевським і Красновським⁶⁾, що съвідчило неазле про його услужність.

Ся діяльність молодого Куліша закінчилася ув'язненем його 1847 р. в зимі, двомісячною тюрмою в Петербурзі і трилітнім засланням у Тулу. Про причини арештовання годі тут широко розво-

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 207. ²⁾ Хут. поезія, 10. ³⁾ Ків Стар. 1899, I, 300. ⁴⁾ Правда, 1868. ⁵⁾ К. Ст. 1899, березень 306. Ходаковський-Чарноцький, відомий польський етнограф. ⁶⁾ там же 310.

дити ся — се була відома справа Кирило-Методиєвого братства¹⁾. Куліш не належав до братства, але писав до братчиків листи, і на підставі сих то листів і „Пов'єсти об' українському народі“ його засудили. Була се для нього катастрофа незвичайна, і особисто страшенно прикра — він тоді тілько що оженив ся — і матеріально для нього шкідлива і моральна, бо звихнула його учену карієру. Отсє нещастє викликало у нього сі „Три слізозі дівочі“, три сумні поезії з 1847 р. — що надруковані у „Хаті“ (107—111); се попри „Україну“ одинокі сувідки на те, що Куліш у 40-их роках писав і поезії.

Оглянувши кружки людей, в яких Куліш обертав ся до 1847 року, ми придивимося тепер його роботі в тім часі. Як повстало повісті „Михайл Чарнишенко“, про се звісток у листах Куліша не находимо. Лише по даті написання її (перші місяці 1842 р.) можемо судити, що Куліш обертав ся тоді тілько в кружку Максимовича і Хильчевського.

Більше звісток маємо про повстаннє „України“ і „Чорної ради“. Весною 1842 Куліш був хорій. „Я хорій — писав він до Юзефовича 15. цвітня 1843 р. — і тому доси не можу ставити ся нї у вас нї у князя (Давидова, тодішнього попечителя шкільного округа). Сам не знаю, що мені хибус: поччуваю себе немов розбитим, але найбільше мучить мене нестерпна біль у грудях. Бою ся, щоб я не вмер від того. Не можу нічого робити — і се мучить мене найгірше“²⁾). Але у своїй „неказаній нудзьї“ він таки читає Шекспіра і „Тараса Бульбу“ Гоголя та радить Юзефовичеві прочитати Гоголя. Саме під час недуги повстало у нього гадка написати роман. „Світ — пише він — що доси здавав ся мені сумною купою людських хиб, нараз, на саму гадку про смерть, появив ся у моїй душі зі всім тим, що тілько вона находила в нїм поетичного, — і ся поява несподівано осьвітила для мене артистичним колъоритом кілька сторінок нашої історії. Я мабуть пишу темно³⁾): годі ясно висловити те, що душевні сили перевертають як у неозначенім хаосі, доки твір не явить ся пе-

¹⁾ Куліш оповідає про неї широко в „Історичнім оповіданні“ у „Хуторній поезії“, стор. 7—42.

²⁾ К. Ст. 1899 февраль 187.

³⁾ Куліш тоді печатав уже повість „Михайл Чарнишенко“.

ред розумом на стілько ясним і готовим, що поет може вже съміло висловити свої думки на письмі. Знову темно і я покидаю роботу: може й не вийде нічого з того хаоса і я наперед боюсь, щоб ви не прогнівались на мене за моє дитинне балаканє. Правда, Шіллєр не інакше творив свої твори, як розбалакавши перше своїм знайомим усе, що було у нього на душі, і наговорившись доволі про свою будучу дитину¹⁾). Се так родилася у Куліша думка написати „Чорну раду“. Грабовский радив йому почекати з тим, поки не пізнає ліпше людій²⁾), але він таки небавом написав сю повість.

В дальших листах з р. 1843 він пише, як радо розмовляє зі старими людьми про старовину, оповідав про свій побут у польського історика Грабовского, про подорожі по Україні і про свої наміри. Він хоче писати про Колївщину і небавом зладити народню епопею („Україна“) способом народних дум; у серпню 1843 року пише, що вже довів свою „незвичайну композицію“ до смерті Остряниці, а потім видає сю працю п. з. „Украина, зложивъ П. Кулішъ. Одъ початку Украина до батька Хмельницкого. Кіевъ 1843“. Під поемою вказано: „Року Божого 1843, місяця цьвітня. Писано в богоспасаємі граді Києві“. Ся дата о стілько непевна, що Куліш аж у серпню 1843 скінчив свою „незвичайну композицію“ — як про се писав сам Юзефович³⁾). Цензура дала дозвіл печатати її у вересні 1843, отже вся композиція зложена, видко, весною і літом того року, і не тілько в Київі, але й поза Київом, на приклад у домі Грабовского в селі Олександровці в Чигирянщині. Куліш складав її „у нього над кабінетом“³⁾ і вона дуже вподобалась Грабовскому.

В осені 1843 р. Куліш писав, що рад би покинути Київ і перенести ся до Петербурга; „ніщо, каже, не шкодить, що в Петербурзі повітрє не здорове; в Київі скорше убе мене нудьга, як саме нездорове повітрє“⁴⁾). Причина тому була така, що Куліш надіявся в Петербурзі більше зробити на науковім полі, а при тім учити ся малярства. Ще того самого 1843 року в грудні він писав, що плян історичного роману (Чорної ради) у нього вже

¹⁾ К. Ст. 1899 февраль 191.

²⁾ Народ 1892, 248.

³⁾ К. Ст. 1899, февраль 194

⁴⁾ Там же 196.

давно готов; окрім того почав він „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, а рівночасно писав статю по українськи про задніпрянський народ п. з. „Поїздка в Україну“, займав ся мальством і історичними студіями¹⁾

Найбільшим Кулішевим твором із 40-их років є його Чорна рада. Деякі черти сеї хроніки повстали у Куліша ще тоді, коли він писав „Михайла Чарнишена“. Зараз після видання сего роману він уявив ся до Чорної ради 1843 року, як уже було сказано. В грудні 1845 повідомляв Куліш Юзефовича, що вже кінчить писати Чорну раду²⁾. Писав він її насамперед по українськи³⁾, а зовсім закінчив 31. серпня 1846, як видко з листа Куліша до Бодянського: „Вчера былъ достопамятный день совершенного окончания первого на украинскомъ языке исторического романа Чорная рада“⁴⁾. Але ще й потім шукав Куліш нових жерел до сеї хроніки. „Хочется мнѣ, чтобы это былъ не вымыселъ, а истина, до чего уже я достигъ значительно“ — писав він у вересні 1846⁵⁾. По українськи хотів він надрукувати свою хроніку в „Чтениахъ“ Бодянського доконче таки того-ж року 1846⁶⁾; коли-ж би се було неможливе, то бажав видати її своїм коштом, бо вірив, що кілька примірників сего романа простелили би йому дорогу і в найсуворіші харківські душі і що він таким способом богато зробив би в хосен української історії і письменства.⁷⁾ Видане Чорної ради сталося для нього „вопіющею потребностью“. „Не могу долгѣ переносить, что послѣ повѣстей Основяненка мы, малороссіянне, совсѣмъ уснули со своею литературою“⁸⁾. Але наміри Куліша перебило приготовлене до подорожі по Європі, жениття іувязнене Куліша. Нема сумніву, що пізнійше по повороті з Тули Куліш значно поправив свою хроніку, бо ріжниця помог обробленем „Мих. Чарнишена“ і „Чорної ради“ незвичайно велика. Росийський переклад сеї хроніки почав Куліш друкувати 1845 р. в. „Современнику“, коли ще й не написав цілого твору; але надрукував тілько дві глави і покинув. Мав намір видати

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 208.

²⁾ К. Ст. 1897, III, 399.

³⁾ К. Ст. 1897, III, 408.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV, 28.

⁵⁾ Там же 28, 34 і др. ⁶⁾ Там же 29. ⁷⁾ Там же. ⁸⁾ Там же.

переклад аж по повороті з заграниці, але надрукував справді аж 1857 р. в „Бесѣдѣ“. Про сей переклад писав сам Куліш: „Вѣдь это не переводъ, а какъ бы самостоятельное произведеніе!“¹⁾.

Рівночасно, як Куліш писав „Чорну раду“, він збирав і порядкував матеріали до своїх „Записокъ о Южной Руси“. Один том сих „Записокъ“ був уже 1846 р. готовий і приладжений до друку.

Про се дізнаємося з Кулішевого листа до Бодянського, писаного 1846 р. в серпні: „Ви не могли придумати нічого присмійшого для мене, — писав Куліш — як відділ у журналѣ „Общества“ для славянських авторів. Коли так, то я подам Вам скарби, про котрих істноване Ви й не думали. Се народні, історичні і фантастичні перекази, записані мною стеноографічно, правдиві взірці високої краси простої мови. Вони вже пропущені цензурою і творять такий том, що в однім нумері, при Вашем дрібнім друку, займуть багато місця“²⁾. Сі перекази він і переслав Бодянському у серпні 1846 р. з такими словами: „Ввѣраю вамъ мое сокровище съ такимъ чувствомъ, съ какимъ мать передаетъ свое дитя на руки мужу. Знаю, что Вы опѣните его по достоинству, обережете и въ дѣло употребите, какъ нельзя лучше“³⁾. Але з причини увязнення Куліша не вийшла і ся праця до 1847 року з друку. Тому-ж, що вона з'явилася вже в десять літ пізнійше у збільшенні обемі п. з. „Записки о Южной Руси“, то про неї мова буде пізнійше.

Року 1846 видав Куліш у „Чтеніяхъ“ Бодянського літопись Самовидця і приготовляв богато іншого історичного матеріалу до друку — але увязнене і тут стало йому на перешкоді. Характеристична історична праця, яку вспів він видати ще перед увязненем на підставі своїх студій, се його популярна „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, надрукована 1846 р. в журналѣ для молодіжи „Звѣздочка“. Се мабуть та сама „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, що про неї згадується в листі з 1843 р. Статі під таким заголовком Куліш до 1846 року не надрукував, але очевидно скористав із неї 1846 р. Прошу „повѣсть“ так писав Куліш до Бодянського в листі 1846 р.: „При помочи сеї книжки для дітей я мав намір подати знавцям нашої історії кілька гадок, витягнених із виучування історичних

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 112. ²⁾ К. Ст. 1897, III, 404. ³⁾ там же 405.

жерел і самого українського народу. Я бажав би побудити нею pro i contra, щоби таким способом рішити деякі питання про значінє Українців у моральній діяльності славянського съвіта... При ваших благородних старанях оголосити всі наші історичні жерела, книжка моя може служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України. Знаю добре, що я доторкнувся не всіх іще тез: почасти обставини не позволили мені се зробити, почасти годі було погодити се з обсем і призначением (крім названого вже) книжки. Рецензенти можуть розширити обєм української історії, коли тілько моя праця буде мати вплив каменя, киненого на рухому поверхню води.“¹⁾

Та хоч Куліш мав деякі сумніви, коли писав про значінє Українців поміж Славянами, то він таки рішив се питаннє тоді не-двоизначно: козаки були у нього тоді нацією і заслуги їх назвав він великими. Сумніви, які він мав тоді, були очевидно подібні, як у Чорній раді: Куліш тямив польську науку про дикість козаків... У старости, згадуючи ті часи, як він за сю „Пов'єсть“ мусів терпіти у слідстві 1847, Куліш зовсім інакше думав про неї. „Се була — каже він — компіляція тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про Ляхів, да тих, що наші кобзарі складували про Жидів, на піджогу або на втіху козакам-пяницям, да тих, що розкидано по апокрифах давніх ніби сказаній і по фальшованих ще за наших праਪрадідів історичних документах. Се була одна з тих утопійних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в цій виступали як нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів цомальовано тут людоїдами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її й досі перекручують, то скарати хиба реготом... „Пов'єсть об' украинскомъ народѣ“ написав я для пані Ішимової, що вчила дочку Плетньова і видавала журнал для дітей „Звѣздочку“. Се було зроблено прихватком, par complaisance для доброї до мене, чужоземця, особи і всього 200 примірників одпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продажу сїї книжечки я навіть і не пускав.“²⁾)

¹⁾ К. Ср. 1897, III, 400. ²⁾ Хуторна поезия, 34—35.

В тій оцінці власної праці з молодих літ видко найліпше Куліша молодого і Куліша старого. „Пов'єсть объ украинскомъ народѣ“ походить ще з тої сфери думок, що „Михайло Чарнишено“, „Україна“ і „Чорна рада“ в першій редакції.

В Тулі на засланю жив Куліш від осені 1847 року до кінця року 1850. З тих років маємо листи Куліша до О. Бодянського і з них ми дізнаємося, як тоді Кулішеви жилося і що він робив. Його назначили 17. вересня 1847 в канцелярию начальника тульської губернії,¹⁾ але роботи не дали йому ніякої. Року 1849, 24. жовтня назначили його коректором тульської губернської друкарні з платною 600 рублів, але й тоді брав він лише платню, а до роботи його не допускали. В році 1850, весною, добавили йому ще 400 рублів платні і він титулувався редактором неофіційальної часті „Тульскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, але — як Куліш здогадується — редактор сеї часописи дістав приказ не приймати ніякої його праці до друку, „щоб не було якої пригоди“; так він і далі займався своїми ділами.²⁾ Дня 16. грудня 1850 писав Куліш: „Нарешті я свободний!“, а що навчився під час свого побуту в Тулі, се означив він словами: „Я не знаю грецької мови, латинської знаю мало, але за те читаю по польськи, по французьки, по німецьки, по італійськи і по англійськи, та ще дещо „маракую.“³⁾ Таким способом поневільний побут у Тулі попри свої шкоди приніс Кулішеви і деякий хосен, — він учився. При ріжких невигодах і клопотах, яких зазнавав у Тулі — він нераз скаржиться перед Бодянським на се — він і міг тут учити ся, бо жив відлюдком, за цілій перший рік побуту не прислав собі ні одного знайомого, з котрим міг би жити⁴⁾; так само цілій другий рік вів чернече життя і не переписувався з ніким, лише з Бодянським,⁵⁾ аж у осені 1849 р. заприязнівся з одною родиною Гусєєва, що приїхала недавно з Петербурга⁶⁾. Спершу, приїхавши в Тулу, Куліш нездужав і гриз ся дуже, а там помалу

¹⁾ Дати про урядову службу Куліша беру, як перше, з відомого съвідоцтва — Кіев. Стар. 1899, сентябрь, 377.

²⁾ К. Ст. 1897, IV 258.

³⁾ К. Ст. 1897, IV 260. З листу до Бодянського 1851 р. (*ibid.* 263) дізнаємося, що Куліш навчився ще й іспанської мови. Того самого року вчився ще мови латинської, грецької і арабської (*ibid.* 264).

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 243. ⁵⁾ *ibid.* 251. ⁶⁾ *ibid.* 255.

привик, робив своє діло, і навіть мав гадку купити собі дім у Тулі¹⁾; очевидно не знов, як довго прийдеться йому тут жити.²⁾

Ніщо дивного, що втихомирившись потроха і маючи стілько вільного часу, він у Тулі понаписував деякі праці. Року 1848 в січні хотів він писати про Івана Грозного роман, а перше романна історію. „Я його ненавиджу по Карамзинськи, а жалю о нем, і він у мене сидить із своїми крутими норовами і горячим серцем“ — так писав Куліш до Бодянського,³⁾ але Бодянський відраджував йому сю роботу. Куліш оправдував свою гадку так 17. січня 1848 р.: „Все справедливо, що ви (Бодянський) сказали про Івана IV, але признайте самі, що він — інтересний приклад на се, як нещасний чоловік з горячим характером, із зіпсованим серцем і з необмеженою властю може робити зло! Крім того займають мене в його епоху деякі питання що-до відносин низших верстов до вищих: мій ніс чує тут здалека романтичні комбінації.“⁴⁾ Отже Куліш і не покинув гадки написати роман про Івана Грозного і займався нею кілька місяців. З сего передумування вийшли три праці, що потім дісталі заголовки: „Історія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“, „Пов'ять о Борисе Годунове и Димитрию Самозванцѣ“ и „Алексѣй Однорогъ.“ Яким порядком ішла ся робота, се можемо прослідити на підставі Кулішевих листів.

Дня 21. цвітня 1848 писав Куліш із Тули: „А я оттут сидячи без діла, — бо й досі мені жадної служби не дають, — вертів, вертів у свому мізкови того Івана Мучителя, щоб висновати з його царювання роман історичеський; далі бачу, що нї, не втну, дуже гідкий, — нехай йому тяжко ікнеться на тім съвѣті! — та мах — і перескочив з пів чоловічого віку. Тепер сновигаю розумом коло Новгородка-Сіверського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повидумував тут про його дещо багато. Я ж бо там і сам колись учився і по тим зубровським ровам швендяв, утікаючи од альгебри та од риторики. Дак повиймавши дещо з книжок, компоную отсе роман саме з того моменту, як Отрепев підступа од Чернигова до Новгородка, та ще так хочеться, щоб не дуже історії чепляти, а тілько поміж ярмарком істо-

¹⁾ ibid. 243 і 256. ²⁾ Про побут у Тулі гл. Правда, 1868, стор. 299.

³⁾ К. Ст. 1897, IV 45. ⁴⁾ ibid. 242.

ричним ізвертати ся; дак тут такого накомпонував, що може й ляти мете, як колись надрукую. Хочеть ся так скомпонувати, щоб і Москалі не сердились, та й своїм землякам не золжити (?), так не знаю, чи потраплю. А зоветь ся роман: „Дружина Сіверяк“ і вже аж три глави написано. Та чи нема в вас часом „Сказаній Русского Народа“ Сахарова і пословиць Снегирева. Коли ласка Ваша, вишліть, я прочитаю, дещо повинисую і книжки поверну назад у цілості.“¹⁾

Бодянський післав їому „Сказанія Русского Народа“ і з них Куліш очевидно скористав. У маю 1848 писав він до Бодянського: „Вже я трохи не всю першу часть написав свого романа. Ви мені саме в горячу мінту допомогли (Сказаніями).²⁾ Потім позичив до своєї повісті ще „Сказанія о осадѣ Троицкаго монастыря, Аврамія Палицына“ і „Лѣтописи о многихъ мятежахъ и разореніи Московскаго государства.“³⁾ Чим далі писав Куліш свій роман, тим більше відкидав первісну гадку, не чепляти його до історії; павиаки захотів написати таки саму історію часів Самозванця. „Як почав я митикувати про свій роман, так нитка за ниткою убрavсь у саме поткане і в основу того часу, да й думаю собі: Чого-ж отсе мені брехати, коли правду можно ось-ось намацати? Ке лиш, я перш начертаю собі усю картину того часу, так як вона справдї була, да потім чи не буду я єущим хояїном, як трапить ся дещо для роману вибрati! А то я і сам не звідав своїх скарбів, а гайнью дороге й дешеве на роман. От поміркувавши сам із собою, і почав писати справжню історію того смутного времія, як я її розумів, щоб усяк час і усяк старосьвітський лицар пройшов через мою голову і щоб одним поглядом обняти ту дивовидну ігру людських страстий, замішане люду православного од того пройдисьвіта Самозванця і всякі біди, які тоді склались у землі московській. Зачав же я не од Самозванця, а од самого скону Івана Мучителя, та вже довів аж до року 1600. І вподобалась мені дуже ся праця. Єсть про що змовити поважне слово. І буде то книга геть-геть товста, може не де і притулимо ся з нею, як не в „Чтеніяхъ“. (Лист з червня 1848).⁴⁾

Ще поперечитував Куліш деякі книжки, як Устрялова „Сказанія современниковъ“, Соловйова, Арцибашева, — поділив свою історію на дві часті, „щоб не одним духом написати“, і першу

¹⁾ К. Ст. 1898, I 284. ²⁾ ibid. 285. ³⁾ К. Ст. 1898, I 288. ⁴⁾ ibid. 286.

частину п. з. „Исторія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“ скінчив у серпні 1848, вважаючи її пробою, „чи годить ся так писати історію.“¹⁾ Він мав надію, що ся історія поможе йому „умилосердить столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикови держати перо за ухом“²⁾; післав рукопись у „ІІІ отдѣленіе“, але там її не приняли. „З Історією нам не пощастило, — нарікає ображений Куліш у листі з 6. листопада 1848 — не можна друкувати, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав, да й одвітував тим великим гетманам, що не гарно написана, — дак нічого таке й друкувати. Таке то лихо! Так отсе вже треба знов брати ся за граматку та вчитись так компонувати книжки, щоб варти були друку. Ти може спитаєш: а щож цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає; вона бач за мою книжку й не приймалась, бо сказано, на що марне й час тратити на таке описання, що друку не варте! Е!“³⁾

До сеї Кулішевої невдачі прилучила ся того-ж місяця і друга велика приkrість: його одинокого в біді приятеля Бодянського скинули з катедри, пропала надія печатати свої твори в „Чтенихъ“ Бодянського, бо ті перестали виходити, а що найгірше: Куліш бачив, що люди не розуміють праці Бодянського і його. Тому й потішав він і свого приятеля і себе словами: „Найліпшию потіху в горю най буде се, що не стягане богатств і не пуста слава була нашою метою, коли ми для науки і штуки нє досипляли ночі, не доїдали куска хліба, добровільно терпіли ріжнородні недостатки. Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо помилились що-до духа нашої роботи — се не наша вина; для чоловіка одинока нагорода в його власнім сумліні і съвідомости правоти або не-правоти його роботи. Знаю з досьвіду, що в обставинах, подібних до ваших, найтруднійше добути гроший. Чи не хотіли би взяти в мене дві тисячі асигнаціями без процентів на неозначений час? Я візбрав їх собі на купно домика“...⁴⁾ Так писав Куліш 17. падолиста 1848, очевидно — щаро спочуваючи нещастю Бодянського і бажаючи йому помогти. Пізнійше, в липні 1849, хотів Куліш сам заплатити „Обществу истории и древностей“, що видавало „Чтениѧ“, за свої „Украинскія преданія“, яких воно й не надрукувало,⁵⁾ бо думав, що й за недруковані праці товариство

¹⁾ К. Ст. 1898, I 292. ²⁾ ibid. 294. ³⁾ ibid. 294. ⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 244.

⁵⁾ Шан. автор помилується: „Укр. преданія“ були надруковані, тільки не були випущені в съвіт. І. Ф.

зажадає від Бодянського звороту видатків¹⁾). Кулішеви було дуже прикро, що такоїого праця марнує ся. „Преданія хочь сожгу, если впослѣдствії не позволять выпустить въ свѣтъ.“²⁾ Але платити Кулішеви не прийшлося і працї він не спалив³⁾). Так думав він у липню 1849 р. У той час він наново працював над історією про Бориса Годунова і Дмитра Самозванця. Невдача з цензурою знехотила була його на кілька місяців, але вже 11. липня 1849 він писав: „Останнimi тижнями я взяв ся знову за історичний роман, початий минувшого року, перерваний для історії, потім забутий, вкінці спалений на те, щоб не перешкоджав мені видумувати основу інакше, бо по історії я не був вдоволений тим що написав. Тепер, на місце знищеного томика, я написав новий, котрим я вдоволений більше, і надію ся скінчiti до осені своє скомпоноване“⁴⁾.

В листах Куліша не находимо дальше вісток про згадану вище роботу; але нема сумніву, що результатом сеї роботи в Тулі, початої 1848 і 1849 р. була повість „Алексій Однорог“, що вийшла 1853 р., і „Новѣсть о Борисѣ Гордуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ“, надрукована 1857 р. Самої „Історії Годунова и Д. Самозванця“, відкіненої цензурою, Куліш, о скілько мені відомо, не надрукував ніколи. Щоб не розривати історії Кулішевих праць, отут уже треба додати, що цензура дуже обтяла Однорога, як про се довідуємося з листу до Бодянського з 3. лютого 1853: „Прочитай за одним заходом і кінець Однорога моого приятеля⁵⁾ та й скажеш, чи гарно, чи може покепкуеш.. Та не дуже кепкуй, бо тут богацько дечого не має, що було написано в того козарлюги, а дещо й не так, як у нього було. А що: чи Москалим по-нутру оповіданнє про їх старовину, чи може кажуть: коли не піп, так не вбираj ся і в ризи, балакай про своїх Залорожців, а ми й самі про своїх предків розкажем“. Повість же про Бориса Годунова подав він у московську цензуру аж у осені 1856⁶⁾; а за рік видав її.

Наслідком студії над самозванчиною є і початок недокінченого романа п. з. „Брати“, друкованого в Метї; тут один „брат“ є сином Прокла Прокловича, про якого читася в Алексію

¹⁾ Тамже 250. ²⁾ К. Ст. 1897, IV 250. ³⁾ Тамже 251.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 250.

⁵⁾ Куліш ховав ся ще тоді зі своїм іменем; йому аж 1856 р. дали дозвіл посылати свої праці у звичайну цензуру.

⁶⁾ К. Ст. 1898, II 124.

Однорогій. Тут також є мова і про Івана Грозного. Писані ті „Брати“ в літії 1859 в Малинівці, як виходить з листу до Каменецького: „Жажда діяльності була в мене така велика, що я взявся продовжати Алексія Однорога, обдумав частину плану досить широко і написав велику главу“¹⁾.

Але ще під час свого побуту в Тулі він написав роман із сучасного життя. Очевидно по тім, як упорався з історією про Бориса Годунова, в осені 1849, він узявся до него, бо вже 15. лютого 1850 він подавав вістку Бодянському: „Я кінчу сими днями один роман. Він із сучасного росийсько-українського життя, а заголовок його: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе сѧ, во чѣ-бъ ни стало, быть счастливыми“. Коби Бог допоміг пройти через цензурне митарство!“²⁾

Бодянський уже тоді знов займав свою катедру історії, з чого Куліш дуже тішився³⁾; от іому то й післав Кулішового Петра Березина. Рукопись лежала у Бодянського, аж доки Куліша не пустили з Тули. Скоро він тільки вернувся з Тули в Петербург, так зараз 1. січня 1851 просив Бодянського звернути іому її: „Рукопись моего романа дуже мені потрібна і я прошу вас по-кірно вищукати мені її і прислати з першою почтою. Се не пусте бажанє. Вона доконче мусить бути тут“⁴⁾. Але Куліш не надрукував тоді цього роману. Слід про нього в листах зникає, аж у листі до Тарновського-батька з 1. січня 1856 є згадка про той самий роман: „Посилаю Вам на іменини подарунок — рукопись романа, про котрий я говорив Вам третього дня. Коли вам захочеться прочитати її, то уважайте, що се було писане затворником, що не бачив три роки просто нікого, крім своєї жінки і ще одної родини, котра в остатній рік тульського заслання була відрадою нашого життя. Я ні за що не згодився би напечатати тепер сей роман і не хочу читати нікому, крім вашої особи. Але ідея цього роману — моя задушевна мрія, і може я найду форми для її артистичного виявлення. Мені треба також підкріпити себе вивченем людей і їх ріжновидного домашнього побуту. Тоді вийде се зовсім інакше. Я напишу на ново роман на ту саму тему, задержавши з цієї рукописи лише дещо в незмінному виді. Рукопись же та нехай зберігається у вас як

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 377. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 257; ³⁾ Там же 256.

⁴⁾ Там же 260.

пам'ятник того часу, коли мені найтрудніше було бороти ся з житєм за свою людську гідність. Хоч яка вона маловажна з артистичного боку, але се трофей, винесений мною із найнебезпечнішої битви¹⁾.

Тому, що Куліш під час свого побуту в Тулі не писав іншого романа з сучасного життя, лише „Петра Березина“, то очевидна річ, що Куліш саме той роман післав Тарновському. Тепер-же як порівняємо сі виписки з листів Куліша з тим, що пишуть житеписці Куліша, то вийде, що роман „Петръ Березинъ“ а „Искатели счастья“ — се один і той самий роман. Ом. Огоновський подає, що Куліш на засланю в Тулі написав повісті про Бориса Годунова й Алексія Однорога, а також роман з українського побуту „Искатели счастья.“ Огоновський каже при тім, що Куліш сей остатній роман спалив і напечатав із него тілько частину: Потомки українського гайдамактва²⁾. Заголовок „Искатели счастья“ пригадує також своїм значінням первісний заголовок „покинутий Кулішем очевидно тому, бо був за довгий: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бы ни стало, быть счастливыми“. Так се, видко, той самий роман. Але інформація Огоновського, що Куліш роман спалив, виходить хибна; може її подав і сам Куліш, забувши, що спалив роман на тему Самозванщини. Із наведеного вище листа до Тарновського виходить, що се та сама рукопись, про яку каже Огоновський, та що се остатня праця з заслання в Тулі, значить се „Искатели счастья“. Не може то бути Алексій Однорог, бо ж сю повість Куліш видав; не може бути й „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ“, бо сам Куліш повідомляв 24. жовтня 1856 Тарновського³⁾, як про якусь новину, що післав її в московську цензуру. Крім того мав Куліш свій роман „Искатели счастья“ мабуть у двох списках, або забув, що рукопись передав Тарновському, бо того-ж 1856. року 28. падолиста він жадає, щоби Бодянський звернув йому рукопись „Искатели счастья“. Виходить, що частину сего роману п. з. „Потомки українського гайдамактва“ прийдеться нам уважати працею у Тули з років 1849 і 1850. Ідеалізація потомків гайдамаків, яку знати в тій частині, справді найближча до Кулішевих поглядів із 40-их років. Цілого роману Куліш не надрукував; але рукопись заховала ся у Тарновського⁴⁾.

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 111. ²⁾ Ист. лит. русской III 1, 102. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ К. Ст. 1899 III, 369.

З Тули переїхав Куліш до Петербурга шукати служби. В червню 1851 іменували його редактором статистичного відділу в департаменті сільського господарства міністерства дому. Кулішеви платили тоді 715 руб. сріблом. Платня була за мала і Куліш мусів заробляти по журналах. Служба була йому не по нутру, бо була невідповідна його відомостям, а забирала богато часу¹⁾. Служив він рік, його представили цареви до вищого чину, але цар Миколай написав власною рукою: „Не производить!“ Куліш не мав інтересу дальше служити. Так він був редактором статистичного відділу тільки до 22. жовтня 1852 р. Того року для за-рібку він зладив для „Отечественныхъ записокъ“ — „Исторію испанской литературы по Тикнору.“ Ся компіляція зийшла 1861 р. осібною книжкою. Покинувши службу Куліш сам не зінав, що з собою почати: то хотів жити на селі, то знов розум наказував йому шукати служби, аби чогось дослужити ся; до того-ж не був здоров — положене було трудне²⁾. Перемагала у нього гадка — пожити на Україні, і він справді 1853 купив собі хутір Мотронівку під Борзною, 30 верств від Лубен полтавської губернії. „Хвала Тобі, Господи, що виніс мене живого й цілого з тієї болотньої цивілізації! Лучше тут носити свитку, ніж там жупан“ — писав Куліш з Мотронівки уже в червні 1853 р.³⁾. „Любо, братчику, пожити дома на волі, без тієї городської докуки, без тієї неустанної праці на спіх, — пожити з самим собою, огля-діть ся трохи на своє хозяйствечко, довести дещо до ладу, а тим-часом і одпочити тілом і душою. Отсе-ж так я продовжаю свій час оттут у хуторі, де нема й чутки ні про ту навіжену Ра-шель, ні про тії гаспідські столи, ні про тії змагання друком і словами. Аж дихати легко!“ — писав Куліш ще у лютім 1854 р.⁴⁾.

Але він звичайно тілько весною і літом жив на селі, а на зиму їздив у столицю. Що року їздив він тоді по Росії і його листи дуже часто значать ся: Мотронівка, Петербург, Москва, Тула, Київ і т. і. Непосидюча була в нього вдача, раз подобалось йому сільське житє, другий раз столичне, він то хвалив то ганьбив Петербург або Київ або село — не міг найти собі спокою. „Ужеж хоч сердьте ся, хоч нарікайте на мене, а думка

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 263 і 264. ²⁾ Там же 1897, IV, 265, 266 і 269.

³⁾ Там же 1898, I 303. ⁴⁾ Там же 306.

тут така, щоб усюди повештати ся, усячини наслухать ся, лоброго розуму набрати ся, а за роботу засісти хиба вже вернувшись до столиці“ — так оправдував себе Куліш 1856 р. за свою охоту до подорожий.¹⁾ Вкінці Росії було йому за мало і він весною 1858 р. вибрав ся в західну Європу. Кілька разів їздив він потім по Європі, щоб „доброго розуму набрати ся“. Намір — поїздити съвітами, який не повело ся йому виконати 1847, він потім виконав і нераз...

Діяльність Куліша в перших літах після побуту в Тулі відмежує від дальшої факт з цьвітня 1856 р., коли Кулішеви позволили друкувати свої твори по перечитаню їх у „звичайній цензурі“²⁾. До того часу йому не вільно було нічого печатати під своїм іменем; він і ховав ся за криптонімом „Ніколай М.“, а в листах про свої праці писав як про праці приятеля Макарова³⁾, Макренка, Николая М. Заборона друкувати свої праці стояла йому на піршкоді в неоднім і тому в перших п'ятьох літах по виїзді з Тули його діяльність не була така горячкова, як у дальших п'ятьох роках, що представляють справедливу „бурю діяльності“. Ми й приглянемо ся сим першим п'ятьом рокам по поверненні з Тули. Живучи від 1851—1856 рр. то в Петербурзі то на селі, Куліш очевидно потребував заробляти на житі. На роки 1851 і 1852 припадають три його оповідання: *Өеклуша*, *Яковъ Яковлевичъ* і *Исторія Ульяни Терентьевны*, що в р 1869 вийшли другим накладом у „Повѣстяхъ П. А. Кулиша“ як третій том під спільним заголовком „Воспоминанія дѣства Николая М.“⁴⁾ В листах з Тули ми неходимо ніякої згадки про них, а 1852 дві з них з'явилися вже в „Современнику“ і Куліш про них пише Бодянському: „У нас звернула на себе увагу повість у Современнику: „Історія Уляни Терентьевни“ незвісного автора. Я вважаю її також гарною річию (!). Прочитайте!“ (лист з 15. серпня 1852 р.) А в іншім листі читаємо: „Повісти моого друга Н. М. збудили в Петербурзі богато спречок за і против, що для него повинно бути знаком успіха. Современник за ним просто волочиться і сам каже, що „вони скрасили наш журнал і додали йому інтересу“. Кр[аєвский] бісить ся, що випустив їх із своїх рук. Та який

¹⁾ К. Ст. 1898, IV 361. ²⁾ К. Ст. 1898. II 119. ³⁾ Куліш називав Макарова „автором моїх давніх книжок“ — К. Ст. 1899, III, 351.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 265.

же він дурень: по що було сварити ся! Я радив Н. М. не оставати ся дальше в *Современнику* на давніших умовах, а він так зробив, бо їм годі взяти де лішого. Тепер він кінчить третю повість у тім же роді і коли напечатає в журналі, тоді всі три вийдуть під спільним заголовком. „Первые мои знакомые, повѣсти Николая М.“ (лист, з 8. надолиста 1852) ¹⁾. Але третьої повісті „Феклуша“ Куліш тоді не надрукував і вона з'явилася аж 1858 року в „Русской Бесѣдѣ“.

Куліш бояв ся тоді пропасти з голоду, отже й продавав свою працю тому, хто давав більше. Зразок такого торгу, хто дасть більше, подає сам Куліш у листі з того-ж 1852 року, 14. листопада. Він читав свій роман — трохи чи не Алексія Однорога, як виходить з огляду тодішньої його діяльності — у кружку журналістів, у кватирі котрогось заможнійшого з них, бо його вразив достаток у комнатах. „От і почав наш Макаренко читати їм свою книжку. Та й мудра ж книжка! Де він і чув, від кого він довідався про таку стародавню старовину! Наче про рідного батька, так він росказує оттам про якого небудь лицаря або про гультая, що вже й кісточок його доси не зсталось у могилі. Гарно. таки так гарно, що й самі тії редактори облизують ся, та не діждавши і кінця, зараз почали з ним торгувати ся, наче за вівцю або за шкапу. Він їм — поглянувши на ті препишині убори — і каже: „Щож, панове? Тут нічого тайтися, та й самі ви здорові знаєте, що нам хто більше дастъ, з тим ми і свати. Коли хочете, щоб я не оддав свого компонования К-му, так давайте по 60 рублів“. Вони аж затряслись. „Голубчику, кажуть, хиба ж не знаєш, якій тепер часи? І нам іноді доводить ся бідувати, як прийде ся даром за друк платити“. Та давай клястись, що прип'ять можна, а коли хочете, кажуть, то по 50 р. Ну, знаєте, яка покволя душа в нашого земляка: зараз і згодив ся, та ще впрохали його і ту повість, що під лад до перших буде написана, їм oddать, а там, як Бог поможе журналові, то може й крашу плату дадуть, щоб не пустити до того К-ого. Не люблять вони його, а він добре прислужується нашому землякові: як би не було його під боком, так вони-б і губи закопили. Так от вам і літературні новинки. Отсе 1. грудня вже й вийде початок Макаренкового компонования“ ²⁾.

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 267. ²⁾ Тамже 1898, I, 299.

Я навів сей уступ не тілько, щоби показати тодішній літературні торги, але й кружок людей, у якім Куліш обертався. Був се кружок зібраний коло „Современника“, ворожий Краєвському, редакторові „Отечественныхъ Записокъ“, але Куліш друкував свої праці і в „Современнику“ і в „Отеч. Запискахъ“ (п. пр. Исторіо-испанської літератури 1852 і статю про Гоголя в другій книжці 1853). Така невибагливість у виборі журналу, де би свої речі друкувати, була зовсім в дусі тодішнього часу, часу реакції, безп'ятності і безхарактерності всіх органів печати. Напрямки тоді були зникли, цензура незвичайно давила всякий живіший рух; письменникам було все одно, де друкувати свої твори, в журналах переважали спеціальні наукові статі і подрібні бібліографічні досліди, панувала великосьвітська белетристика, горою були бюрократичні ідеали, спадщину 40-их років люди забули і беллетристи вертали до теорії чистої штуки¹⁾). Люди читали тоді залишки романі, які зовсім не заслугували на увагу. Так можна вірити, що і Кулішеві „Воспоминання дѣтства Николая М.“ і „Алексѣй Однорогъ“ могли тоді подобати ся, не вважаючи на те, що сї повісті — особливо „Уляна Терентьевна“ і „Яков Яковлевич“ — з артистичного боку були слабі, а що до вірності описаного життя підкрашені романтичною афектацією. Ся неприродність зовсім відповідала загальному настрою російської літератури в початках 50-их років. Повість же „Алексѣй Однорогъ“ і не потребувала лякати ся контролі широкого загалу, бо се була історична повість; її і критика не потребувала займати з історичного боку саме тому, що се була повість, хоч і оперта на історичних дослідах, а все-ж не історія.

В роках 1852—1855 займав ся ще Куліш житеписю Гоголя, написав якусь статю п. з. „Лѣто въ Малоросіи“ (1853)²⁾, але та статя десь запопастила ся³⁾), а врешті поправляв та доповняв свої праці з 40-их років. А мав він дві важні праці з тих часів: мав „Чорну раду“ і „Украинскія преданія“. Так от у сих двох працях він певно неодно змінив, поправив та доповнив. Року 1854, 25 лютого він писав до Бодянського з Моторнівки: „Та ще дещо з свого давнього виправляю, що-б уже хоч і сивому чолові-

¹⁾ Пор. Ист. новѣйшей русской лит. 1848—1892 гг. А. М. Скабичевского, Спб. 1893, 13—25.

²⁾ К. Ст. 1897, IV, 453, ³⁾ Тамже 1898, IV, 350.

кови доведеться взяти у руки, так щоб не зганив. Треба, брате, щоб річ була твереза у такому письмі, як про ті давні, кріаві роки". (Куліш міг мати тут на думці свою Чорну раду і Пов'єсть о Борисі Годунові, а може й невідому нам повістю „Искатели счастья“, хоч у ній мова не про давні кріаві роки, як виходить з друкованого виривка). „Тут — пише Куліш даліше — нічого не візьмеш солодкими словцями та викрутасами. Хотілось би так, щоб це листок, то й зерно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Отсє-ж усе читаю своїм тай прислухуюсь наче чужим ухом, та опісяя вернувшись у свою келию і виправляю, не жалуючи нічого. Се вже може чи не послідня буде праця. Перешишу та й нехай лежить для ненародженних"¹⁾.

Року 1855 Куліш не видав ніякої своєї праці, але займався тоді Гоголем і іншими роботами. „Живу, пишу не для похвал — писав Куліш 26. жовтня 1855 до Бодянського — себ-то не для друку, лише для того, що хочеться жити і писати. Я попав у середині віки, коли ще друку не знали, і працюю над своїми рукописями, як працювали алхимики. Може й мої праці, подібно як іх, не осягнуть своєї мети, але як алхимія придала ся для хімії, так і мої рукописи згадуть ся чей на що небудь. „Послі нас не буде нас, будуть люди, да не ми!“ ось чому треба працювати"²⁾.

Циган. — Две легенди про Вороніжських козаків. — Михайлло Чарнишенко. — Чорна рада. — Українські преданія. — Пов'єсть об укранинскомъ народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Пов'єсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ. — Искатели счастья (Потомки заднѣпровскихъ гайдамакѣ). — Исторія испанской литературы по Тикнору. — Воспоминанія дѣтства Николая М.

Російська література в 40-их роках переживала тяжкі перевідування з боку уряду і деякої частини нерозумної публіки. Заведено кільканайцять спеціальних цензур і ті господарили так, що за час 1833—1838 р. вийшло більше книжок, ніж за час 1842 — 1847 (10.365 книжок против 9.158). Результат заходів

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 306. ²⁾ Там же 1897, IV, 454.

цензури і темної публики був очевидний. „Але — каже А. Пипін, з котрого книжки беремо сії звістки — коли один поцібний результат показував, які трудні були вишні обставини літератури до 1848 року, то сії обставини стали ще трудніші в дальших роках. Нові способи гнету заведено після європейських подій в 1848—1849 роках. На диво, у нас гадали, що можна розширяти і на російську суспільність ті побоювання, які пробудив революційний рух у західній Європі, і навіть уважали потрібними скорі і рішучі способи противділення ідеям, що мали школити. Цензура, і перше доволі строга, дійшла до крайних границь суверости в діяльності так званого комітета 2-го цвітня 1848, що був найвищою контролею над діланем звичайних цензур. Літературу, скілько лише можна було, позбавлено лиця, позбавлено змісту. До давніших обмежень, що заборонювали писати про ріжнородні суспільні справи, прилучилися нові заборони. Нічого й казаги, що неможливі були ані найменші згадки про європейські пригоди, крім тих, які появлялися в офіційльних виданях і „Схівернай Шчєль“, що сучасна істория була взагалі закрита від літератури, — заборонювано і такі речі, що ніхто того не міг і сподівати ся, ніхто на перший погляд і відгадати не міг причини заборони. На приклад вийшла заборона писати про старі звичаї й обичаї російського народу, через що мусів перестати виходити „Етнографіческий Сборникъ“, важне видавництво, почате тоді Географічним товариством; не вільно було доторкати ся сумних епох старинної російської історії, як и. пр. періода межицарства, епохи нароїних рухів і т. д. д. Навіть висловлюване чисто літературних гадок було небезпечно, як лучило ся, напр. з Тургеневим у 1852 р. з причини його газетної статті про Гоголя¹⁾). Серед таких обставин рівень російської літератури і науки дуже обнизив ся. А для української літератури тих майже десятьох років, що наступили по арештованню і вaslанню членів К. М. братства — то був час трохи не цілковитої мовчанки.

Не місце тут розводити ся про ті обставини ширше. Але хоч згадати про них годило ся, бо вже й така згадка поясняє деякі події в тодішній діяльності Куліша. З ним жеж вели процес за „Пов'ять об' українскомъ народѣ“ і покарали його за ту мар-

¹⁾) „Историч. очерки. Характеристики литературныхъ мнѣній отъ двадцатыхъ до пятидесятихъ годовъ“ А. Н. Пышнина, Спб. 1890, стор. 491—492.

ніцю. Його приятеля Болянського скинули з катедри за переклад книжки Флєтчера про Росію XVI-ого століття (!); Кулішеви самому відкинули історію про Бориса Годунова, мабуть тому, що вона чіпляла сумну сторону російської історії — а крім того скілько-ж клопотів мав він з цензурою! В його листах повно нарікання на цю інституцію!

В перших 15-ьох літах своєї діяльності Куліш майже не доторкався живих, сучасних, суспільних справ. Навіть його „Воспоминання д'Єтсства“ були споминками давніх літ, немов історією, а не сучасними малюнками. „Поїздка въ Україну“, що, здавалось би по заголовку, могла зачіпати сучасні справи, мала бути, як Куліш каже, історично-фільософічно-топографічно-фільольгічно-поетичною статею¹⁾; значить, також не виходила зі сфери науки. Крім очивного уподобання в історії і етнографії, безпечно і згадані утиски літератури були причиною, що Куліш поза сферу своєї спеціяльної науки не виходив і навіть не міг видати всіх тих наукових праць, які пописав. Заборона друкувати свої твори в роках 1847—1856, а разше утруднене друковання через те, що всякий твір Куліша, як політичного переступника, мало оцінювати „III отдѣленіе“ головного комітету цензури, а не звичайна цензура, накладало на його діяльність також тяжкі пута.

Отже й не диво, що як розберемо не тілько те, що Куліш надрукував до 1855 року, але взагалі що написав до того часу, то й побачимо, що се головно студії з історії й етнографії. Навіть його повісти з того часу треба вважати історичними студіями, — стілько в них наукових мотивів. На першій з них повісті ми й затримаємося довше, щоби показати немов основу, на котрій збудована діяльність Куліша. Маю на думці „Михайл Чарнишена“.

Перед сим романом надрукував Куліш у „Ластівці“ 1841 р. маловажну повістку „Циган“, роботу ще з гімназіальних часів, написану з оповідання матери. Скорше, як „Цигана“, надруковано дві Кулішеві легенди про вороніжських козаків; вони з'явилися в Максимовичеві „Кіевлянина“, у книжці I на 1840 рік п. з. „Малороссійскіе рассказы: I. О томъ, отъ чего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пышевцовъ ставъ. — II. О томъ, что

¹⁾ К. Ст. 1899 кн. 2, 196. Щось подібне видав Куліш 1859 р. п. з. „Повѣсть о Южной Руси“.

случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой недѣлѣ¹⁾). Легенди, як видно, взяты изъ Вороніжа, отже изъ родинного мѣста Кулішевого. Се народнї переказы, оброблені Кулішемъ; як етнографічный матеріал вони подобні до декотрихъ переказовъ у „Запискахъ о Южной Руси“, а як літературна праця Куліша воинъ съвѣдчать про його запал до української романтики (напр. опис украинской природы въ другій листенії).

По сихъ первыхъ малыхъ пробахъ Куліш виступає відъ разу зъ великомъ, більше 600 сторінъ, історичнимъ романомъ п. з. „Михайло Чарнишенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ. Сочиненіе П. Кулѣша“. Часть I—III. Київъ, 1843. (8⁰, стор. 206+190+221). Самъ Куліш зазначивъ при кінці повісті, що написавъ ї въ Київѣ 1842 р.; київська цензура дала свій дозвілъ на печатаніе повісті 21. вересня 1842 р.; виходить, що повість написана въ первихъ місяцяхъ 1842 р. Зъ житієписи знаємо, що передъ написаніемъ сеї повісті Куліш читавъ разомъ зъ Максимовичемъ повісті Вальтера-Скотта²⁾. Які гадки ворушились у нього підъ той часъ, можна зміркувати зъ наведеного попереду його листа до Юзефовича зъ 1844 року. „Колибъ ми — писавъ вінъ, розуміючи Україну — по нинішній часъ заховали були вновнї свою характеристику, я певний, що після впливу романівъ Вальтера-Скотта на Росіянъ ми стали би для нихъ предметомъ пильного виучування“. Не робили сего иньші, такъ Куліш бажавъ за прикладомъ Вальтера-Скотта воскресити бувальщину. Въ Скотт, якъ відомо, давъ у своїхъ історичнихъ романахъ дуже про історичну правду; характери осібъ у його романахъ живі, правдиві і ріжнородні; фабула богата; обставини змальовані згідно зъ традицією й історисю, лише початокъ у Скоттовихъ романахъ звичайно занадто і безъ потреби широкий, — така сама хиба, яку бачимо і въ Кулішеві „Михайлі Чарнишенку“. Кулішеви, якъ горячому Українцеви при читанію романівъ Скотта певно приходило на думку, що йому й не треба сягати въ чужі краї; є въ нього дома істория така, що тілько бери зъ неї теми та пиши! А вінъ же-жъ тоді вже займавъ ся історисю! Отъ вінъ і написавъ зъ великимъ розмахомъ та зъ звичайними хибами молодого письменника історичний романъ. У німъ вінъ виступає передовсімъ якъ учений молодий історикъ, которому всяка дрібничка зъ минувшини дорога. Вінъ не може черезъ те найти рівно-

¹⁾ Кіевлянинъ, Книга 1 на 1840 годъ, стор. 205—228. ²⁾ Ист. лит. русской Ом. Огоновского III, 1, 89.

мірности у своїй роботі, не то романі, не то історичній студії, де очевидні романтичні видумки ідуть в суміш з поважними історичними дослідами, писаними з прегарною молодечою любовю до них. До всіх трьох частин романа додані при кінці численні „примѣчанія и дополненія“. З тих заміток і доповнень ми пізнаємо по частині сей матеріял, з якого Куліш зложив свій роман. Він очевидно читав уже тоді „Історію Руссовъ или Малой Россіи“ псевдо-Кониського; Сказанія современниковъ о Димитрії Самозванцѣ, Енгеля Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken, А. Скальковського Історію Нової Сѣчи, или послѣдняго коша запорожскаго (видану в Одесі 1841 р.), Історію Малої Россії Бантиш-Каменского, Народні сербські пісні видані Вуком Караджічем; його-ж „Даницу за годину 1827“; О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунайскихъ Юрія Венелина (Москва, 1835) і і. Сюди треба долучити ще власні Кулішеві історичні і етнографічні досліди; не забути-б і того, що вже в Михайлі Чарнишеві находимо цитати з жидівських пророків — звичай, якого він не покидав ся через ціле своє життя. Отсє попри поради Максимовича, як що писати, був матеріял, з якого повстала перша велика Кулішева повість. Писав її Куліш у 23-ім році свого життя, себ то у віку такім, у котрім мало хто може назбирати богато житевого досвіду. Не богато очевидно досвіду мав і Куліш; за те, що правда, дух його рвав ся до роботи, і любов до даного предмету була в нього велика. Але цікаво, що ся перша більша робота Куліша таки писана російською мовою, а не українською. І не велике диво! У ті часи доводило ся Кулішеви чути і читати не тілько заохоту — писати по українськи, але і відмови, і пр. В. Белінского¹⁾.

До всіх трох частин Кулішевого романа подане на вступі motto з української думи:

Оттим би то, панове, треба людий поважати,
панотця й пані-матку добре шанувати,
бо котрий чоловік тес уробляє,
по вік той щастє собі має,
смертельний меч того минає.

¹⁾ Пор. Дацкевичъ, Отзывъ о сочиненіи г. Петрова „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, 37—40.

Отцева ї матчина молитва зо дна моря виймає,
од гріхів смертельних душу одкупляє,
на полі і на морі на поміч помагає!

Як у сій думі співає ся, так і в Кулішевім романі оповідається про молодого козака Михайла Чарнишенка, що не послухав свого батька, напер ся іти здобувати собі козацьку славу, за що батько прокляв його, і він погиб марно. Очевидно, Куліш чув між народом подібне оповіданє, бо таке виходило би з його слів при кінці романа. „Народъ, разказывая эту исторію, какъ разительный примеръ Божіей кары на непослушного сына, перелѣпалъ ее въ балладу и дополнілъ своимъ воображеніемъ“¹⁾. Се народне оповіданє доповинив ще й сам Куліш історичними студиями, та поетичними видумками, як ось любов Михайла Чарнишенка до Українки і до Сербінки, з чого в кінці вийшли дуже романтичні убийства.

Таким способом має роман дві інтересні для характеристики Куліша прикмети: романтична, в дусі 30-років любов до народа, ідеалізація його спонукує молодого автора займати ся історією сего народу. Він пізнає її щораз більше і бере по змозі так важливо, що іноді здержує ся сам від осуду якоїсь справи, коли се заборонюють йому історичні студії, він не дає волі своїй уяві; з другого-ж боку він остається ся таки романтиком, коли придумує пригоди осіб, — і на всій його роботі лежить печать ідеалізації, впадають в очі сильні краски, звичайні романтикам.

В „Михайлі Чарнишенку“ знати передовсім роботу молодого історика; щоб не поминути якої історичної події або не скористати з нагоди та не сказати своєї думки, чи вона до речі чи ні, він жертвує часом і цілістю роману. Він і сам бачить, що говорити часом не до речі, і тому оправдує ся: Я знаю, — каже — що богатъм будуть нудні сї подробицї, якими я осьтут займаю ся; але я знаю і се, що найдуть ся люди, що жадайм поглядом пробіжуть сторони, на котрих я зберігаю від забуття неістнуючі вже будинки, погнилі або затрачені харти, понівечені огнем або повіненою образи, збрюю, съятотатські перековану на ножі, серпні, сокирні, — неоцінені по своїй старості, формі і написам знаоби, съвідки дідівських бенкетів, по варварськи зруйновані задля „нового фасону“, — і прегарні костюми, з таким дитинством

¹⁾ Мих. Чарнищенко, часть III, 200.

замінечі лахами і куцою німецькою одежею. Коли із десятьох моїх читачів хоч один зрозуміє се чутє, яке будили в минії сї неоцінені останки минувшини — я вдоволений, я нагороджений зовсім за свою працю і не дбаю про інъших¹⁾.

І справдї, історичних подробиць, що часто і зовсім не повинні би належати до романа, тут дуже богато. Ще при самім кінцї романа Куліш не втерпів, щоб не спитати, чи нема в кого з його читачів Дорошенкової чарки, яку він перше описав, а яка десь затратила ся. Все хотів він зберегти від затрати, вся старосвітчина була йому справдї съвата.

В інъшім уступі каже Куліш, як він розумів свою задачу, коли писав роман: „Коли-б,каже віп, я був творцем сеї історії, то я ніколи не поставив би свого героя в таке трудне положене, або, радше сказати, я замісць слабодушного молодця з горячою головою і великою недостачею досвіду, вибрав би героем своєї повісті лицаря, повного всяких найліпших прикмет, які тілько можна придумати, неустрасимого, хороброго, дуже розумного, геніяльного, одним словом такого, якими завсіди бувають герої романів. Але, на жаль, я не романіст, лише простий оповідач правди, і тому не маю права, для догоди чутливим серцям, змягчувати анї одної черти у сумних переказах, які я задумав „передати грядущему роду, да не прилучить въ крайнее забвеніе“, як каже один поважаний український літописець²⁾.

Отсєй Кулішевої застороги, що він не романіст, не треба, звісно, брати зовсім поважно: віч-жеж міг написати звичайну історичну студию, коли хотів зберігти старосвітчину, і не потребував до того уживати форми романа. Уживши-ж сеї форми, не міг знову так дуже дбати про історичну правду, бо фабула його романа опирається не на документах, лише на народніх переказах з моралізуючою закраскою про кару за непослух родителів. До того-ж, хоч і як Куліш застерігає ся, а таки видко у нього сліди Вальтер-Скотта у великім, на початку занадто сильнім розмаху фабули, та в тих дивних пригодах, які придумав для своїх героїв. У Михайлі Чарнишенку є все те, що ми привикли находити в романтических повістях: незвичайна любов, та ще й до двох дівчат, страшні нещастя з сї причини, двобої, убийства, темниці, старі замки і манастирі, якісі романтичні закутки, герой страшенно острі, як Серб-

¹⁾ Мих. Чар. I, 81. ²⁾ Мих. Чар. I, 126—127.

Радивої, страшенно відважні, як козак Щербина, страшенно взяті, як батько Чарниша, що проклинає сина за те, за що інший батько, козак з роду, похвалив би його: за його козацьку вдачу, охоту до війни, і т. п. Куліш, правда, все памятає, що не повинен придумувати якихось незвичайних історій, що повинен писати правду — він і писав ту правду так як тоді її розумів — але в яких то часах писав він її, під якими впливами жив, видно добре з іншого уступу роману, де молодий Куліш тодішнім звичасм відзыває ся до „милого читача“ сповідає ся перед ним зі своїх думок, оповідаючи ось що:

„Декотрі дівчата — нехай буде мир їх імені! — признавалися мені, що „страх як люблять“ у книжках темниці, печери, підземеля, і просили мене згадати се, коли прийде нагода описувати подібні речі. Не треба, думаю, упевняти, що бажане їх для мене съвяте; однак чи можу ж я для їх забави жертвувати правдою і мучити свою уяву темними видумками, тоді як я без п'якого заходу можу черпати з народніх переказів готові матеріали, без клопоту для голови і совісти? Крім того я починаю замічати, що мое довге оповідане уже томить читачів, і тому не тілько що не додам нічого від себе, а ще й скороочу зібрані мною перекази про ті справді дивні події. Читачі могли навіть замітити, що я в другій половині сеї книжки звузив свій стиль, і там, де можна було богато сказати, я подав тілько головний нарис. Все те боячись щоб не вродила ся четверта книжка, що при моїй охоті балакати дуже можливе; звісно, тепер і романі виїжджають часом тілько парою“¹⁾.

Так по молодечому простодушно писав Куліш у третій частині свого романа, вважаючи очевидно народні перекази історичним матеріалом, згідним з правдою і зовсім вільним від романтичної закраски, якої Куліш ніби то так дуже вистерігав ся. Час був такий, література була така, що читачі „страшно“ любили темниці, печери і т. п. і сам Куліш очевидно любив сей романтичний крам, котрий, що правда, має деякий свій чар і тепер. Крім того, й сам Куліш признав ся, що в його романі нема рівномірної будови; він справді чим близше до кінця, тим менше балакучий; так і видно, що хоче раз скінчити роботу. Звівши двох ворогів разом з їх дружинами до купи і задумуючи описати їх битву, він, на

¹⁾ Мих. Чар. III, 174.

приклад, подає від себе таку характеристичну замітку: „Читачі романів, від частої вправи здобувають собі звичайно таку тонку здогадливість, що бідному авторові годі й думати про се, щоби вразив їх несподіванками і здивував неожиданими розвязками. На щастє я не романіст, лише простий оповідач дідівських переказів, і тому нії трохи не жалую, коли мої читачі здогадалися вже, що згадана перестрілка настала поміж дружинами суді і Крижановського; се навіть звільняє мене від непотрібної праці“¹⁾.

Два рази запевняє нас Куліш у своїм романі, що він раз на свій жаль, другий раз на своє щастє не романіст та що лише оповідає дідівські перекази. Отсі Кулішеві слова можна обернути або на похвалу його або на догану; на похвалу тоді, коли ми скажемо собі: „Годі від автора жадати більше, як подає; він же сам каже, що він не романіст; добре й те, що дає, бо справді зберіг богато дідівських переказів від затрати“; а на догану тоді, коли спитаємо себе: „На що-ж вибрав Куліш форму романа до такої своєї задачі? Коли вже вибрав таку форму, то нехай би не пхав у ню всякого історичного краму“... Тепер по літах було би безкорисно класифікувати сю Кулішеву працю на подобу шкільної задачі; нам доволі ствердити, що в ній проявився в одній особі будучий історик і повістяр. Правда, він тут іще оповитий романтичною мракою, але замітне у нього старане служити правді; не даремно-ж і повтаряє все, що хоч міг би способом романтиків дати волю своїй уяві, але не хоче, бо бажає писати правду. Отсій правді, хоч як, бувало, Куліш розумів її по своїому, служив він цілій свій вік і служив так, що без ніякої користі для себе боронив її завзято; він ніколи не зважав на те, що з сеї причини тратив приятелів і славу, здобуту справді гіркою працею.

Тут ще треба замітити, що в „Михайлі Чарнишенку“ находимо завдатки другої повісти Куліша п. з. „Чорна рада“. Козак Щербина з „Мих. Чарнишенка“ має богато спільніх черт з Кирилом Туром. Сербин з „Чорної ради“, Богдан Чорногор, приятель Тура, безперечно повставав в уяві Куліша вже при писаню Михаїла Чарнишенка: Куліш описує тут цілу сербську ватагу Радивоя і використовує цільно сербські пісні В. Караджіча. Любощі Михаїла Чарнишенка пригадують неодним любощі Шрамового сина, Петра. Навіть сама Чорна рада над Кирилом Туром згадана вже тут;

¹⁾ Мих. Чар. III, 191—192.

козак Щербина оповідає Серbam про неї, про її причини і спосіб виконування¹⁾.

У тій же повісті видко вже й Куліша етнографа; у ній багато народних пісень і пословиць; видко й студії над піснями, українськими і сербськими. Але вже найбільше знати в цій повісті історика, що й жалує за старовиною і дорікає землякам за те, що нівечать памятки, і радить їм не робити сего. При кінці повісті помістив Куліш відозву до земляків, щоб їхому присилали матеріяли до нової праці п. з. „Історія малоросійськихъ фамилій“. Матеріялів до цієї праці зібрали він небавом на один том²⁾.

Друга більша Кулішева праця, сейого „Україна“ з 1843 р., „Україна“ — се ті самі думи, котрі Куліш у старості назвав „фанатичною імітацією кобзарським думам“, написаною тоді, як він „сліпуючи, брів по слідах Костомари“³⁾. Року 1843 Куліш не знав ще особисто Костомарова, тож очевидно міг лише з творів пізнати його гадки та йти його слідами. Якими-ж то слідами Костомарова міг Куліш іти 1843 року? Костомарів до того року видав драматичні сцени п. з. „Сава Чалий“ 1838, — українські балляди (всіх 17) 1839, — збірник поезій „Вітка“ 1840, у Корсуновім „Снопі“ налічував трагедію „Переяславська ніч“, а крім того ще деякі поменші твори в „Молодику“ Бецького на 1843 р. і у „Снопі“. З творів же російських Костомарова була видана 1843 в Харкові його студія: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Не знаємо того, чи Куліш читав сю студію, коли писав свою „Україну“ і чи вона взагалі вийшла в той самий час, а не пізніше; але коли читав її, то з неї міг дізнати ся лише про велике історичне значеніе народної поезії. Може бути, що Куліш і дорікає Костомарову за те, що за його приводом перецінював значеніе дум. А може він „ішов сліпуючи“ слідом „Переяславської ночі“, де не затасна ненависть до Поляків, подібно, як і в козацьких думах? Але ж тоді були вже відомі і „кровожадні“ Шевченкові „Гайдамаки!“. Годі й подумати, щоб Куліш не знав їх: так коли він дорікає лихим впливом на себе Костомарову, чому не дорікає тут же й Шевченкові? На мою лумку тут про піякий особливший вплив творів Костомарова на „Україну“ не може бути й мови; Кулішів докір Костомарову — се рахунок його з ним з пізніших літ; хронологія тут у Куліша переплутана.

¹⁾ Там же III, 56. ²⁾ К. Ст. 1899, I, 191. ³⁾ Народ 1892, стор. 248.

Коли можна тут говорити про який вплив, то про вплив Гомера на Куліша. Куліш читав Гомера в перекладі, вподобав собі його дуже і захотів сам бути Гомером, чи то тим автором, що на подобу Грека мав в відомих дум і зі своїх зложити історію України. Про се він і каже в епільоту, де порівнює Греків з козаками, а сам хоче порівняти себе з Гомером, бо упорядкував думи та доповнив їх своїми, не найшовши між народом дум усіх потрібних до історії України. Де таких дум не було, там Куліш „згадав усе, що чув про козаків од самих бандурників і старосвітських людей; згадав усю старовину, що позаписувано в літописах, як що коли діялось на Вкраїні; да згадавши все те, да зібрали всі думки й гадки до купи — зложив отсе старими словеси новії думи про тих забутих гетьманів да й попрітулював їх до кобзарських дум усюди, де вже діди не памятають, як співати. Не знаю тілько, чи потрапив зложить їх тим давнім, голосним, важним складом, яким вони співають. Побачу, що то мені скажуть сивії голови, як поїду знов літом здовж і поперек“.

„Україна“ писана, як відомо, в Київі і в подорожі по київській губернії, де Куліш збирав історичні й етнографічні матеріали. Зміст „України“ показує, що сеж ніщо інше, тілько або дійсний етнографічний матеріал, або Кулішів такий же матеріал, тілько підроблений на лад народнього. Підрібки дум були тоді в моді, — Куліш був хоч на стілько сумлінний, що вказував, що його, а що народне, тай не давав свого за народне. Всіх дум в „Україні“ дванайцять. З тих Куліш зложив першу, другу, третю, четверту крім деяких народніх уставок, в девятій думі пісні про Наливайка і про Лободу, десяту, одинайцяту, а до дванайцятої народньої додав своїх 80 віршів. Крім того як до своїх дум брав декуди народні вставки, так до народніх притулював свої, щоби була звязь і цілість. Виходить, що сам Куліш зложив з половиною „України“, а другу половину взяв із уст народу, або з відомих тоді збирників пісень. В епільоту читаємо, що Куліш мав намір писати епопею і про події за Хмельницького тай після нього, але сего наміру не виконав.

Тай невелика шкода, що не виконав його! Бо хоч він съідомо старав ся наслідувати віршовий розмір дум¹⁾, але се йому не всюди повело ся; декуди вийшла мова таки зовсім проза-

¹⁾ К. Ст. 1899, кн. 2, 191.

ічна. Сиві голови мабуть сказали Кулішеви, або й сам він додумався, що не вдав складу дум — і праця лишила ся тілько як документ його одушевлення на основі етнографії. Огоновський оцінив цілком справедливо сю працю, сказавши: „Хоча-ж Куліш подекуди щасливо наслідував поетичне складанє народніх дум і вмів вдатно переплітати слова сих дум із своїм епічним писанем, то „Україна“ не може ніяк уважатись поемою в роді „Ілляди“, позаяк нема в ній єдності дії, ізза чого вона являє ся лише збірником всіляких дум, а не епосом народнім“. ¹⁾

Вдатнійшим від „України“ наслідуванем Гомера треба вважати ідиллю „Орися“, написану в домі Свідзіньского в ті самі часи (1884), коли писана „Україна“. „Україна“ і „Орися“ хоч змістом своїм не грецькі, лише українські, але писані під очевидним впливом Гомера. Куліш наслідував тоді чужі взірці, хоч і давав свій зміст. Зміст „Орисі“ — се народний переказ, подібний, як у легендах про Вороніжських козаків, — таких переказів Куліш зібрав не мало. Але оброблене сей ідилії нагадує доволі виразно шесту пісню Одисеї, як се вже замічали нераз Кулішеві житєписці.²⁾ Що Ілляда й Одисея дуже займали Куліша й пізніші, видко з того, що ще в 1848 році хотів він перекласти Одисею, але Бодянський відрадив йому.³⁾

Як повставала „Чорна рада“, про се вже була мова. Коли-б не було доказів на те, що Куліш переробив і поправив сю хроніку пізнійше в 50-их роках, то треба би чудувати ся зростови його артизму зараз по написанню такої з кожного боку молодечої роботи, як „Михайло Чарнишенко“. Але редакція „Чорної ради“, така, як ми її маємо в книжці, се очевидно Кулішева робота протягом довшого часу — він жеж десять літ по написанню хроніки випустив її у съвіт! От тим то нам лише мотиви хроніки прийдеться уважати думками Куліша з 40-их років, а оброблене його заслугою з 50-их років. Замітна річ, що перед тим, як Куліш задумав писати сю хроніку, він читав Гоголевого „Тараса Бульбу“. Не без основи можна сказати, що читаючи сей історичний роман, Куліш забажав показати, як він розуміє історичну повість. Друкуючи „Чорну раду“ в „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р. він додав до неї епільог, у котрім каже, що Гоголь у Тарасії Бульбі розминув ся з історичною та етнографічною правдою, зладивши твір „ефек-

¹⁾ Ист. литер. русской т. III, 1, 197. ²⁾ ibid. 156. ³⁾ К. Ст. 1898 I, 294 і 1897, IV, 243.

тный, потѣшающій воображеніе, но мало объясняющій народную жизнь". Сам же Куліш „желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной исторіи причины политического ничтожества Малороссіи, и каждому колеблющему ся уму доказать, не диссертацией, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины, нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ. А это соединеніе уже было шагомъ къ потерѣ своей индивидуальности“.¹⁾ Коли справдї так виразно розумів Куліш свою задачу при писаню „Чорної ради“, то се характеристичне для нього з того боку, що вже в самих початках своеї діяльности він дивився на злуку України з Росією так, як у 70-их роках. Се-ж і був погляд його професора Максимовича і інших. Гадка така оправдувалася не так історичний факт злукі України з Росією, як факт нерозлучності її в 40-их роках 19-ого століття. Ті люди, до котрих Куліш належав і котрих він знов, не були противниками російської держави, не були сепаратистами. Вони бажали федерації Славян, але — як сам Куліш каже — „під протекцією всеросійського імператора“.²⁾ Українці погодилися з історичним фактом злукі і шукали причини, чому воно склалося так, а не інакше. Куліш подав у „Чорній раді“ сї причини: а то розлад поміж козаками самими і поміж ними а „чорним людом“, поспільством. Не жалував красок, щоби показати сю незрілість козаків, але заразом ще й не позбувся любові до козаків. Тодішній Кулішів настрій найліпше показує одно місце з „Чорної ради“, де він говорить і про себе: „Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди на Вкраїні, да мимо того якось припадали до душі всякому. Нераз доводилось ми і самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакости, заче було їх коренити, а далі, як заговорить ся, як забалакається ся про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, заче сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії Запорожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на Божий мір? Гуляли вони і гульнею доводили, що все на сьвіті суста одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітий, а гроши

¹⁾ Русская Бесѣда 1858 г. кн. I, 145. ²⁾ Хуторна поезія, 28.

розвіспали як половину. Може тим, що Запороже і споконвіку було серцем українським, що на Запорожі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дній не замовкали, і було те Запороже як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому".¹⁾

Нема сумніву, що так думав про Запорожців не тілько Шрам або який небудь сивий дід із 17-ого століття; так думав і Куліш. І він хоч сердився на козаків, та доказував свою хронікою, що не в їх силі було задержати Україну вільною, самостійною, а проте любив їх за їх козацький съвітогляд, за їх бажані волі та за предківські звичаї, пісні і т. і. Адже зовсім те саме писав він 1844 року у відомім уже листі до Юзефовича! Саме тоді й писав Куліш Чорну раду. Історик, що хоче подавати правду, хочби й немилу людям, розходився тут із романіком-етнографом, котрому була люба ідеалізація свого народу. Видко в чоловіці боротьбу, в котрій високий ідеал „правди“, хоч і по своїму нераз понятій, бере верх.

Коли порівняти „Чорну раду“ з „Михайлом Чарнишенком“, то так і видко, як Куліш висвободжував ся щораз більше з пут романтики. Він і в Чарнишенку більше історик, як романіст, але слідів романтики там значно більше, як у „Чорній раді“; у Чарнишенку він ще молодик-ідеаліст, що не жалує рожевих красок і сповідає ся що хвилини із своїх думок і почувань; у Чорній раді він уже учений, що тілько раз у наведенім горі місці — висунув себе наперед; деінде ми його не бачимо, читаємо тілько його хроніку та з фактів сами собі висновуємо авторові погляди на описуваний час. Погляди сі — обективні, хоч і не без примішки авторових симпатій. „Я подчинилъ всего себя былому, и потому сочиненіе мое вышло не романомъ, а хроникою въ драматическомъ изложеніи. Не забаву празднаго ума имѣль я въ виду, обдумывая свое сочиненіе“ — каже Куліш в епільозії, мов на докір Гоголеви за його „Тараса Бульбу“. Свою Чорну радууважав

¹⁾ Чорна рада, видане „Діла“ 51.

він першим українським історичним романом, по формі таким, як повинні бути історичні романи.

„Чорну раду“ оцінили з ріжких боків докладно М. Костомарів, М. Максимович, Петров і и.¹⁾ Костомарів указав на те, що Куліш з'образив у своїй хроніці і політичі пристрасти, і боротьбу егоїстичних забагів (побужденій) і родинний побут, і могутність та слабість духового життя України в половині XVII століття.¹⁾ Він висказав ся про хроніку з великими похвалами. Не менше цінлив її і Максимович, хоч за Кулішів докір Гоголеви показав йому, що його хроніка таки не всюди чиста історія. Російські критики²⁾ звернули увагу на інтересний бік хроніки, а то на „задні думки“ Куліша. Не в лад ім було, що Куліш свою хронікою не наче доказував, скілько енергічних сил зискала московська держава через злуку з Україною. Виходили вони з того погляду, що всякі так звані „задні думки“ шкодять артистичному творові; очевидно, не звернули уваги на те, що інша річ: провідна гадка, а інша: тенденція.

В Кулішевій „Чорній раді“ ми ще найменше бачимо тенденції, того звичайного у нього в пізніших літах накручування фактів на лад поставленої завчасу програми; тут він ще доволі безпристрастний, спокійний, без романтичної афектації; він ще бачить у минувшині не тілько лихі сторони, але й добрі. Позбуті ся всяких „задніх думок“, звісно, годі — мусить же письменник мати свою думку про те, що пише, і своє становище, з якого судить! Адже й ті критики, що закидали йому „задні думки“, робили се задля своїх задніх думок!

Загальний осуд усіх критиків „Чорної ради“ був користний для Куліша: хоч і показали деякі похибки, висловили деякі бажання, що чому воно так, а не інакше, — але в кінці всі згодилися на те, що в Чорній раді погляд автора широкий і глибокий, що се праця оперта на широкім науковім підготовленю, та що в ній богато артизму. До сих оцінок можна додати тілько се, що в порівнанню з Михайлом Чарнишенком треба вважати „Чорну раду“ величезним поступом, майже скоком наперед, важним так із артистичного боку, як і з наукового. Щож до провідної думки „Чорної ради“ — то вона в порівнанні з Чарнишенком далеко виразнійша.

¹⁾ Гл. »Очерки« Петрова 288—290. ²⁾ »Бібліотека для чтенія« 1867 г. т. 146, кн. II.

ширша і глибша: тут уже показана історія з усіх боків, хоч і зі становища Куліша. Про се становище Куліша, з якого вийшла проповідна думка „Чорної ради“, можна, звісно, сперечатися з наукового боку, хоч і тут такий історик, як Костомарів, мав самі тілько похвали для Куліша — той самий Костомарів, з котрого ученю діяльністю Куліш потім не годився; — для нас, що глядаємо поступеного розвою Куліша, інтересний був при Чорній раді його намір і його погляд на історію.

Та, видно, в 40-их роках не зовсім ще певні були погляди Куліша на історію України, коли, як каже, своєю „Повѣстью объ украинскомъ пародѣ“ 1846 хотів „побудити про і супра, щоби таким способом рішити деякі питання про значене Українців у моральній діяльності славянського світу.“ Ся книжка Куліша мала „служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України“. Куліша мучили очевидно сумніви, защеплені йому Поляками й історичними студіями; він ще рішає сю проблему в дусі романтичної ідеалізації бувальщини. Праця була зроблена на скору руку, але саме через те вона й характеристична для Куліша. Ю. Самарин так оцінив її 1850 р. у своїм дневнику. „Сей майстерський, прекрасно написаний начерк історії України замітний особливо тим, що факти, виведені в нім, ясно показують односторонність поглядів автора і доказують цілком певно думку зовсім протилежну тій, яку він висловлює досить ясно в різних місцях. Україна могла би стати ся самостійною, коли би не зрада шляхти і не панування Москви, — ось що стається автор вмовити в нас!“¹⁾ Сумніви Куліша видно в тім, що коли в Чорній раді він доказував потребу злуки України з Росією, то у сїй „повісті“ сам собі ставив питання, чи справді доконче потрібна була ся злука. І на перше й на друге питання находився сильні відповіди і тому вагав ся.

Історія й етнографія були його найлюбійші заняття. Один том пізнійших „Записокъ о Южной Руси“ мав він уже 1846 р. готовий, але що видає його десять літ пізнійше у збільшенні обемі, то ми й поговоримо про нього пізнійше.

Під час побуту в Тулі Куліш зовсім тим самим методом, як писав Михайла Чарнишенка і Чорну раду, тілько очевидно з більшим досвідом, пише історію Самозванціни і дві повісті з того-

¹⁾ „Русский архивъ“ 1887, кн. 2 стор. 229.

часу. Спершу думає не зважати на історію і основати свою повість на переказах, подібно, як Михайла Чарнишенка, а потім, так як при Черній раді, студиоює історію, бо хоче писати правду. Основа Алексея Однорога зовсім нагадує основу Чарнишенка і Чернії ради. У придумуванню фабули Куліш мав тоді, можна сказати, шабльон. У Чарнишенку син покидає батька і любов доводить його до того, що стає проти батька. За дівчину виходить битва. В Черній раді лучить Куліш ріжні події оповіданем про сватане Петра Шрама; за дівчину виходить знову двобій Петра з Туром і інші пригоди. За дівчину бути і Тура. Алексей Однорог переважає цілком подібні пригоди, як Чарнишенко; і він покинув батька та через дівчину став у битві против батька. Як бачимо, Куліш не ломив собі дуже голови над фабулою: любов з перешкодами була й для нього тим клесем, котрим склеювали ріжні сторінки з історією. Вже, придумував він і ріжні інші пригоди, але так і видко, що се в нього була побічна річ: йому йшло про історію. Витягши свого героя у світ, Куліш тягає його від приятеля до ворога, щоби показати історичну подію з обох боків. Так і пригоди Однорога показують намувесь рух званий Самозванціною. Примішано тут і перекази народні і інші прикраси з поля етнографії. Але через те саме, що Куліш переладовував свої повісті історичним матеріалом, лучив його часом занадто тонкою фабулою, при тім же пильнував ся як строгий учений брати сторону котрого небудь із своїх героїв і дати широкий відплив своєму чутю, всі його повісті з того часу, як се вже помітили критики при Черній раді, лишають читача холодними. Їх можна відложить на бік до завтрашнього дня, як яку небудь історичну студию: се наука а не справа серця, се історичні студії, а не психологічні. Те саме можна сказати і про „Повесть о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце“.

„Потомки заднії провіскіх гайдамакъ“, хоч се тілько виривок з більшої повісті „Искатели счастья“, зовсім під пару попереднім історичним романам із українського життя. „Ідея сего романа — моя задушевна мрія“, писав Куліш про сю повість 1856 р. Як з виривку судити, то яка-ж се Кулішева мрія, де то шукають щастя сї „искатели счастья“? Річ діє ся коло року 1810. У село Крутоярівку приїздить пан прибитий горем: його батько помер, а він сам розвів ся з жінкою. З горя бажає робити добро людям і займає ся родиною потомка гайдамаків, старого

Дундука. Застає він у сїй родинї просто патриярхальні відносини батька до сина і сина до батька, съвідому гордість, незалежність, чесність, — самі найкрасші прикмети у потомків гайдамаків! Мало того, він находитъ ще в Крутоярівцї відоме побратимство, приязнь аж до самовідречення. „Чесність старого Дундука очарувала мене, — оповідає сей пан — інші привязали мене душевною і сильною потребою любови. Ось вони! — думав я — наслідники розбійничого імені!“¹⁾ От і помагає пан Дундукам, а радше хоче помогти, але ті не приймають помочи. Здається ся, дальше у повісті оповідає Куліш, як сей пан за проводом щасливого Дундука глядає і собі щастя подібним способом. Але вже й сам виривок з повісті показує, що задушевною мрією Куліша тоді, як він писав сю повість, було не що інше, тільки патриярхальне українське житє, яке він рисував і перше. В „Потомках українських гайдамаків“ фабула подібна, як у попередніх повістях: син з любови до дівчини йде против батька, хоч незвичайно поважає його. Мотиви його поступовання не менше людяні, як у батька. Крім того і в сїм оповіданню находимо народні перекази про Байду і про Гаркушу — Куліш усе черпав матеріал із етнографічних збірників.

Воспоминанія дѣтства Миколая М. також не зачіпають нічим часу, коли писали ся — се немов також історичні оповідання з кінця 20-их і початку 30-их років 19-ого століття! Куліш очевидно бажав спробувати своїх сил і в оповіданнях із новійших часів. Як уже було сказано, можна вірити, що сї оповідання у свій час подобалися; але тепер не можна їм призвати великої вартості. Балакучість без потреби, ставання на котурни і ставлення героїв на котурни, афектований прикрай тон роблять тепер із сих оповідань не дуже милу лектуру. Так і здається ся, що сполохана засланем і сучасними обставинами Кулішева душа шукала щастя і спочинку то в хатах гайдамацьких потомків, то в домах ідеалізованих Улян Терентьевен або новгородських Яковів Яковлевичів і Теклюсь. У сучасних обставинах не находив собі Куліш спочинку і щастя. Він і сам глядав у ті часи щастя та спочинку на селі на Україні та повтаряв, неначе другий Дундук: „Лучше тут носити свитку, нїж там (у Петербурзї) жупан.... Аж дихати легко!“...

¹⁾ Повѣсти П. А. Кулиша, т. IV 323.

Я зупинив ся на перших п'ятьнадцятьох роках Кулішевої діяльності може й за довго, але з наміром, боувесь дальший розвій Куліша основує ся на сих літах. Виходить, що Куліш у першій добі своєї діяльності був романтиком-українофілом. Його українофільство складало ся з любові до рідної мови, історії й етнографії — особливо до історії козаків, котрихуважав представителями українського народу в минувшині — але не сягало так далеко, щоби було рішучо противне цілковитому зіллянню України з Росією. Кулішеви йшло головно про збережене української старосьвітчини, як характеристики України, що у спільнім житі з Московщиною може і повинна мати своє лице. В тім зберіганю старосьвітчини перемагало ще в Куліша романтичне молодече одушевлене, що й визначило ся в нього найбільше „Пов'єстю об' українскомъ народѣ“.

Але се одушевлене щораз більше охолоджувала наука зі своєю першою засадою: безпристрастність і правда. Уже ріжні історичні дані, зібрани в Михайлі Чарнишенку, съвідчать, що для них, для сеї історичної правди, Куліш готов був пожертвувати і цілістю романа. Се був отой науковий інтерес Куліша, що мішався йому в белетристичну діяльність, і, можна сказати, перемагав у його творчості та спиняв полет фантазії. „Я не романіст!“ повторяє Куліш у М. Чарнишенку два рази, вважаючи себе радше етнографом та істориком. „Хочу, щоб се була не видумка, а правда“, каже 1846 про свою Чорну раду, которую й називає хронікою. Історичну правду розумів він тоді так, як і годить ся: не вірив самим тілько українським жерелам. Він розумів, що, аби знати дійсну правду, не можна маловажити й інших жерел, н. пр. польських і російських, і все тішив ся, коли їх найшов або коли почув інші погляди. „Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди“, писав ще 1846 р. Але в оцінюванню історичних жерел був ще Куліш не зовсім певний; тут ще „своє“, нераз перемагало, тому що було своє.

В Тулі починає він писати історичний роман із часів Самозванщини і покидає його, бо бачить, що „по що брехати, коли правду можна ось-ось намацати?“ Отже пише перше історію Бориса Годунова і Дмитра Самозванця і тілько тоді ладить повісті про Однорога і Бориса. Притім він поводить ся не тілько особистими причинами (хотів дістати від власті дозвіл друкувати, через що очевидно й вибрав тему не українську), але й науко-

вими; він з таким самим жаром, як займається українською історією, займається і Самозванчиною. І повісти на сю тему вийшли так само, як попередні, не то історичною хронікою, не то романом. Але тут же повість „Искатели счастья“, хоч і написана 1850 р., съвідчить, що погляд його на українську старославітчину зовсім не змінився; він описує потомків гайдамаків так принадно, так ідеалізує їх, що зараз видно у всім давнє Кулішеве молодече одуванчене, давній вплив романтики.

Так під час побуту в Тулі Куліш є ще той самий, що був у початках 40-их років, лише круг його відомостей ширшає; він учити ся. Студії над Самозванчиною збільшують його історичні відомості, він уже не тільки український історик, але й російський. Його глядане правди в історії спершу з наукових причин, аби була правда, а потім у пізніших роках із чисто людських причин, треба нам сильно підчеркнути, як найважійшу черту в характері Куліша.

Добре підготовлений до наукової роботи знанем яzikів, він із Тули переходить у Петербург, але тут не находить для себе поля до роботи і їде на село, та літературними студіями починає період своєї дальнішої діяльності. Під виливом змінених обставин у Росії і власних студій його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством. Дальших десять літ роботи ставить його на передній українського руху.

II.

Істория Кулішевих праць від 1853 до 1864 р. — О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверою. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Граматка. — Проповѣди. — Працї над Гоголем, Квіткою, Марком Вовчком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Поэзія о Южной Руси. — Липовыя пущи. — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Українскія незабудки. — Другой человѣкъ. — Дівоче серце. — Тайна. — Досвѣтки. — Историчні і літературно критичні студії. — Мартин Гак. — Брати.

Заки приглянемося Кулішевим працям з років 1853—1864, мусимо перше хронологічно оповісти їх історію. Не всюди можна

докладно сказати, як повставала яка праця і коли, але при більшості праць можна на основі Кулішевих листів означити час і обставини, серед яких вони повстали.

Ваявши насамперед „Чорну раду“ на увагу, як річ найдавнійшу, з 40-их років, мусимо пригадати, що Куліш у вересні 1846 р. далі шукав матеріалів до сеї своєї повісті, хоч вона була вже скінчена. Вже тоді бажав він, щоб Чорна рада „не була відумкою, тілько правдою“. Вісім літ потім він клав собі за задачу так само писати про давні кріаві роки тверезо, щоб що листок, то й зерно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Перший в українській літературі історичний роман, яким була „Чорна рада“, Кулішуважав таким важним, що коли 1856 р. рішився його друкувати, то зладив до него передмову, яка тілько посередно вязалася з ним. У ній говорилося про духову злку південної Русі з північною. Була се важна заява думок із сфери тих самих, з яких узялися пізнійші Кулішеві пересувідчення. Пишучи сю передмову, Куліш не був певний себе. Перед друком він розіслав її знайомим у рукописі і просив їх гадки. І так до В. В. Тарновського-батька писав він 27 березня 1856:

„Посилаю вам із цею почтою обезпеченім письмом свою статю: „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною. Предисловіе къ Черной Радѣ“. Прочитайте її перше в родинѣ, а потім на вечері у себе, у Галагана або Юзефовича, не зважаючи на те, які тут трапляться люди і чи буде в них або не буде стрижене волосс. Потім не полінуйтесь звістити мене, нічого не скриваючи, що будуть говорити про неї учені мужі і прості смертні. Коли-б і всі сказали в один голос, що се пісенітниця, то так просто і напишіть мені, додавши і свою гадку, яка-б вона ні була. Приватні замітки також мені потрібні. Ще не знаю, чи скоро буде і чи в загалі буде друкована ця стаття, але вона може бути у многім поправлена, відповідно гадкам київського ареопагу. Київські відвіви для мене, в тім випадку, з усого найважнійші, бо тут ціла роздроблена літературна діяльність України доведена до съвідомости і показана її дорога, котрою повинна іти від сего дня. Коли моя стаття не покаже ся дурницю (чепухою), то буде спершу надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ як оголошене про видане оригіналу Чорної Ради, а потім при самій Чорній раді як передмова“.¹⁾

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 116.

Що відповів Тарновський Кулішеви, не відомо, але з листу Куліша з 6 червня 1856 знаємо гадку Грабовського про передмову. Куліш каже:

„Написав же до мене й пан Грабовський про передмову до Чорної ради. Сей каже, що праведно возніс я Квітку, а от коли-б не пересолив на Тарасові. А про Гоголя,¹⁾ то аж дивується ся, як ми можемо ізглаголати праведний суд про такого чоловіка серед такої літературної заверухи. І я так думаю, що художницької слави Гоголевої я не знищив, сказавши, що в одному ділі, або в одну пору він був іще голоцюцьком, а в другу зробився підлітком, а потім так пурхнув, що й не піймаєш. А то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історию дальше! Нехай хто хоче контентується ся Бульбою, а ми, не казавши про його ні слова, тільки огласимо свої розпрахи про ту старосвітчину (от хоть би і в другому томі Записок), то всяке й побачить, що під Тарасом Бульбою землі не має і що нераз він воює з марою, а не з людьми, бо нічого такого не було, або було зовсім не так, як у його. Що більше пізнавати-мені свою старосвітчину, то все більше будем давати догану Гоголевій поезії, і зостанеться вона для правдивого знавці тілько доводом, що зможе чоловік почути душою, не маючи кругом себе наукового світу“.²⁾

Свою гадку про Гоголя опирав Куліш на власних студіях над його житем і працями, якими тоді займався, — так у передмові він виступив у-перше і зі своїми літературними поглядами. Тому й зажимено ся ми потім сюю передмовою докладніше, а тут доведемо до кінця історию видання „Чорної ради“. Дня 24 жовтня 1856 Куліш писав Тарновському: „Про Чорну раду йде справа з головною управою цензури. Дуже додають надії. Земляки, прочитавши її, попали в несказаний захват, себто ті земляки, що заняті в управі; а передмову повторяють тирадами на память. Не давайте вашого списка нікому: в нім богато сказано не так, як треба“.³⁾ Виходить, що передмову Куліш переробив. Вістка з 20 падолиста 1856: „Наконець в обороні Чорної ради повстала сильна партія і рішила ся або впасті або побідити. Трохи чи не дійде справа аж до високого порога, але мабуть обійтеться без того“.⁴⁾ Вістка

¹⁾ Куліш писав у передмові між іншим, що інакше розуміє історичну повість, як розумів Гоголь.

²⁾ К. Ст. 1898, IV, 358.

³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ Ів. 125.

з 26 падолиста 1856: „Нехай не смутить ся серце ваше (Тарновського): Чорна рада пропущена і в той час, як ви будете читати сї рядки, станки Якобзона будуть працювати з можливою для них скорістю. Я заложив тут українську друкарню, з котрої складачі спершу втікли, кажучи, що складати сю тарабарщину — все одно, що складати по грецьки, але тепер так управлялися, що по другій коректі можна підписати: печатати! Найбільше обовязаний я обер-прокуророви св. Синода¹⁾ за Чорну раду. Він не вагав ся поручити ся своєю репутацією за чистоту моїх намірів. Моїм цензором був Лажечніков, що мені дуже приємно. Росийський романіст подав руку українському²⁾“. Як бачимо, немало клопоту мав Куліш із Чорною радою. Росийського перекладу сего романа Куліш не хотів друкувати, але прийшлося круто і він продав його у той сам час, як друкував український оригінал, у „Русскую Бесѣду“. Заплатили йому там добре: по сто рублів за аркуш друку, та ще й дали 500 окремих примірників³⁾. Передмову хотів Куліш надрукувати при перекладі, але цензура здергувала її. „А знаєте, що робить ся з передмовою до Чорної ради?“ — писав Куліш Тарновському 19 січня 1857. „Перенесли її аж у „совѣщательный комитетъ главнаго правленія цензуры“. Поділились голоси: одні repetують, що притомъ треба розрішити, не вичеркуючи нічого, а другі: „Ой иѣ! поміркуйте, що з сього буде?“ А комітетъ той засідає раз у місяць, да ще поки через канцелярське мітарство проведуть, то наjdемось у волю⁴⁾.“ Але в кінці цензура пустила передмову — і так 1857 р. вийшла українська „Чорна рада“ і росийська з передмовою чи радше епільготом, бо не міг передмови дати перед повістю.

Не менше клопоту мав Куліш і з „Записками о Южной Руси“. Один готовий том сих Записок під первісним заголовком „Украинская преданія“ лежав у Бодянського від 1846 року і з по-даних уже перше причин не міг побачити божого съвіта. Тимчасом 1853 р. в літі Куліш записав у Сосницькім уїзді 12 великих дум, з котрих декотрі, як про Хмельницького, гетьмана Хвеська Ганджу Андібера і и., були зовсім нові, а інші мали дорогоцінні обичаєви (правописательні) і історичні черти і подробиці. Крім того додав Кулішеви богато пісень чернігівський Білозерський. З той нагоди писав Куліш Бодянському 18. вересня 1853: „Я прийду до

¹⁾ Гр. Олексієви Толстому. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 126 і 125. ³⁾ К. Ст. 1898, IV, 362. ⁴⁾ К. Ст. 1898, IV, 364.

vas з дуже важним збірником; але коли-ж прийде час виданя вашої колекції?“¹⁾

Того-ж року 1853 прийшла Кулішеви щаслива думка описати зі споминів свої стрічі з людьми, від котрих записував перекази і думи, і вставляти в бесіди з ними перекази так, щоби з того вийшла жива історія останніх часів українського козацтва. Хотів вів зробити се головно для молодого мальяра Льва Мих. Жемчужнікова, що літом того року їздив по Україні, займав ся її історією, етнографією і письменством, і нарисував богато українських типів. Жемчужніков хотів рисувати аквареллю ряд ескізів, що уявляли би все, що збережено від забуття в переказах²⁾. Отсей самий артист і подав опісля кілька рисунків у „Записках о Южной Руси“.

Бодянський своєї колекції не видавав і се почало в кінці сердити Куліша. Але поки не нашов накладця для Записок (Тарновського), то ждав. Бодянський не хотів мабуть випустити Кулішевого збірника з рук і се дало Кулішеви причину до такого листу 12 падолиста 1854: „Я вам (Бодянському) служив вірою і prawдою в тій справі, поки не явилися люди, що найшли гроши на виданє сих дорогоцінних памятників старовини. А коли ви приступаєте до видання вашого збірника — то я ваш покірний слуга, і вже тоді не дам нікому. Адже я спершу давав Максимовичеви — зволікає і зволікає; потім Срезневському — зволікає і грабить;³⁾ потім вам — чекаєте і чекаєте. Я всюди пхаю ся зі своїми нахідками, за користями не вганаю ся, не придержує в себе, у мене нема того, чого-б я не був готов відступити кожному, хто працює для загального добра, і тому не дивіть ся на мене, як на якого відступника. Я все той самий, що і в 1846 році. I вчора Куліш і сьогодня Куліш“⁴⁾.)

В кінці Бодянський звернув Кулішеви його збірник. Року 1855 Куліш роздобув ще 1600 пісень, записаних Ніговським у Харківській і Полтавській губернії. Тоді став він намовляти Бодянського, щоб той видав свій Збірник пісень, а сам почав приготувати до цензури збірник переказів, дум, казок, легенд і кри-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 278. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 453.

³⁾ Куліш дуже нарікав у листах на Срезневського, звав його просто злодієм, поки не відобрав збірника.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV, 460.

тичні погляди на всячину в українськім житю. Хотів розрушати дослідувачів України.¹⁾

В лютім року 1856 цензура пропустила перший том „Записокъ о Южной Руси“,²⁾ Тарновський дав гроші і Куліш став печатати 2400 примірників, маючи надію, що хоч би на сей перший том не було покупу, то потім, як видасть дальші томи, таки будуть його купувати.³⁾ Богато клопоту мав з друкованем, але вкінці видав перший том. Про се звістив він Тарновського листом з 24 липня 1856 р.:

„Скоро сказка говорится,
Дѣло медленно творится.

„На силу да на превелику скінчив я друком „Записки о Южной Руси“, да й то покинув їх там (у Петербурга) ізшивати і до ладу доводити, а сам ухопив дві чи три книжки тай лечу отсе на Вкраїну до своїх любих земляків“.⁴⁾

Треба було тепер брати ся друкувати другий том „Записокъ“. Тимчасом грошій у мене нема — нарікає Куліш перед Тарновським 20 падолиста 1856. — Записки о Южной Руси поки що ідуть дуже помалу. Другий том друкує ся на довг і коли я від вас не дістану запомоги, то буду у великім клопоті. Тепер уже без сорома казка: пришліть мені грошій, да не оскудієть кріпость моя⁵⁾. При другім томі мав Куліш такий самий клопіт із друкарнею, як і при першім. За складане української мови друкарня брала з Куліша дорого. Тим то й книжка не могла бути дешева. Не всяка друкарня згідна була печатати по українськи і тому, коли цензура держала в себе статю Грабовського про Остряницю, призначену для Записок, Куліш покинув займати ся Записками, що були майже готові, і друкував Чорну раду, що очевидно коштувала його також не мало. „Оttії ксії коштують мені богато грошій і праці — писав Куліш до Юзефовича 2. грудня 1856. — А щож робить, коли земляки забули читати по своїому? Уже коли я їх не навчу, то не научить їх і лисий дідько. А що щиро працюю, то нехай мені Бог так у царстві небесному заплатить! І поти буду працювати, поки снаги мої стане. Аби мені Бог помогав, а покажу я всю нашу старовину, як на картині, почавши од львівського

¹⁾ Пор. лист з 16. вересня 1855 р. ibid. 462 і 463. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 113. ³⁾ К. Ст. 1898, IV, 354. ⁴⁾ К. Ст. 1898. IV, 361. ⁵⁾ К. Ст. 1898, II, 125.

братства да аж до Калниша і Головатого. Коли вже славить Русь перед чужоземцями, то оттут її славить!“¹⁾

Завзятий був Куліш мимо клопотів, які тоді переживав. У саму пору прислав йому Тарновський 500 рублів. Куліш відписав йому на те 24 грудня 1856:

„Спасибі вам за 500 рублів. Був я сими часами у великій нужді; усе, що взяв, то за книжки, то що, усе втратив на папір да на друк, а діла свого, слава Богу, не попсуваю і не зневажив... Другий том „Записокъ о Южной Руси“ дійшов до кінця да й зупинився, бо й доси не получив я статі про Остряницю, которая дуже в йому потрібна. На те місто, щоб часу не гаять, печатаю „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ“. Чтеніе для молодыхъ людейъ“. Дорогий буде другий том, бо в йому 25 пісень із нотами і 4 картинки. Шкода, що отсе ви, дорогий друже, звонтили об Записках. Такі книги, як Чорна рада, дуже потрібні і вживочні, да сами по собі не поставлять на ноги літератури, бо вона повинна бути підкована на всі чотири науково. На те не вважайте, що книжки не йдуть по рукам; пійдуть, не бійтесь. Аби мені з грошима вправить ся, а „Записокъ о Южной Руси“ я не покину, поки мої снаги, і ви побачите, що з їх вийде! Випускатъ художественні утвори без піддержки критики, етнографії і історії — все одно, що висилать полки без обозу. Се наша харч, се наші запаси, се наша зброя, се наші гармати. Коли-б мені сила да гроші, я-б обявив, що вийде шість книжок у год, да й бив би огненним боєм поти, поки всякий розум до мене прихилив ся-б. Іще нема на сьвіті печатної Руської історії, і не буде поти, поки не розберемо ми, южнії Русичі, своїх діл із Польщею й Москвою і поки самі в себе в дома не роздивим ся. Чи не опасуєтесь ви, добродію, щоб я не втонув в каламарі, заклопотавшись над Записками? Не бійтесь і сього! Навчила мене біда служити чурою, навчитъ мене і отаманувати, бо недурно сказано: Терпи, козак, отаманом будеш. Коли-б тілько все йшло по моїму, зробив би я так, що й німії в мене-б заговорили; давав би я тілько зерно на посів, а орали-б, сїяли, жали і молотили-б у мене люди, і будо-б у мене в засіках завсегда повно. Да вже, як би ішло мое діло, а чогось же таки дороблю ся я на сьвіті, бо кажуть: роби, небоже, то і Бог поможе!“²⁾

¹⁾ К. Ст. 1899, март, 313. ²⁾ К. Ст. 1898, IV, 362—363.

Ще минуло трохи часу, бо цензура довго задержувала статю про Остряницю,¹⁾ — і вкінці в перших місяцях року 1857 вийшов другий том „Записокъ о Южной Руси“.

На другий рік 1858 почав Куліш ладити третій том. До Каменецького, управителя своєї друкарні, писав, щоби поприслав йому деякі збірники пісень, що лишив у Петербурзі, та просив докінчiti потрібні виписки з Публичної бібліотеки. Про сї виписки хотів він написати трактат. Але сам бачив, що не вспіє видати всії пісні нараз. Отже писав: „Оброблю я сотню і подам свій погляд, яке хосенне таке оброблене для молодої нашої літератури“.²⁾ Се писав він 12 червня і мав очевидно охоту робити над тим, але Каменецький не прислав йому нічого, і Куліш мусів роботу відложити на інший час. Отже й доріка Каменецькому у листі з 25. серпня 1858: „Тепер третій том відкладає ся лише для того, що ви не прислали мені нічого. А я не у всякий час можу ним заняті ся“.³⁾

Однак пізнійше Куліш таки заняв ся ще сим ділом — і наслідком того були „Народныя пѣсни, подобранныи Кулишомъ“, а надруковані не як третій том „Записокъ“, лише в „Народномъ Чтеніи“ за 1859 рік.

Habent sua fata libelli! — приходить на думку ся пословиця, коли ми оттак слідимо за книжками Куліша. Справді „скоро сказка говорится, — дѣло медленно творится“. Се-ж кільканайцять літ працї, хоч і порозриваної, треба було на ті етнографічні збірники, що видав Куліш. Але за те ім'я його як етнографа все буде в повазі.

Зберігав він оттак старовину свого народу, але при тім не забував і на живих своїх земляків. Він звернув увагу на проповіді для народу. „Есть у нас — писав він Тарновському 8 мая 1856 — надруковані по нашему проповіді Гречулевича, тілько плохенька мова, да ще й по подольському слебізованю. Так я сю книжку гарненько виправив і Гречулевич oddae мені — що хотя з нею чинити. Як би надрукувати її в друге да пустить по Україні, то велике-б з того добро було народу християнському“.⁴⁾ Але як став Куліш поправляти проповіді, то й повиходили проповіді не Гречулевича, лише Куліша. „Проповіди пишу, покинувши рішучо

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 365. ²⁾ К. Ст. 1898, 237—238. ³⁾ Ibid. 243. ⁴⁾ К. Ст. 1898, IV, 357.

Гречулевича і навіть Іннокентія — писав Куліш 24 жовтня 1856. — Ви побачите проповіди, обернені до такої настіві, в котрій можуть бути пани і гетьмані. Тепер думаю про нову працю для народу: переклад євангелія, владженого по порядку подій, з відповідними замітками. Цenzor каже, що се можна зробити“.¹⁾

Про ті самі проповіди писав Куліш до Мих. Павлика в р. 1892: „Гречулевичові проповіди написав я на ново, відкинувши тупу пошкоджену, аби сказати зпід попової егіди слово правди євангельської (не книжницької і фарисейської) народови, що блукає із церкви в церкву, аки овечки не імущі пастуха. Хто читати ме мої листи до цензора Платонова-Гилярова, той знайде в моїх листах, що не загубились у Гилярова-Платонова, і таке слово: „Эти проповѣди писалъ я самою горячею кровью моего сердца“. Чи так же пишуть про чуже їй попівську працю?! Через мое якоби друге видання розійшовся я і з сином автора, петербурським Гречулевичом“...²⁾)

В падолисті 1856 р. були вже проповіди надруковані. Посилаючи кілька примірників їх Тарновському Куліш писав 26 падолиста 1856: „Читайте першу проповідь і зараз переходить на сторону 100, себ то до тих проповідей, що я писав їх по повороті з України. В них виразила ся вся душа моя. Напишіть мені, котрі проповіди вам більше сподобали ся, і що будуть казати Кияни“.³⁾

Проповіди вийшли в друку п. з. „Проповѣди на малороссійскомъ языке протоіерея В. В. Гречулевича, переработанныя и дополненная Кулишомъ“ і мають дату 1857, хоч уже 1856 були готові.

Намір перекласти євангеліє на українську мову Куліш небавом почав виконувати, як видно з його слів з 2 марта 1858: „Костомарову я напишу, що Евангеліє од Йоана давно вже мною переведено і находить ся у Ник. Дн. Білозерського“.⁴⁾)

Робота над проповідями привела Куліша на думку видати для народу Граматку. Він і написав її в осені 1856 р., мабуть у падолисті і в грудні,⁵⁾ і надрукував її 1857 у 10.000 примірників. До трьох років розійшлося Граматки 5000 примірників, крім тих, що задержали кн. Васильчиків, Г. П., Галаган і ще якийсь пан, котрим Куліш продав по кілька соток примірників, а вони замісць ширити книжечки держали їх у себе, що дуже гнівало Куліша.⁶⁾ Року 1860 в літті Куліш владив невеличку Історию

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ²⁾ Народ 1893, стор. 326. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 125.

⁴⁾ Ib. 225. ⁵⁾ К. Ст. 1898, IV, 363. ⁶⁾ К. Ст. 1899, март, 319.

України для народу, бо бояв ся, що як Граматка розійдесть ся, „то нічого гаразд і читати хлопятам і дівчатам¹⁾.“) Дня 5. грудня 1860 писав він про се Юзефовичеви: „Я не перестаю і не перестану працювати для освіти маси і хоч як мені трудно приходить ся через наші митарства, але й сеї зими випущу дещо в роді Граматки, котра розійшла ся в 5000 примірників“.²⁾ І справді в місяць пізнійше вийшло друге виданє Граматки значно змінене, з малою історією України. Що ті заходи Куліш коло освіти маси не всім людям подобали ся, видко з Кулішевого листу до Юзефовича.

Посилаючи йому друге виданє „Граматки“ Куліш писав 23 січня 1861: „Вкінці сеї книжки додана коротка історія українського народу, котра Костомарову незвичайно сподобала ся і він буде писати про неї статю. Цікаво було би знати вашу гадку. Чи не постараєтесь розширити сю пятикопіечну книжку? Я пригадую собі ваші думки про простий народ. Отже думаю, що „Граматка“ вам сподобає ся, а і вашим властям нічого тут сердити ся. Я відкриваю нашему народови широку будучину, але тілько на основі просвіти маси. Коли-ж так, то що в тім шкідливого для теперішнього порядку речій? Ах, яку славну річ сказав Костомаров на публичних лекціях про Виговського! „В 17-ім столітю ще не знали, що для будучих поколінь нема і не може бути ніяких уловій“. Того ще й тепер не знають і з причини свого незнання роблять неприємності діячам свободної думки. Прочитайте мою статю про лекції Костомарова в пр. IV „Вѣка“. Що ви скажете про нинішній стан історичних понять про Україну?“³⁾

Попри ті заходи над освітою маси Куліш у 50-ті роки займав ся дуже пильно й історією літератури. Особливо богато напрацював ся він над Гоголем. Ще в році 1852 став він писати про него;⁴⁾ першу статю про Гоголя, котра була вже готова 1852 р., надрукував у „Отеч. Записках“ на рік 1853; того-ж року забажав він написати повну біографію Гоголя;⁵⁾ збирав далі Гоголеві листи і 9 падолиста 1853 міг уже таке сказати про свою працю: „Моя книжка (про Гоголя) написана в дуже уміренім дусі; я не говорю в ній, що се nec plus ultra аналізи і синтези. Борони Боже! Противно, я широко роз'орюю царину на се поле (рас-

¹⁾ К. Ст. 1899, вересень, 9. ²⁾ К. Ст. 1899, март, 319. ³⁾ К. Ст. 1899, март, 321. ⁴⁾ К. Ст. 1897, IV, 264 і 1898, I, 300. ⁵⁾ К. Ст. 1897, IV, 277 і 440.

пахиваю царину въ это поле) кождому чоловікови, волови і навіть ослови. Ідіть, оброблюйте його і навозіть для будучої оранки¹⁾. В грудні 1853 Куліш давав знати, що скінчив „опитъ біографії Гоголя“.²⁾ Сей „опит“ післав він Ал. Аксакову прочитати; Аксаков дуже похвалив його, сказавши: „Ви означили образ поета так правдиво, що всі дальші вісти про него будуть тілько доповненнями, доказами“³⁾ — і Куліш надрукував свою роботу у Сповіднику 1855, продавши редакції рукопис за 1000 руб.

Але ся житепись Гоголя була тілько початком роботи над Гоголем; Куліш небавом почав діставати що раз більше матеріялів від старого Аксакова, Гоголихи, Висоцького, Плетньова і п.⁴⁾ робота протягла ся через цілий 1855 рік, а в цьвітні 1856-ого р. вийшли з друку два томи „Записокъ о жизни Гоголя“ в 650 сторін.⁵⁾ Але сам Куліш уважав сі „Записки“ тілько матеріялом до житеписи Гоголя, він розумів, що се ще не житепись.⁶⁾ Всеж зібране сего матеріялу та упорядковане його заняло йому дуже богато часу і праці. Дальшим наслідком сих студій над Гоголем було видане шістьох томів творів Гоголя в 1857-ім році. Родина Гоголя повірила Кулішеви сю справу, Куліш „пішов у наймити до Гоголового небожа“, який недугуючи, їхав у чужі землі. Звірив на його руки все діло і йому не було

ніколи борщу хлебнути,
ніколи у смак заснути,

як казав Котляревський⁷⁾.)

Підчас видавання творів Гоголя Куліш носив ся з думкою зібрати свої спостереженя про Гоголя разом і написати нову статю. Він мав свій погляд на Гоголя, де в чім відмінний від принятого до його часів погляду інших критиків. В листі до Галагана з 9 лютого 1857 він уже формулював ті свої спостереженя коротко;⁸⁾ в цьвітні того-ж року вже пише Галаганови: „Може швидко прочитаєте публікацію про Гоголя. То зроблено, що-б налякати книжників, що всі до мене кинуться, і щоб скорше книжники купували всю едіцію (sic!); якже не куплять, то не знаю, на чиї руки й покинуть таке діло, которое треба робити з толком і порядком“.⁹⁾ Куліш говорить тут про

¹⁾ Тамже, 451. ²⁾ Тамже, 453. ³⁾ 454—455. ⁴⁾ Пор. К. Ст. 1897, IV, 457 і 459. ⁵⁾ К. Ст. 1898, II, 120. ⁶⁾ К. Ст. 1898, IV, 354. ⁷⁾ К. Ст. 1899, I, 316. ⁸⁾ К. Ст. 1899, III, 247.

⁹⁾ К. Ст. 1899, III, 351. Заробок із сего видавництва в сумі 3000 рублів Куліш обернув на заложене друкарні, див. про се у »Правдї« 1868, 312.

свою статю про Гоголя, яку надрукував у Русск-ім Вѣстник-у 1857 р.

На твори Гоголя був очевидно покуп, бо вже на другий рік 1858 Каменецький, управитель Кулішевої друкарні, умовлявся з Кулішем що до нового накладу творів Гоголя. Куліш писав Каменець-кому 2 березня 1858: „Від виданя Гоголя я й не думаю відказувати ся, лише біографія мені надійла. Але ви забуваєте, що чим більше праці, тим більше наша природа жадає спочинку. А я страшенно напрацював ся над біографією Гоголя. Для нового-ж видання я напишу живу статю, що потече від початку до кінця, як пісня. Сими днями попала мені під руку біографія Байрона при його творах, і я почув уже настрій написати дещо про Гоголя. За границею я напишу про Гоголя на певно, коли не одушевлю ся чим-небудь далеко більше. Але на всякий випадок уважаю потрібним пустити свою думку при творах Гоголя по цілій Росії. То ще ліпше, як у „Русск-ім Вѣстник-у“. Що до того будьте спокійні“.¹⁾ І справді того-ж року 1858 Куліш написав дві статі про Гоголя та звіщав про се Каменецького 8 серпня так: „В останні часи я написав не менше десяти печатних листів ріжнородного змісту, і між іншим дві статі: „Гоголь какъ авторъ повѣстей изъ малороссійской жизни и исторіи“, котріє сегодня я й вислав въ Русскій Вѣстникѣ. Ви побачите, що се тілько початок великої етнографично-критичної праці“.²⁾ Того самого місяця, 25 дня, пише він ще: „21 серпня вислано Макарову посилкою рукопис: Переписка Гоголя съ Ивановымъ, що містить у собі не менше чотирох печатних листів“.³⁾

Згадані висше дві статі про Гоголя не були друковані въ „Русск-ім Вѣстник-у“; за те в р. 1859 в книзі „Лицей князя Безбородко“ появив ся „Н. В. Гоголь“, біографічний начерк Куліша. В „Основі“ за січень 1861 подав ще Куліш „Замѣтки и наброски для драмы изъ украинской исторіи Н. В. Гоголя“. Тим і закінчив свої публікації про М. Гоголя. Як бачимо, се довгий ряд праць про житє і діяльність славного письменника, котрих будучі житеписці ніяк не могли поминути мовчки.

Крім праці над Гоголем Куліш зредагував і видав оповідання Марка Вовчка 1857 р. Його й на другий рік просили, щоби виправляв оповідання Вовчка, але він відповів 7 липня 1858:

¹⁾ К. Ст. 1898. II, 226. ²⁾ Там же, 240. ³⁾ Там же, 243.

„Що до Вовчка, то рука моя більше до него не доторкнеться. Нехай порівнює мою печать із своїми оригіналами і виправляє шісля даних мною взірців артистичної редакції. Коли-ж сам собі не вірить, то нехай йому помогуть інші люди зі смаком. Я зробив для нового письменника так богато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому невідомого. Сего з него доволі. Не вік же мені розривати ся з великудущності“.¹⁾ Не мало, видко, має Марко Вовчок завдячити Кулішеви.

Каменецький удавав ся до Куліша 1858 р., щоб той виправив і поезії Шевченка для друку. Куліш відповів 7 липня „З Тарасовими творами нічого спішити ся. Нехай перше позволять. А коли позволять, то нехай Тарас віднесе ся до мене сам, а я набивати ся з виправками не хочу, бо й так маю богато роботи“.²⁾ Але як дізнав ся, що готові вийти поезії Шевченка без його догляду, то зараз писав 8 серпня 1858 до Каменецького: „Скажіть Тарасови, що видане його творів я прийму на себе. Нехай він не робить себе залежним від Кушелева. Скажіть йому також, що в ріжких моїх статтях, наприклад про Гоголя, я підготовляю думку про дозвіл на його твори виписками з него і толками про него. Прикро мені буде відречи ся від друкованого Шевченка в користь рукописного, коли він вийде у світ Бог знає в якім виді. Піддайте йому думку, що тепер він находити ся в зеніті своєї слави, і кождий крок повинен робити дуже обережно, а особливо не маловажити порад того, що так горячо приняв до серця його літературне значінє. Я для него з повістяря зробив ся критиком. Нехай же він не зневажить мене необачним ділом. Між іншим покажіть йому переписаних мною Гайдамаків. Там кожда противника обдумана. Нехай він хоч на се зверне увагу“.³⁾

Кобзаря Т. Шевченка видав Куліш у 1860 р. Так і Шевченко мав не за одно дякувати Кулішеви. Куліш хотів, щоб українська література зросла в повагу, отже дбав, щоб усяка нова книжка була бездоганна.

З давніших українських письменників Куліш заняв ся особливо Квіткою, котрого цінив дуже високо. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко, рідко піднімав ся до такого ясного і свободного малювання селян шотландських як нам Харковець позмальовував своїх дівчат, молодиць і чоловіків! Тут наче й ху-

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 235. ²⁾ Там же, 234. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 241.

дожества не має, бо дивишся як на саму правду, що от перед твоїми очима совершається; а було художество велике у душі в того чоловіка, коли він зміг підняти мужика в світі і в дъогтях чоботах на таку вишнину, що хоч візьми та й посади коло престола Божого".¹⁾ Так писав Куліш до В. В. Тарновського-батька ще 6 червня 1856. І вже тоді він думав, що „годилось би надрукувати знов Квітчині повісті, бо давні видання нездалі. „Велике-б з того було добро і велика була б вам шаноба од земляків. А я приняв би на себе працю знайти коректора і самому доглядіть. Великої ваги було-б се діло".²⁾ Куліш хотів очевидно гроший на видавництво. В жовтні 1857 він уже переписувався з Харковом у справі видавництва повістій Квітки.³⁾

Потім занявся сим ділом, приготовив повісті до друку і написав передмову. Повісті Квітки друкувала Кулішева друкарня; так він і писав Каменецькому 15 мая 1858 з Женеви: „Основяненка випускайте без передмови, а передмову пішліть до Крузе, давши такий заголовок: „Григорій Квітка і його повісті. Слово на новий виход Квітчиних повістей". А на кінці: „П. Куліш. Хутір Мотроновка. Р. Б. 1858, февраль 18". Сю брошурку надрукувати тим шрифтом, що і повісті, і продавати при повістях, а окремо не продавати. Все те, розуміється, в такім випадку, коли Крузе пропустить з невеличкими змінами".⁴⁾

Як дорога була Кулішеви пам'ять Квітки, видко із його слів, писаних дня 7 липня 1858 до Каменецького з Мотронівки: „З Основяненком я поступаю так, як би він живий просив у мене сего. Я сам був би рад на тім съвіті, коли би досьвідна і добра рука розпорядилася так із моїми творами. А на замітки перогризів (щелкопечорвъ) нема що зважати. У них свій погляд на літературу, а в мене свій".⁵⁾

Дня 18. жовтня 1858 він уже звіщав Тарновського: „Сего дня випускаю в съвіт Повісти Квітки. Моєї української передмови цензура не пропустила".⁶⁾ Повісті вийшли п. з. „Повѣсти Квѣтки" і в них була таки передмова про Квітку.

Року 1862 видав ще Куліш „Драматическая сочинение Квітки" в Петербурзі. Так і в сїм виданю творів Квітки Кулішева заслуга не мала.

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 350. ²⁾ Там же, 360. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 228. ⁵⁾ Там же, 235. ⁶⁾ Там же, 131.

Маючи свою друкарню, Куліш бажав видавати і журнал, але що не мав власних грошей і трохи не на кожде видавництво мусів їх роздобувати у заможніших людей, то й бояв ся відважити ся видавати журнал. Лист Куліша до Г. П. Галаґана з 30 березня 1857 сьвідчить, що Куліш відзивав ся „на згодад буряків“ до сего пана, чи не дав би грошей на журнал. Писав він ось як:

„Напишіть ж мені, як вам здається ся другий том Записок, і чи треба видавати третій і далі? У мене така думка, що нам би не вадило завести свій журнал, щоб дати южно-руському слову гражданство. Ми збогатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у Москалів не було. Тепер треба взяти своє з лихвою, не вважаючи, що хояйствував на нашому добрі Пушкін і інші. Отсе я, оддихаючи, переложив по нашему першу пісню Чайльда Гарольда так, мов і на сьвіті нема московської речі, а єсть тілько англійська да наша. Переложу-ж і три останні і побачите, коли не буде добре. Такоже само треба переложити Гамлета, Вільгельма Теля, Генца фоя Берлінгена і Ламермурську молоду, щоб виробить форми змужичалої нашої мови на послугу мисли всечоловічній. Шкода, що мені ніколи коло того гаятись, бо треба свое близше діло робити. А як би був журнал, сиріч гроші на його, то можно-б і знайти ручих хлопят, котрі зрозуміли-б, що нам треба, і сотворили-б свій язик незгірш од Чехів і Сербів. Тоді-б то явилась словесність, котра свій критеріюм мала-б не в знімечених панських головах, а в щирих мужичих, навпаки московській. Одно, два популярних созданні — і словесність пустила-б глибоко корінє у свій рідний ґрунт. Думайте про те і наготовте матеріального двигателя для журналу; а я вернусь не з порожніми руками і надбаю добра словесного. 24 книжки в год преобразили-б нашу публіку, і сьміх був би згадувати про те, що тепергородять про нашу рідну словесність. Спасеніє нашого краю — в нашему слові. Слово земляка укаже землякови, і явить ся сила общественна, котрої тепер не має, явить ся воля й дума єдина“¹⁾.

Галаґан не дуже, видко, квапив ся давати гроші на журнал — і так діло застягло. Але Куліш не покидав своєї гадки про журнал. В осені 1858 він обдумав уже план журналу, що мав нази-

¹⁾ К. Ст. 1899, вересень. 349—350.

вати ся „Хата“ і виходити книжками в 20 аркушів 6 разів у рік. У нім українські твори мали мати почесне місце, але наукові статті більші повісті мали друкувати ся по росийськи.¹⁾ Куліш мав надію, що Тарновський поможе йому матеріально, але не пощастило й тут: „пани“ не хотіли дати грошей, а до того й цензура спинила. „Не буде пуття з журналу, як попали його в свої лапи пани з паненятами!“ писав Куліш в рік пізніше, 28. жовтня 1859 до Каменецького. „Треба як небудь будувати хату, хоть обхідчасту, аби була на сьвіті хата, щоб тілько слава була, що хата єсть. А там одлигне цензура, то й періодична хата явить ся“.²⁾ Стративши надію на журнал, Куліш і не займався дуже альманахом „Хатою“, що був малим результатом великих плянів. Не хотів мати короводів із цензурою та з сотрудниками, боявся, щоби „при своїй простоті в размовах із авторами не спротивив їх собі ще більше. Надоїло йому сварити ся з людьми“.³⁾ Але альманах „Хата“, що вийшов у першій половині 1860 р. — се таки заслуга передовсім Куліша. Альманах сподобався, як каже Куліш у листі в Василівки 10 мая 1860: „Хата сдѣлала здѣсь впечатлѣніе сильное и Галаганъ съ братію очень глупо считаетъ вреднымъ изданіе этой книги. Что поднимаетъ въ обществѣ лучшія человѣческія чувства, то можетъ быть вредно для однихъ лицемѣровъ и плутовъ“.⁴⁾

В „Хаті“ були надруковані три поезії Куліша з 1847 р. п. з. Три сльози дівочі, перший акт драми „Колії“ і „Погляд на українську словесності“.

Давній плян видавати журнал здійснився аж 1861 р., коли почала виходити „Основа“. Куліш таки осяг своє. Хоч він не був офіційльним редактором сего журнала, але був найпильнішим доставцем усякого літературного матеріалу і в адміністрації журналу з початку мав важне слово.

Заким оглянемо Кулішеві праці, друковані в „Основі“, треба нам перше завернутись о кілька літ назад і подивитися, що свого написав тоді Куліш. Видаючи в таким завзятім чужі твори, він не покидав і власної роботи. В році 1858 він крім менших статей як ось Про київських богомольців і съвятки; про Галичину,⁵⁾ писав повість Липовыя пущи, переробляв її, змінював, але не докінчив, не йшла робота.⁶⁾

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 131. ²⁾ К. Ст. 1898, IV, 350. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 372; пор. тамже 394: »З Хати друкуйте що хочете, і як хочете«. Лист до Каменецького. ⁴⁾ К. Ст. 1893, II, 384. ⁵⁾ Там же, 238—239. ⁶⁾ Там же, 236, 377 і 379.

Рік 1859 був богатший на літературні твори від попереднього. Куліш написав тоді Пов'ять о Южной Руси. З початку сеї праці, коли він дістав її в руки, не був рад; бачив, що було зле написано — нерівно і неповно. Цензура повиривала багато місць.¹⁾ В маю написав третю главу „пов'ясти“ про топографію України, а четверту, про етнографію старинної України, лишив собі на літо.²⁾ Мав намір не кінчiti студії на тім, лише вести дальше, але Каменецький не писав йому, чи праця подобається, так він у вересні написав четверту главу і тим закінчив поки що працю.³⁾ Вона з'явилась потім в „Народномъ Чтенії“ за рік 1859 і 1860.

Здається, не з великою охотою ладив він сю студію, борівночасно писав — і то з великим одушевленням, нову повість. Про неї читаемо в листі з 12 вересня 1859 так:

„Нинішній день — один із найщастильших у моєму життю: Я скінчив роман, задуманий на Волзі⁴⁾ і початий в Малинівці. Назва сего романа — Исправницкая дочка; він містить у собі коло 23 аркушів або трохи більше; він докаже моїм другам, що я ще живу на сьвіті, — тим другам, що майже всі показалися дурнішими і тому гіршими від моїх ворогів. В цім романі я зілляв комічне з патетичним, і знаю, що се — найліпший мій твір. Що я був оживлений думкою і чутем, яке ледви поміщалося в слові, — доказ сего ви побачите на самій рукописі, котрої 9/10 написано без усяких поправок, як під диктат⁵⁾. Сей роман хотів він надрукувати в Русск-ім Вѣстник-у, передав його цензорові Гілярову⁶⁾ — і далі ми вже не знаходимо в листах Куліша звістки про него.

Заголовка „Исправницкая дочка“ не має ніякій друкованої Кулішів роман; а в „Русск-ім Вѣстник-у“ за 1859 друкована більша повість „Майоръ“. У ній ніякої ісправницької дочки нема; за те є ісправницька дочка Ніна в „Украинскихъ незабудкахъ“, оповіданю недокінченім, а друкованім у Основі 1861 р. Уже Петров замітив, що „Майоръ“ і „Украинская незабудка“ досить подібні між собою змістом і характером.⁷⁾ В обох творах виступає навіть одна і та сама особа Іволгин; інші ж

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 371. ²⁾ Там же, 372 і 374. ³⁾ Там же. 376. ⁴⁾ Се було того-ж року 1859, як Куліш подорожував по Росії. ⁵⁾ Пор. К. Ст. 1893. II, 379.

⁶⁾ Там же 378, 380. ⁷⁾ Очерки ист. укр. лит. 273.

особи нагадують одні одних. Огоновський перечив ся за те з Петровим, казав, що крім Іволгина всі інші особи в „Українскихъ незабудкахъ“, се характери зовсім окремі, до котрих ні один тип повісті „Майор“ не подібний.¹⁾ Але діло не в подібності осіб, тільки у сфері думок, з яких вийшли оба твори. Тож коли ми пошукаємо роз'яснення сего питання в Кулішевих листах, то найдемо, що гадка Петрова була оправдана.

Літо 1859 р. по поверненні з подорожі по Європі прожив Куліш у Малинівці на Хондрі. Три місяці просидів він там за роботою і той часував найщасливішим у своїм життю.²⁾ Тоді він і написав „Ісправницьку дочку“. Пробував ще писати роман Липову пущу, але не обдумав добре пляну і робота не йшла. Так само почав ще іншу повість п. з. Скандалъ, але й її покинув, бо не обдумав завчасу пляну. Роман же „Ісправницька дочка“ вінуважав „архиукраїнським“ і боявся, що цензура дуже його обріже, коли скоче його друкувати в журналі, де Українці верховодять. Тому й рішився дати його у „Русский Вестникъ“.

В нецілій місяць потім, як Куліш скінчив роман „Ісправницька дочка“, він 8 жовтня 1859 повідомляв Каменецького з Москви, що пише „більшу повість въ противоположномъ тонѣ“. І мова тут не про „Липову пущу“, тілько про інший роман, бо тут же додає він: „Я истощилъ всѣ усилия продолжать Лип. пущи и не могъ продолжать, а это само пишется“.³⁾ Що повість „въ противоположномъ тонѣ“ мала бути іменно pendant-ом до „Ісправницької дочки“, видно з віставлення сих двох речень, де в першім говорить ся про Іспр. дочку: „Маю надію добути значні гроші за свій роман і поповнити ними недобори. Пишу більшу повість у противлежнім тонѣ“.⁴⁾

Відповісти цілком певно на питання, яку саме повість мав Куліш на думці, коли писав се, поки що трудно. Куліш написав кілька повістей, у котрих можна бачити одно жерело; се є повість Майор, Укр. незабудки, Старосвѣтське дворище і Другой человѣкъ. Жителісце Куліша каже рішучо, що Куліш в літі 1859 в Мотронівці написав „Майора“⁵⁾; у згаданім же листі говориться про Ісправницьку дочку, яка іменно є героїнею „Українскихъ

¹⁾ Ист. лит. русской III, 1, 170. ²⁾ К. Ст. 1858, II, 376. ³⁾ К. Ст. 1858, II, 379—380. ⁴⁾ Там же, 379.

⁵⁾ Правда, 1868, 322. Се очевидно відомість від самого Куліша.

незабудокъ". Про обі ті повісті не можна сказати, що вони собі протилежні; у них навпаки той самий тон. Виходить з того, що Куліш в осені ще раз переробив „Ісправницьку дочку“, а радше зробив з неї дві повісті і з них одну, Майора, дав друкувати. Відмінний же тон супроти обох сих повістей видко в двох інших повістях: „Старосвѣтское дворище“ (вийшло 1860 р.) і „Другой человѣкъ“. Обі ці повісті, се трохи чи не той же „Скандалъ“, про який згадується в листі. Які врешті метаморфози переходили ці повісті, се питання треба лишити до ліпших часів, коли буде видана житепись Куліша; нам потрібно тільки ствердити, що ці повісті вийшли з одної сфери думок, яким пізніше приглянемося, — і то вийшли під конець 50-их років. Сюди очевидно належить по змісту і Кулішева „Поѣздка въ Україну“, де говорить ся про деморалізацію народу близько казильних доріг і показаний дуже поганий смотритель станиці.

Року 1860 Куліш видав чотири томи своїх давнійших російських повістей, а то: Чорну раду, Алексея Однорога, Воспоминаніє дѣтства, Майора і Потомки заднѣпровскихъ Гайдамакъ. Видавши ті повісті, він написав нову повість Тайна. Про неї находимо ми вістку в листі Куліша до Юзефовича з 8 лютого 1861 р.:

„Радую ся — писав Куліш — що Михайло Антонович Грабовський, найліпший і найбільш независимий критик з усіх, що появлялися в нашім кружку, звертає увагу на мої повісті.¹⁾ По старій привязні я похвалюсь вам, що я тепер пишу ліпше, тому, що став більше вибагливим у виборі і обробленю предметів. Жаль, що мені не прийшло на думку прочитати вам у Київі свою повість Тайна, котрої довго ще не пропустить цензура. Я хотів написати таку річ, що нічого не втратила би,

¹⁾ Куліш переслав Грабовському через Юзефовича свої повісті. Грабовський прочитав їх і в листі з 12 січня 1861 сказав свою думку про них Кулішеві. Цілий сей довгий лист напечатано у «Правдї» 1868, стор. 284—285. Грабовський був против тенденції у белетристиці; тому найбільше подобалися йому: Теклюся, Ульяна Терентівна і Яков Яковлевич; в Майорі вже додавив тенденційність, у Потомках гайдамаків не подобалась йому замітка про гайдамаків. В історичних повістях Куліша додавив меншість артизму. В листі богато компліментів для Куліша; за Теклюсю порівняв Грабовський Куліша з Дікеном, за Потомків гайдамаків з Ірвінгом Вашінгтоном. В загалі лист дуже характеристичний для відносин Куліша до Грабовского.

якби її перекласти на мову Боккачіо, Сервантеса, Гете або Меко-лєя, і мабуть осягнув се. Костомарів дуже вдоволений нею".¹⁾

Повісті „Тайна“ Куліш не надрукував; за те від 1861 р., особливо по смерті Шевченка, став він частійше писати поезії. Друкував він їх у „Основі“ 1861 і 1862 р. і з них зложив книжку п. з. „Досвітки, думи и поеми“, видані 1862 р. Небезпідставна думка, що по смерті Шевченка Куліш бажав поповнити ту недостачу в українській літературі, яка взяла ся через смерть великого поета. Сам він признав ся у поезії „До братів на Україну“, що „мовчав, словом не озвав ся, поки батько український піснею впивав ся“, але „хоч мовчав устами, співав він душою, та бояв ся з Тарасом різнити кобзою своюю“.²⁾ По смерті-ж Шевченка Куліш писав „брату Тарасові на той сьвіт“ (се епільот до поеми Настусі), що докінчає його роботу.

„Докінчуло, брате,
не загину марне,
втішу Україну,
матір безтalanу“.³⁾

Сі слова й були написані того року, коли помер Шевченко. Тоді, 1861 р., літом жив Куліш у Ніцці, Монако, Генуї разом з Костомаровим, потім сам був ще у Відні, звідки Дунаєм поїхав у Туреччину. Вернувшись із Туреччини опинив ся він у хуторі Василівці у матері Гоголя в Полтавщині, де зложив поеми „Великі проводи“ і Настуся“.⁴⁾ З того-ж року 11 серпня є така звістка в Кулішевім листі до Каменецького: „Прочель я въ Полтавѣ койкому сочиненія Дунайского поета (Куліш розумів тут себе) и всѣ пришли въ восторгъ. Я радуюсь своеї находкѣ. Скоропождаю еще надсылки съ Дунаѧ“.⁵⁾

Земляки очевидно намовляли Куліша писати поезії, хоч були ї такі, як напр. Нос, що радили йому покинути вірші. Куліша не переконували такі порадники, як Нос; він і відписав Носові 22 берез. 1862 р.: „Радите мені покинути вірші, а того й не знаєте, що доне пишуть люде дуже письменні: „От ваша дорога! От коли ви на її натрапили!“ Так як же тепер пораєте мені: чи вас чи тих людей слухати? З роду я ще ні вного не питавсь дороги і питатись не буду. З роду я все по своїй уподобі“

¹⁾ К. Ст. 1899, I, 322. ²⁾ Основа 1862, стр. 29—30. ³⁾ Там же 1861, 11—12.

⁴⁾ Ист. лит. русской Отоновского III, 1, 112. ⁵⁾ К. Ст. 1898, III, 134.

робив, і робити буду. Ото не гарна річ, як зінав би чоловік, що воно піш до чого, тай робив. А коли він певен, що воно дуже потрібне і що воно-б його замучило, қоли-б він не виявив на сьвіт, то вже тут школа раяти! Ви забули, що не всякий город зеться Черніговом, а я добре знаю, що пишу не для одного Чернігова. Так нехай уже воно так буде, як душа моя велить мені".¹⁾

Крім поезій помістив Куліш у „Основі“ свої повісти, написані давніше: Другой человѣкъ, Липовыя пущи (початок романа) і Українськія незабудки. Надрукував також менші оповідання, як Гордовита пара і Січові гості (Людська пам'ять про ста-ровину) і і. З історичних статей друкованих в Основі важніші отсі: Істория України од найдавнійших часів (передис слово і перша глава), Хмельницька і Виговщина (дві останні популярні студії вийшли окремими книжками). Зі своїх літера-турних, етнографічних і полемічних статей помістив тут Куліш отсі: Климентий, Котляревський, Артемовський-Гу-лак, Гоголь, Чого стоїть Шевченко яко поет на-родній? (у третім Листі з хутора 1861), Простонародность въ украинской словесности, Полякамъ объ Укра-инцахъ і Пользда въ Украину. Крім того надрукував Куліш в Основі кілька Листів з Хутора про всякі справи.

Коли „Основа“ перестала виходити, Куліш помістив у „Вѣст-никъ югозападной и западной Россіи“ три відривки із свого істо-ричного романа з початку XVII століття, а то: В стрѣча, Братъя і Два стана. Може бути, що се виривки із повісти „Тайна“, написаної 1861 р., про котру Куліш писав, що її довго ще цен-зура не пропустить.

Навязавши зносини з галицькими руськими народовцями, він оголосив тоді у Вечерницях (1862) іділлю: Дівоче серце, а в Меті (1862) повість Мартин Гак, недокінчений роман Брати (1864) і історичну розвідку „Руїна“ (1863 і 1864, не-докінчену). Дрібніших творів і перекладів відомих уже Кулішевих творів і не числимо.

Отсі ріжні неподокінчувані роботи съвідчать між іншим також про те, що хоч Куліш у початках 60-их років мав у земляків ве-лику повагу, а в р. 1861 за свої наукові праці став спершу чле-ном-кореспондентом, а потім і дійсним членом „Імператорского

¹⁾ К. Ст. 1899, апрѣль, 9.

руssкаго Географическаго общества“, то проте обставини його життя складались щораз гірше, так що не було в нього потрібного спокою і вигоди до роботи. Перший клопіт мав з „Основою“; не міг дійти до ладу з редактором, а своїм шурином, і перестав займати ся адміністрацією журналу. Вже в самих початках істновання журналу Куліш був дуже невдоволений з редактора Основи за його необережне поступоване з українською мовою; на редактора нарікав він і 24 квітня 1861 в листі до Бодянського: „Основа снується Богъ знаетъ какъ, чemu я не причастенъ, удалихся бо и умыхъ руцѣ мои отъ всѣхъ распоряженій и даже совѣтовъ, зане редакторъ возмилъ себя быти мудрѣйша паче всѣхъ земнородныхъ“. ¹⁾ Особистий характер редактора Основи був такий, що причинив ся до упадку журналу, господарка була недобра, і журнал в осени 1862 упав.²⁾

Небавом упала й друкарня Кулішева;³⁾ він саме почав будувати собі хутір Піддубень коло Мотронівки, а не мав грошей, попав у довги і жив у великих зліднях. Але і в ті часи не покидав роботи, бо писав Історию боротьби козаків з Ляхами за Павлука і Остряниці. Крім того зладив бу тоді також переклад англійської історії Меколея.⁴⁾

(Про побут Куліша в Петербурзі в роках 1845—1847 і 1851—1853. Знайомість з московськими славнофілами. — Аксакови і Куліш. — Кримська війна. — Добро маси як провідна гадка в Кулішевих працях: історичних, беллетристичних і літературно критичних. — Вплив Грабовського. — Відносини Куліша до Росіян і Поляків).

Під час свого першого побуту в Петербурзі в роках 1845—47 Куліш, як сам признав ся, не познайомив ся з ніким таким що міг би мати вплив на нього, крім Плетньова. Інтересно було би знати, чого навчив ся Куліш від сего приятеля та порадника Пушкіна, Гоголя і інших що найліпших російських письменників, — на жаль відома переписка Куліша не каже нам нічого. Діяльність Куліша в Тулі і зараз по повороті в Тули не показує, щоб Куліш зі знайомості з Плетньовим витяг якісь провідні гадки для себе; ті думки, які він тоді висловлював, були що до свого змісту ті самі, що й до знайомості з Плетньовим.

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 470. ²⁾ К. Ст. 1899, за март 143 і май 73. ³⁾ Ист. лит. рускoi Ом. Огоновскoго III, 1, 113. ⁴⁾ Про упадок друкарні з причини недбалості Каменецького, див. Правда, 1868, стор. 312.

Величане патриархальних звичаїв у „Потомках українських гайдамаків“, що відповідало і поглядам славянофілів, давало би деяку підставу до здогаду, що Куліш займав росийський славянофільський рух; але се величане виходило також і з давніших поглядів Куліша, до побуту в Петербурзі. З самим же Плетньовим Куліш по повороті з Тули розійшов ся. Про се писав він 1873 р.: „Годъ и мѣсяцъ холостой моей жизни передъ 1847 годомъ я прожилъ семьяниномъ между семьею Плетнева. Потомъ онъ женился во время моего пребыванія въ Туль и уже никакъ нельзя было возстановить прежнихъ отношеній. Исчезла простота, которая теперь у насъ царствуетъ и которая царствовала въ домѣ Плетнева, даже въ изящнейшемъ видѣ“¹⁾.

Під час другого побуту в Петербурзі в роках 1851—1853 Куліш працював у „Современникѣ“. „Современникъ“ — як каже Куліш — за ним просто волочив ся, але він на стілько не був привязаний до сего журнала, щоби оставати ся при нїм за всяку ціну; він писав і в противнім Современникови журналі „Отечественныхъ Запискахъ“ Краєвского і просто був рад, що міг один журнал лякати другим та користати з того²⁾). Нехай се було і в дусі тодішнього часу, що той самий писатель поміщав свої твори в ріжних журналах; Куліша при тім оправдувала й потреба зарібку; але й се інтересне, що він не пристращав ся до нікого з петербурзьких западників. Він навіть рад був, що Бог виніс його живого й цілого з болотної петербурзької цивілізації на хутір, де не потребував читати і слухати ріжних змагань друком і словами. Які ті змагання могли бути тоді, в часи реакції, се знаємо з історії росийської літератури. Сліду з них у Кулішевих творах не видко, хиба що прийшлося би Кулішеві „Воспоминанія дѣтства“ уважати наслідком модної тоді в Петербурзі теорії штуки для штуки. Так і має ся вражене, що Куліш під час першого свого побуту в Петербурзі стояв остронь від тамошніх змагань. Натоміс листи і твори Куліша съвідчать, що він далеко більше хилив ся до московських славянофілів з часу, як пізвав Аксакових.

Виїжджаючи на Україну в р. 1853, щоб жити на хуторі, він брав із собою „весма порядочную бібліотеку“, щоби на дозвіллю „пополнить пробѣлы памяти, которыхъ множество“, а крім

¹⁾ К. Ст. 1893. I, 121. Плетньов позичив Кулішеви п'ятьсот рублів на господарство в роках 1852—1854: гляди про се у »Правдї« 1868, ст. 311. ²⁾ Пор. ще К. Ст. 1897, IV. 454.

того збирал книжки для лішшого вивчення Самозванщини¹⁾). І справді в тих роках 1853—1855 він пильно займався історією. В його тодішніх листах до Бодянського повно звісток про найдені старі книги, в яких він між іншим находив і неприхильні відзини про козаків. Було би цікаво, якби можна дізнатися зовсім докладно, що Куліш у тих трьох роках читав; але не маємо до того потрібних звісток. Одно тільки бачимо, що в той час дозріли Кулішеві думки про відносини України до Росії і Польщі; а що ті погляди дуже сходяться з поглядами росийських славянофілів і Поляків, як Грабовського, то нам і треба шукати розвою Кулішевих думок у знайомості з сими людьми і їх працями.

З Аксаковими познайомився Куліш мабуть у осені 1852 р., коли переїздив через Москву. „Но знакомство съ домомъ А. меня вознаградило за просрочку нѣсколькихъ дней“ — так писав Куліш у листі з 8. падолиста 1852²⁾, затаючи ціле ім'я Аксакових мабуть тому, що Константин і Іван Аксакови були тоді під поліційним дзором³⁾. Але тоді був Куліш у Москві лише короткий час і тому писав Бодянському в лютім 1853: „Весною ми маємо намір проїхати через Москву на Україну. Се буде в місяцю маю. Тоді познакомимося з Москвою докладніше, а мені того ѹ треба: може я зберу сили і зображені старинних Москвичів у їх столицї“.⁴⁾ Весною і в осені 1853 року Куліш справді переїздив через Москву; але що ми з того часу маємо тільки Кулішеві листи до Бодянського, а з Бодянським бачився Куліш у Москві, то ѹ ніщо дивного, що в пізніших листах не писав сего, що оповів устно в Москві про свої сходини з Аксаковими. Але проте є численні звістки з 1853 року, які съвідчать, що Куліш тоді знає вже добре з Аксаковими⁵⁾.

Знайомість з Аксаковими ще-б сама собою нічого не значила в оцінці Кулішевої діяльності, якби не відгомін у сїй діяльності тих думок, яких Аксакови боронили. У Петербурзі в початках 50-их років літературний рух запустів; за те в Москві, де жили Аксакови, було хоч яке-таке самостійне жите і навіть неначе якась опозиція. До сїї опозиції належали саме Аксакови, батько Сергій і сини його Константин і Іван Аксакови, провідники московського славянофіль-

¹⁾ Там же 1897, IV, 270. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 266. ³⁾ Пор. звістку в листі з 25. серпня 1853: «Хочу складти нѣчто въ родѣ полной біографіи Гоголя съ гробовыми молчаниемъ объ А—ыхъ», — очевидно Аксакових, від яких дістав деякі матеріали до житієписи Гоголя. К. Ст. 1897, IV, 277. ⁴⁾ ibid. 258. ⁵⁾ ibid. 450, 453, 454, 457 і д.

ського руху. Знайомість з ними втягла Куліша у сферу думок московських славянофілів. Старий Аксаков був представителем давнього славянофільства, його сини — новішого. Отсему славянофільству й треба й нам пригляднути ся на хвилину, щоби потім порозуміти Куліша.¹⁾

Старі славянофіли були люди побожні, боронили православну віру, дуже любили свою вітчину, думаючи, що нема красшої над неї, і дивилися на всі її інституції як на щось цілком бездоганне і святе. Під впливом ідей Шеллінга і Гегеля дійшли вони з часом до думки, що Росії припадає роль здійснити гуманні демократичні ідеї, яких не могла виконати Європа.

Дальший хід думок у тій справі розділив славянофілів на два табори, бо коли поставлено питання: чому саме Росії припадає ся роль, одні сказали: тому, що Росія *tabula rasa*, не має ніяких традицій, що перешкаджали-б'ї, так як се діє ся в західній Європі, здійснити великі ідеї; другі-ж казали: саме тому, що в Росії дуже сильні традиції і то такі, що поможуть здійснити великі ідеї. Першої думки вхопилися люди, що найбільше виреклися традицій; другої-ж ті, що жалували за традиціями. Оттак повстали западники і славянофіли.

Історичні праці славянофілів, особливо К. Аксакова, доказували, що російська держава — то оснований на довірію союз народів з властю, землі з государством. Російський народ показували вони як вибраний Богом народ, призначений відродити Європу. Моральну висоту у будуччині приписував Хомяков не Германцям — завойовникам і аристократам, лише Славянам — рільникам і ремісникам. Кириловський і К. Аксаков величали простоту Росіян. Всі-ж славянофіли були люди побожні і демократи і не противні свободі слова та суспільним реформам; павпаки, вони сильно боронили справи знесення кріпацтва, свободи жінщин і т. п. Свою-ж прихильність до народу виявляли навіть тим, що носили музичку одежду. В естетичних питаннях славянофіли були прихильниками штуки для життя, а не штуки — для штуки, отже жадали пропаганди користних ідей і в творах штуки.

Через реакцію 50-их років виділила ся з поміж славянофілів консервативна фракція т. зв. почвенників, зібраних коло „Москвитяніна“, що бачила у кожного народа свій окремий тип, не

¹⁾ Пор. про славянофілів в Ист. нов. літ. 1848—1892 А. М. Скабичевського, Спб. 1893, ст. 25—48.

признавала солідарності ріжних народів, отже й не признавала Росії ролі просвітительки і провідниці всіх народів у будущині. Повстали ті почвенники по 1848-ім році, в епоху загального розчарування і реакції. І самі вони були реакціонери.

Живучи і в Петербурзі і в Москві, бодай переїздом, Куліш пізнав і западників і славянофілів. До западників його не тягло; він як історик і етнограф не міг виректися традицій народу, котрі як раз збирал і любив. До почвенників не тягло його також; він в реакціонери не годився; сам жеж від реакції мусів терпіти! „Чи Москвитяни нъ все єще въ рукахъ безсмертного Кощея?“ питався Куліш Бодянського в листі з 3. квітня 1854¹⁾ і се глумливе питане відслонює нам хоч потроха погляд Куліша на почвенників.

За те московські славянофи могли справді припасти Кулішеви найбільше до душі. Брати Аксакови, саме тоді, як Куліш заувів з ними знайомість, були так само під поліційним доглядом як і Куліш. А їх пересвідчення були дуже близькі до Кулішевих думок. Кулішеви треба було тілько погодитися з їх гадкою про культурну задачу Росії, про принципи, на котрих вона стояла і стоїть, про простоту російського народу, і він, хоч і Українець, міг дуже добре жити зі славянофілами. І він таки й жив з ними, друкував у їх журналах свої твори, і високо цінив їх не тілько тоді, але і в старості.

Знайомість з Аксаковими тягнала ся довший час; Куліш просто полюбив сю сім'ю. Уже 1 січня 1856 писав він Тарновському: „Старий Аксаків просить прислати йому російську Чорну раду. Я вже давно говорив з ним про се і для того приготовив чистий примірник, що тепер находитися у Мих. Влад. Юзефовича... „Воспоминанія“ Аксакова просто — чудесні! Се зовсім не автобіографія, а історія серця матери, в високій мірі вдачного... На мою думку, се одна з найліпших книжок в роді оповідань, які я читав. Я можу бути пристрастний до Аксакова, котрого дуже поважаю і люблю, але слези, що не давали мені читати його споминки, переконують мене самого, що тут було щось глубше, як приятельська прихильність.“²⁾.

Отже саме в пору, як кінчила ся Кримська війна, як московські славянофи збираліся видавати свій журнал „Русская Бе-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 457.

²⁾ К. Ст. 1898, II, 111—112. Говорить ся тут про книжку «Семейная хроника и воспоминания Багрова внука» С. Т. Аксакова, що вийшли 1856 р. —

съда“, як Куліш вебавом мав дістати дозвіл посылати свої твори у звичайну цензуру, він уже так пізняв старого Аксакова, що дуже поважав його і любив і вже умовився з ним дати йому російську „Чорну раду“ для „Русской Бесѣды“, в котрій від початку її в 1856-ім році енергічно працював Константин Аксаков, а потім і Іван Аксаков. Стверджене отсих зносин з московськими славянофілами, а що більше: стверджене симпатії до них, якої не вирікся Куліш і в старості, дає нам відповідь на деякі питання про його діяльність у 50-их роках.

Інтересно було би тут ще знати, що Куліш думав під час кримської війни 1853—1856 про саму Росію — час сеї війни як раз сходиться з часом його знайомості зі славянофілами — але звісток про се ми не маємо. Аж з лютого 1856, коли вже заносилося на мир, находимо в Кулішевих листах звістку про ювілеї Щепкина у Москві, де тоді був і Куліш. Константин Аксаков підніс тоді тост за загальну опінію — і гості з одушевлення поломили кілька крісел. Оповідає Куліш і про обід даний купцями севастопольським героям, і каже при цім: „Общественное мнѣніе дѣлаетъ въ Москвѣ успѣхи. Громко говорятъ противъ чиновныхъ низостей; пишутъ исполненныя благороднаго негодованія письма; противъ мира возстаютъ всѣ сословія, даже и купцы. Здѣшній изволицъ и ремесленникъ слѣдить за политическими вѣстями съ трепетомъ патріота и выражаетъ свое сужденіе въ харчевняхъ и на рынкахъ, какъ у себя дома. Москва была і есть сердце Россіи; нельзя не восхищать ся єю и въ чужбѣ.“¹⁾

Куліш переїздив тоді через Москву у Петербург закладати свою друкарню і попри свої пляни, які лучив із сею друкарнею, мав намір помагати і московським славянофілам. Дня 7 марта 1856 писав він до Тарновського: „Що сказати вам про Москву? Москва дає обід за обідом героям теперішньої війни і з надмірного нахилу до національності не може всидіти на місці та занятія ся роботою. Тому в ініє два журнали, в котрих нема що друкувати. Непорядки в Русск-ім Вѣстник-у нічого не значать в порівнянню з непорядками в Русск-ій Бесѣдѣ. Сьогоднія кажуть мені, що не будемо видавати, коли не пропустять таких то статей, а завтра Кошелев, не спітавши інших, друкує оголошене, яке ви мабуть уже

Треба також зазначити, що С. Аксаков дав Кулішеві на печатане «Записокъ о жизни Гоголя» вісімсот рублів. — Гляди про се у «Правдѣ» 1868, 312.

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 114.

дістали. По волі судьби й я опинив ся в цій чесній компанії добропушних крикунів, хоч сам я найбільше мовчазливий з поміж грамотів. Я дав їм повість і обіцяв надрукувати у них переклад Чорної ради, коли буде виданий оригінал! А чей є надія, що його видадуть.¹⁾ Тут усе і в дальших листах оповідає Куліш про ті ріжні надії, які настали в Росії по закінченню кримської війни, як про знесене кріпакства²⁾ і т. і. Куліш був пересвідчений, що „богато добра зробила Росії теперішня (кримська) війна. Се кажуть не лише ті, що ніколи не бачили, як ломають ся кости і б'ють ся черепи... Тепер хоч заговорило все благородне в Росії, як би уладити добробит найбільшого числа людей у державі, а до війни чи богато умів займалось сим питанем?³⁾

І от саме в той час він зладив статю „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною“, що була потім епільготом до Чорної ради, і в цій статті він сказав, що свою хронікою хотів доказати „политическое ничтожество Малороссіи“ і „нравственную необходимость сліяння въ одно государство южного русского племени съ сѣвернымъ.“ Сама Чорна рада, як відомо, і не дуже то так доказує „политическое ничтожество“ України — єсть же в ній списані і додатні обяви історичного життя України, задля чого російські критики обернули Кулішеву думку так, що ось, мов, скілько Росія зискала через злуку з Україною! — але тут уже діло не в самій хроніці, а в бажанію Куліша, вважати її доказом політичної недозрілості України в часі її злук з Москвчиною. Хроніка сама собою, тому що була писана і поправлювана протягом коло десятьох років, могла доказувати і те, що Куліш думав про історію України в початках 40-их років, і се, що думав десять літ пізніше; але епільгот її вязав ся тісно з Кулішевою „Повѣстю объ украинскомъ народѣ“ з 1846 р. У тій повісті розбирав він відносини України до Росії і говорив на здогад буряків, що Україна могла би бути самостійною, як би не зрада шляхти і не панування Москви, що вбила українську народність. Але своїх гадок не вважав він ще тоді певними. Коли ж він десять літ пізніше говорить уже про „нравственную необходимость сліяння въ одно государство южного русского племени съ сѣвернымъ“, то видко, що за той час від 1846—1856 він сам рішив собі се питанє, яке мулило його при писанню „Повѣсти объ укра-

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 114. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 120. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 118 і 119.

инскомъ народѣ.“ Рішав він його, як бачимо, в негативний бік, добачивши на підставі своїх студій в історії України богато таких обявів, що на його думку не давали їй права на державну самостійність. Съвідомість отсєї низькості України в порівнанію з іншими „государниками“ і „культурниками“, як Куліш називав потім то Росіян, то Поляків, — съвідомість отся, півторожена епільогом до Чорної ради, то був перший крок по тій дорозі, котрою він дійшов до відмови Українї їй інших заслуг.

Під якими то впливами могла виробити ся в Куліша отся съвідомість низькості України а висшості Москви або Польщі? Щоб така съвідомість могла в кого небудь повстати, треба раз сумнівів що-до минувшини своєї вітчини, а друге: певности що-до сили і зрілости інших країв чи то держав. Сумніви що-до історії козаччини і моральної вартості її взяли ся у Куліша під польським впливом і з намагання служити правдї; але звідки взяла ся його певність що-до висшості Росії як держави?

Мені здається, що як розважити історичні досліди славянофілів, котрі саме тоді й доказували безнастанино висшість Росії від усіх європейських держав, — як розважити зносини Куліша з сими славянофілями, зносини, що певно не обмежували ся на самій особистості знайомості з ними, але обнимали і пізнанє їх історичних дослідів, — то можна не без основи сказати, що іменно росийські славянофили рішили Кулішеві сумніви що-до злуки України з Московчиною. Куліш погодив ся з думкою про висшість „государників“ Росіян, котрих держава основувала ся після науки славянофілів на довірю народу до влади; бо коли сам розважив свою Чорну раду, то бачив, що в Українї такого довіря народу до влади не було. Вся Чорна рада справдї показувала не те саме, що добачували славянофили у своїй історії. Отсе й була найважнійша причина, чому Куліш разом із славянофілами вдарив поклін перед росийською державою. А кримська війна, в котрій Росія справдї показала богато геройства, разом із надіями, які вона збудила, була до того другого немаловажною причиною. Здається, що така хоч у приближеню була психология розвою Кулішевих історичних пересувідчень; при чим справа йшла не про зміну поглядів, бо Куліш ще 1844 р. писав: „это и хорошо!“, що злучено полууднєву Русь з північною, а тілько про рішене сумнівів, які Куліш мав у тій справі.

Позбувши ся раз сих сумнівів і призвавши висність північної Руси, Куліш зовсім консеквентно мусів згодити ся і з славянофільськими поглядами на офіційну росийську народність, що збудувала велику росийську державу, і на простоту і скромність народу, що мав у будуччині відродити Європу. І ми справді у Кулішевій діяльності вже в 50-их роках бачимо розвій гадок у сім напрямі. Тому, що стверджене сего розвою потрібне нам буде пізніше до Кулішевої „Історії возоєдинення Руси“, то ми вже тепер мусимо доказувати сей розвій поглядів Кулішевими листами і працями з 50-их років.

Дня 19 січня 1857 р., коли ще Кулішів епільог до Чорної ради був у цензурі, він писав до Юзефовича: „Спасібі вам, високоповажний пане земляче, за гроші, що прислали на Чорну раду, ще більш за добре слово, котре ви до мене обернули. Хоть ви пишете і не по нашему, да не зовсім же ѹ по чужому; бо ми Московською Землею не ворогуєм і любим московську словесність, як і свою руськую. Сохрани нас Боже Московської Землі одбігати! Се тілько Москалі нас одбігали, кидавши нас то орді, то Ляхам на поталу. Раз одпурались вони нас, як уломив ся Батий у Золотій ворота, а в-друге — по ганебному Андрушівському договору.

І віхто Вкраїнців не рятував,
ніхто за їх Богови молитов не посилив;
тілько съвятій Бог наших не забував,
тілько Він тес знав, що Він думав, гадав, замишляв,
як невзгодини на вкраїнську землю посилив...

Знав Господь, що з нами діє і на які учинки, на які по-двиди готов. Загартувалось наше серце в бідах і напастях і сияє душа наша, яко злато седмерицею іскущенно. Шукай чого іншого по тих Суздалях, Псковах та Тамбовах, а щирого серця, а душі съвятої не забивайся шукати на чужину, — не знайдеш нігде таї, як дома. Не про єдинницю веду я річ, а про великий сонми; бо що казати про єдинницю, коли „Господь може і от камене возв-двидигнути чада Авраамови?“ Сонми, сонми велике діло роблять, як настане велика година! Сонми рождають із себе великих чоловіко-любців, великих граждан, великих мудреців. Із сієї то ріллі благодатної виростає насищающее і плодотворяющее житво; а нігде не родить духовного жива більш, як на Вкраїні, — тілько що женців мало, і треба нам благати Бога, щоб вивів більш женців на

ниву свою. А поки що, будем чинити так, як чинили наші предки. Москва їх одбігає, а вони до Москви горнутъ ся, наче той брат, що покинули рідні брати на самарських степах; Москва їх цураєтъ ся, а вони славлять царя і бажають піддатъ ся під його руку; Москва роздирає Вкраїну різно і одну частку кидає Ляхам на поталу, другу Турчину на поругу, третю сама обдирає, а вони за зло заплатять добром і заступають її од Шведа, так як заступили християнський мир од Мусульман, а православний од католиків. Докоряє нам Шевченко „овечою натурою“; отже, як поглянеш на всю історию, то єсть у того сонму народного якийсь висший розум, і не дармо сказано: „терпи козак — отаманом будеш!“

„Прийде година — і може вже скоро, що кротції наслідять землю. Нас обдирали, нас зневажали не з чого іншого, як з дурного розуму, да й самими до того причинялися через своїх недолюдків панів та гетьманів. Отже й память злочинців і здирщиків погибла, а сонми українського народу сияють душевним богатством над усім народом і збагащають Московську Русь що року. Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона те, чи ні — нужди мало; а що дано, те дано, і вернеться нам колись сторицею... Тим то будем труждатъ ся на Божій ріллі, як хто зможе.“¹⁾

Отсей лист показує виразно, як у Куліша зійшлися до купи погляди славянофілів і колишнього кружка київської молодіжі і що з сеї мішанини вийшло. Куліш не хоче відбігати Московщини, він любить її — так як Максимович; про себе має вже й ніби-наукові докази, щоб не жалувати за самостійністю України — докази сї, то погляд на українських недолюдків панів та гетьманів — але тут же він, так як Максимович, любить Україну і, так як славянофіли, любить простий народ, масу. В літературних студіях, якими він рівночасно займав ся, він величав простоту Квітчиних героїв-селян, — про се буде ще мова — при тім і сам починає працювати для сего простого народу, по котрім надіє ся великого добра і для полудневої і для північної Русі. По українськім простім народі надіє ся він того, тим більше, що вважає його ліпшим від московського і польського.

Ледви в три тижні потім, як Куліш писав отсє, що ми подали, до Юзефовича, він д. 9 лютого 1857 написав подібне і до

²⁾ К. Ст. 1899, март, 314—315.

Г. Т. Галагана. „Не дивуйтесь словам моїм про великі надії на народ український. Погляньте на його історію: чого не перебув він, які недолюдки з його не знущалися! а в його більше людськості осталось, піж у Москаля й Ляха. Коли не ймете віри серцю, то пойдіть віри самим Ляхам й Москалям, котрі оддають йому зверхність над своїм плем'ям що-до натури доброї, що-до духовного розуму!“ І дальше повтаряє Куліш те саме, що писав Юзефовичеви, показуючи на ідеальних людей в українській літературі, яких не писателі створили — бо вони не годні самохіть підняти ся в гору душою: піднимає їх дух рідного племени — а створив простий народ, рідне плем'я. Куліш переводить у тім листі паралелю поміж деякими російськими і українськими письменниками, а провідна гадка сеї паралелі така, що справді можна мати надію на український народ, бо „од плодів його пізнаємо його, не можеть бо древо нікчемне приносить доброго плоду“, тобто таких добрих ідеальних людей, як батько й мати Марусини у Квітки, як батько й мати Катерини у Шевченка, як от Кирило Тур і божий чоловік у Чорній раді Куліша.¹⁾

Отже як московські славянофили покладали великі надії на свій російський народ, так Куліш покладав і на український, маючи при тім свою теорію, що хоч український народ не потребує відбігати Московщини, як держави, але він сам собою ліпший, як московський або польський. „Прийде година — і може вже скоро, що кротції (Українці) наслідять землю...“ Тісно з отсею любовю до простого народу вязала ся у Куліша ненависть до українських недолюдків панів і гетьманів, що сей народ нівечили і обдирали. Ся ненависть, що потім витворила у Куліша цілу теорію, як дивити ся на історію України, була цілком льотічним наслідком його пересъвідченъ про простий народ.

Вже було перше сказано, що аби погодити ся з думкою про висхідство російської держави, Куліш мусів сумнівати ся в висхідстві історичної України. Ті сумніви були вже в нього в 40-их роках, але в 50-их вони з польського боку дістали ніби наукову підставу і виробило ся пересъвідчене, якого вже не могло зрушити давнє романтичне козакофільство. І тут зовсім виразно ми бачимо вплив Грабовського на Куліша. Що Куліш з ним переписував ся, видко з того, що посилав йому 1856 прочитати передмову до Чор-

¹⁾ К. Ст. 1899, сентябрь, 344—346.

ної ради. Напечатавши перший том „Записокъ о Южной Руси“, Куліш, як відомо, поїхав на Україну. І оттоді то в літі 1856 був він у Київі, де бачив ся з Грабовським і разом з ним думав про універсал гетьмана Остряниці, що мав увійти до другого тому Записок. Куліш писав про се до Юзефовича так: „Бувши в Києві, читали ми вкуні з паном Грабовським універсал гетьмана Остряниці і мізкували над ним — він польською і шляхетською, а я южно-руською і козацькою головокою. Послі ми списали своє мізковання на папір, і тепер (в січні 1857) його цензура, послі довгої волокити, пропустила... Тут не в універсалі штука, а в тому, що пишуть польський пан і український козак в девятнайцятому віку про гетьманський універсал сімнайця того віку. Що пропустила цензура наше послання, то се великий факт, добрдю мій любий! Не дурно я ждав сього пропуску із другим томом „Записок“ місяців зо три. Ось прочитаєте, то побачите сами, до чого діло доходить. Пан Грабовський моого писання не знає, а прочитавши (се нехай буде між нами) може й він носом закрутити...“¹⁾ Се тут Куліш говорить про той свій додаток до статі Грабовського про Остряницю. Він помістив сюди статю у Записках, щоби показати свою безсторонність у справах науки. Нам же тепер ся статя з Кулішевим додатком показує не тілько розвій до 1856 року Кулішевого погляду на відносини України до Польщі, але і звязь сего погляду з Крашанкою.

Універсал Остряниці оцінив Грабовський з польського становища; він доказував, що причини розлучення Українців не лежали в суспільнім ладі і діланю Польщі; Польща не утискала систематично України, навпаки, польське правительство і шляхта дбали про добробут України; розлютили Українців тілько поодинокі несправедливості, а Українці роздули їх до великих розмірів. Із статі Грабовського виходило, що самі Українці провинилися, викликавши сї страшні війни, що закінчилися прилученем України до Росії. Тепер же розважмо, що Куліш, працюючи над своєю Чорноюрадою, зібрав богато спостережень, що входили у сферу тих самих думок, які порушив Грабовський. Крім того він уже вспів до того часу виробити собі демократичний погляд на масу (хоч сей демократизм і мав романтичну закраску). Пригадавши собі те, ми не подивуємося, що Куліш у додатку до статі Грабовського згодив:

¹⁾ К. Ст. 1899, март 317.

ся з аргументами сего Поляка, так само казав, що польське правительство і пани „довели Малоросію до цв'їтущаго состояння, поощряя сельське хоziйство, ремесла и промислы“; але на перекрі Грабовському додав тут від себе (і се мала бути та думка, від котрої Грабовський мав носом закрутити), що не тілько в Польщі, але й на Україні, поміж козаками, було понятє про благородність, яким гордила ся польська шляхта, і що непризнане сего поняття з польської сторони довело до страшної війни. Куліш говорив се зі свого відомого вже демократичного, соціального становища, боронячи людської гідності маси, що від козаків навчила ся по-горджувати надутою польською шляхтою. Расових і релігійних мотивів війни він не брав в оборону. Зробивши уступку Москалям таку, що признав їх організаційну висшість і полюбив їх мову, він не міг поняти, задля чого маф би був, у 19-ім віці, бути ворогом польського народу і взагалі якого-небудь іншого, — сучасні жите мішало ся йому тут до науки. На релігійні спори дивив ся із свого соціального становища і не любив їх, тому що чи то в обороні латинської чи православної віри все терпіла маса. В поглядах на православну віру Куліш очевидно розходив ся з росийськими славянофілами, бувши більше ліберальним, ніж вони, хоч поки-що віра його народу, православна, була йому дорожча, ніж латинство зі своїм езуїтством. Але гадка Грабовського про те, що Польща колись дбала про масу народу, глибоко запала в душу Кулішеви, і він безнастанино повтаряв її, величуючи Грабовського „найліпшим і найбільш независимим критиком з усіх, що появлялися в нашім кружку.“ Ствердживши оттак ще й вплив Грабовського на Куліша, ідем далі дорогою його діяльности. Оттут ми й найдемо вже всі ті Кулішеві гадки про історию, які він досі зібрав. В листах і працах його з 1858 р. ті самі погляди, що попередного року. Галаґана, що очевидно не дуже вірив в українську ідею, Куліш переконував, що треба боронити сю ідею.

„Діло тілько що починає ся, і хоч які малозначні наши почини, то ідея нашої самостійності на полі думки і чутя може приняти широкі розміри і увійти в саме жите. На основі сеї ідеї можуть повстати нові горожанські відносини, і се стане ся без відома людей, що посивіли у безнастанині читаню політичних газет. Я вірю в будучність нашого краю і в неможливість сперти самосъвідомість, що родить ся у съвіжих українських умах. Що дає нам великоруське жите і великоруське письменство, того для

нас занадто мало. Сим можуть задовольнити ся люди, що дістали чужоземне виховане і не зжилися з нашим народом. Самі Росияне, що знають жите свого простолюдя, очікують чогось від нас, чуючи душою, що тут богата людська природа. Лише ми, прибиті довголітнimi невдачами, утисками, напастливим лакомством сильних і авантурників, сумніваємося в собі, не довіряємо нї своєму слову, нї своєму чутю і віримо науці людей, що в нас не жили і нас не знають. Я з глубокою гіркістю і погордою дивлюся на сучасну українську громаду і успокоюся душою тілько в будущих поколінях, покликаних до самопізнання і до самодіяльності на своїй рідній землі, як то показує уже й тепер сліпа пристрасть до всого рідного у богато молодих людей.”¹⁾

В сїм уступі, що є знову нічим іншим, тілько повторенем Кулішевих надій на простий український народ, я підчеркнув слова, що богато заважили потім в його судах про учених людей, як про Костомарова й інших. Він жадав від істориків України не тілько наукових студій, але й серця, жадав жити в народом і українського виховання. Се виховане мало очевидно основувати ся на любові до простого народу, такій яка була в Куліша, а не на самих історичних жерелах, що подавали козаків за народ.

Отже ніщо дивного, що того-ж самого року 1858-ого, як Куліш писав таке до Галаґана, він у своїх „Липових пущах“ подав такий свій погляд на гетьманщину: „Ми не жалуємо за нею, бо таким способом зневічено корпорацію генеральних старшин, що разом з назначеним від царя гетьманом ділили поміж собою військові маєтки, не дбаючи про добро народа, — що окружали себе своїми під назвою генеральної канцелярії і притакували їм в самих найстрашніших несправедливостях, сповнених на безборонній частині українського населення, — що роздавали своїм приятелям і розпродували вихрестам з жидів і ріжним виходцям полковницькі і сотницькі місця майже з необмеженою властю над підданими. Нам нема чого жалувати упадку гетьманщини! То було дерево, що підогнило в корені і не приносило ніяких плодів. Коли-б не повалило його петербурське правительство, воно само впало би і зогнило, а народ і не подивився би на нього...²⁾

З якого-ж тут становища осуджено Гетьманщину, як не зі становища простого народу? Куліш уже тілько повторяв гадки Грабовського і свої, висловлені в „Записках о Южной Руси.“

¹⁾ К. Ст. 1899, III, 353—354. ²⁾ Основа 1861, февраль, стор. 22.

Нема потреби слідити ще даліше рік за роком, твір за твором, за поглядами Куліша на історію України. Доволі буде сказати, що сю про відну гадку, яку ми вказнали, находимо у всіх історичних працях Куліша з того часу, який ми оглядаємо.¹⁾ А що в тих працях він звичайно говорив про столітє 16, 17 і 18-те, то безнастани приходилося йому вказувати своє становище до польських панів, ксьондзів і жидів. Тому що ті люди утикали масу, то й ненавидів їх Куліш цілим серцем. Особливо не терпів латинських съящеників і не скривав своєї неприхильності до них, на приклад у драмі „Колії“ й у „Хмельницчині.“ Він признавав тим способом боротьбу за віру, як причину воїн, але що не показував при тім дуже виразно своєї прихильності до православної віри, то й виходило так, як би йому було байдуже до обох вір. Показувати ж свою неприхильність і до православної віри не міг задля цензури. Десь недесь тілько, мов мимоходом виявляв її, і своїми ліберальними поглядами на релігію сходився в „западниками.“

Два уступи з „Хмельницчини“ покажуть нам наукове становище Куліша в р. 1861. „Отже не треба самих тільки Ляхів католиків за таких Азиятів уважати — каже Куліш, описавши пановання Поляків та Єзуїтів у першій половині XVII століття. — Наше козацтво, поки їм добре поводилось, були ті-ж самі жовніре своєвільні й безсердечні, тільки що в одній церкві з людьми простими молилися і за віру їх не зневажали. Добивались вони своїх вільностей козацьких, а про міщан і селян не дбали... Ото-ж ми й бачимо, що не було на Україні добра съяного од Ляхів католиків, од наших панів староруських, од попів і черніців католицьких і наших, а козаки ще більш біди начинили, бо людей простих до якоєсь-то волі з'охотили, а панів, старост, жовнірів і всяку власті і силу на міщан і селян розозлили, а тим робом таких бід, таких крівавих мук і всяких неправд по Україні начинено, що вже ні наші Ляхи, ні Ляхи наші не мусили того і за сотню років позбавувати.“²⁾

Все те очевидно сказане в обороні „простих міщан і селян“ і осуджене з їх становища. Але з того самого становища вийшов у Куліша й такий уступ у „Хмельницчині“: „Воно-то правда,

¹⁾ Які польські погляди на історію України приходилося ся чути Кулішеви, се видно із листа М. Грабовського до Куліша з 12. січня 1861, напечатаного у „Правді“ 1868, стор. 384—385.

²⁾ „Хмельницчина“, Спб. 1861, стор. 41—42.

що в речі посполитій польській часами тяжко городам і селам, міщанам і селянам, попам і мирянам жити приходилося; воно правда, що пани ніякого впину собі не знали і що хотя з убогим людом чинили; правда, що вбогому з багатим шкода було судом правувати ся; що велики панове і на сеймах, маючи за собою попічників, чого хотіли доказували, а бували такі між панами розбішки, що через їх наїзди та розбої шляхи бурянами заростали: а все-ж бо таки, поглянувши на життя людське отулом, треба забуту правду виявити, що „поки, як то співають, були на Вкраїні пани в ладівницях, то в мужиків пироги лежали на полицях; якже почали швидкими по Вкраїні козаки з пороховими рогами, залягли скрізь степи й поля облогами.“ Торги по городах були в давніших часах безпечні... Якже піднялась козацька руїна, городи один за одним до тла горіли і пустіли, а крамарство по інших землях розбігало ся.”¹⁾ За туту руїну, матеріальну і моральну, через котру терпів увесь народ, Куліш не любив козаків; він бачив, що через них терпіла маса народу, і тому прощав Польщі гріхи, коли мав нагоду сказати, що у ній часом жило ся масі народу ліпше. Він виявляв отсю заботу про правду на перекір іншим історикам, н. пр. Костомарову, що видав був свою студію про Хмельницького. „З того самого матеріалу, (що ужив Костомарів до своєї студії), з прибавкою пильної праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я -- каже Куліш 1892 р. про свою „Хмельницину“ — виробив іншого Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і паробків і досі ваготить над єхидним, юдинським, козацьким ділом“ і т. д.²⁾

Так от і бачимо, що в поглядах на історію України рішало в Куліша добро маси. Він тілько в 40-их роках одушевляв ся, хоч часом, козаками так, що готов був уважати їх історію історією народу, але в 50-их уже такої гадки про них не мав. Зі становища добра маси народу робив уже деякі уступки історичній Польщі, до чого приводом був йому Грабовський, з котрим жив у приязні, переписував ся, сходив ся і працював разом.

Не пошкодить нам подати ще одну виписку з Кулішевої „Історії України“, щоб уже не було сумніву про його погляд на козаків коло р. 1860. У сїї тілько початій студії він сказав між іншим: „Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво

¹⁾ Ibid. 124—125. ²⁾ Народ, 1892, № 248.

споглядати і круг козацтва все рідне дієписаннє обертати. Тимчасом саме козацтво було тілько буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого богатої опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умирало і на-ново в іншому виді родило ся, все те історию нашої України становить... Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а з давнини на близчі нам віки, а в них і на козацтво споглядати.“¹⁾

Лишається нам доповнити деякими замітками тодішньої Кулішів погляд на Польщу. Вже було сказано, що там де Польща шкодила українській масі, напосідала ся на її віру і народність, там Куліш не оправдував її. Ще в першім виданю „Граматки“ 1856 р. Куліш таке писав для народу: „Була Польща великим царством... Погляньте-ж, що тепер із неї осгалось! Де її нани й гетьмани, де її дуки й воєводи? Стоїть тепер Польща великим цвінтarem стародавньої слави, і плачуть на тому цвінтari живії по мертвих. Се не чиє, як наше діло! Допекли Ляхи нам свою зневагою до самого серця, стрепенулись ми — і захиталось польське царство на своїй твердині; поти хиталось, поки сусіди зовсім його повалили. Так то Бог карає за неправду царства земній тими самими руками, коріні їх обороняли!“ (стор. 29).

Отсі слова показують нам настрій Куліша до Польщі. Сей настрій його не змінявся довго; у съвідомості Куліша гріхи Польщі все ще переважали її заслуги. За те Поляки постаралися, що його Граматку Київська адміністрація заборонила уживати в школах.²⁾ Пізніше також не долюблювали його, посилали анонімні листи, так що Кулішуважав потрібним відповісти Полякам в „Основі“ 1862 у статті „Полякамъ объ Украинацахъ.“ Відповів він між іншим:³⁾ „Я польське і Я українське розійшлися протягом століть так далеко від себе, що Поляк, хоч би як старався, не може увійти в натуру Українця, а Українець, при всіх приманках, увійти в польську натуру не хоче. Осьвічені представителі одної і другої народності (се так на приклад, як Куліш і Грабовський) можуть сходити ся по приязні в ім'я загально людських ідей і з любви до поетичності взаємних історичних переказів; але скоро вони тілько стають представителями своїх народів і від

¹⁾ Основа 1861, сентябрь, стор. 81. ²⁾ Ист. лит. руск. Ом. Огоновского III 1, 184. ³⁾ Основа, 1862 февраль 75.

абстрактних бесід переходят до житевих справ, кождий з них по-неволі повинен іти у свій табор і бороти ся один з другим оружиєм, котрому не блисти ті під одним і тим самим знаменем. Се справа не їх довільних теорий, се справа історії одного і другого народа.“ І тоді то закинув Куліш Полякам, що вони не бажають ще й тепер зректи ся заповітів своєї історії, „системы хитраго, а часто и насильственного соединения разнородныхъ религій и противоположныхъ народностей.“¹⁾

Виходить, що тілько у сфері історії Куліш уступав тоді дечим Польщі, але в питаннях практичного життя не знав згоди з нею. Росийському народові покланявся він тоді далеко більше, писав його мовою і любив її. „Справді, я люблю росийську мову, хоч як розпинаю ся за українську!“ — казав він Юзефовичеві (1861 р.) Чогось такого він ніколи не сказав про польську мову.

Найвиразніше показують Кулішеві думки і чутя, зібрані під час студій, його історичні поеми у „Досвітках“, що вийшли передруком з „Основи“ 1862 р. Тому що для оцінки тодішньої діяльності безперечно треба числити ся не тільки з його історичними, науковими доводами, але і з чутем, яке найліпше виявляє ся в поезії, то й годить ся придивити ся близьше історичним поемам Куліша. Ті поеми були, так сказати, есенцією його наукових студій.

У тих студіях він займав ся найбільше подіями 15—18-ого століття. Боліло його, що на сих подіях він не міг духом відпочити і нарікав на се в листі до Юзефовича у 1860 році.²⁾ Ті події, каже він там, немов учора стали ся і тому трудно брати їх спокійно. „Въ настоящее время болѣе, нежели когда либо, сгустились вокругъ наскъ недоразумѣнія, и самые спокойные умы неизвѣсно раздражаются, уясняя истину по своему.“ Щоби віднайти правду, Куліш сягнув ще в глубшу минувшину і займав ся студіями XIV і XV століття, добираючися до фундаменту русько-польських відносин. При тім постановляв собі держати себе супроти кожної маси народу однаково симпатично.

Така постанова зовсім лицювала до Кулішевого поняття про задачу історика, але на вім спрощувалось те, що він помічав у собі; він не міг успокоїти ся духом на подіях століття 16-ого до 18-ого і коли тілько заговорив про них, уже й роздразнював ся. В поемі „Солониця“ (1596) сердив ся на лейстрових коза-

¹⁾ К. Ст. 1899, I, 322. ²⁾ К. Ст. 1899, I 318.

ків, що станули против Наливайців. „Кумейки“ (1637) навели Куліша на думку, що

Поки Рось зоветь ся Россю,
Дніпро в море ллеть ся,
Поти серце українське
З панським не зживеть ся.¹⁾

Сі слова уважав Куліш потім гаслом против Поляків, замінивши слово „панським“ словом „з ляцьким не зживеть ся.“²⁾ Рік 1648 навів його на думку, що чому-б то не було жити людям так тихо та мирно, як от жила родина Настусі (поема Настуся); ні, усе нівечила війна! Годі було спочити духом на сих історичних подіях; треба було придумати поетичну іділлю, хоч і з кровавим закінченням. Такою іділлею є поема „Великі проводи.“ Героєм поеми є Українець Голка і Полька панна Рарожинська, отже Україна і Польща в році 1648-ім. Голка чоловік освічений і бувалий; його болить те, що шляхта знущає ся над народом, отже він не любить шляхти і боре ся против неї. Але як залюбив ся у панні Рарожинській, то й змінив ся: уже не хоче війни, вже хоче темноті очи осияти, щоб не бачили у братовбійчій війні добра, носять ся з високими гадками, та ніхто його не розуміє. І не довів до нічого, бо козаки Хмельницького вбили його, вбили Кулішеву ідею...³⁾

Панна Рарожинська сама веде військо против Голки, але, взята в полон, залюблює ся в нім і зрікає ся „шляхти, віри, церкви і отця святого.“ Коли-ж почула, що Голку вбили, то й сама кинула ся в Дніпро. Пропала Кулішева ідея...

А через кого? Через таку шляхту, як лютий Срема, як деревуни Рарожинські, і через їх ксьондзів, жидів і всяких посіпаків, що помагали обдирати нарід. Отже й дістається ся шляхті і іншим дерунам по заслузі, а ксьондзам не жалує Куліш чорних красок.⁴⁾ А ще через кого? Через козаків! Куліш прикладає до них такі епітети, яких у більшій часті стеріг ся уживати в наукових працях: втікачі-панщане, низове гультайство, босоногі дейнеки, хижактво,

¹⁾ Досьвітки, 17.

²⁾ Записки тов. ім. Шевч. том XXVI (Із переписки Куліша з Галичанами, стор. 12).

³⁾ Зовсім подібна історія оповіджена і в Кулішевій повісті «Мартин Гак» з 1862 р.

⁴⁾ Досьвітки 177, 212, 214, 230.

волосюги, гайдабури, розбишацькі діти, хиже бурлацтво, лугарі... Всі вони як чорна галіч з усього сьвіту позліталися на по живу, на гульню зібрались (стор. 221). У них є козацьке завзяте, але журби в них про Україну мало і більше дбають про добичу. Що запошадуть, се прилюдно цуплять (207), щоб латати свої драні боки (209); граблять (220), нападають навіть на церков (208), щоб із шляхетських мерців зняти скарби, у церкві роблять розбій, а коли Голка на них за се сварить, вони кажуть: „Се наша здобиченька, се наш заробіток, наша вдача, наше щастє, козацький пожиток!“ (216). Побивши ворога, вішають людій на шибеницях і путь та гуляють, убравшись у шляхетські кармазини (199). Гайдачани кажуть, що через отсих гайдамаків їх батьків на Солониції голодом морили; а вони шляхту дурно дратували, а потім з лукавим Острянином в степи повтікали (203).

Отсій гадки про козаків — тож зовсім те саме, що він скавав у своїй „Хмельницчині“ більше спокійно: „Низові козаки, правда, бажали віру свою од католицької нахаби слобонити, а ще більш — кляштори та костильни пожакувати тай на заможний люд хижим оком позирали. Вела їх помста і жадоба великої здобичі воєнної на Вкраїну, і найменш вони про те дбали, щоб міщан од жидівських оранд і панських утисків, а селян од державців, од їх окупів і мит слобонити. Бо ѹ першими часами, скільки нї виходили з низу козаки на Вкраїну, таких великих дум у голові собі не мали і жадного універсалу такого до міщан і поспільства не писали, а тільки на ворогів охочого комоніка ззвивали, і що вийде з крівавого бою, того вони своїми молодецькими головами не рахували.“¹⁾

Отже порахував Куліш козакам їх пропини, що занедбували міщан та селян, і помалу став на їх память правдивим бичем божим.

(Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографа. — Погляд на його повісті, і критичні праці).

У попередній главі я показав, як розвивався погляд Куліша на відносини України до Росії і до Польщі і його демократизм.

¹⁾ Хмельницціна, 51 і 52.

І вже там нераз замічав я, що, хоч Куліш признавав висхідство російської держави і сам любив російську мову та писав нею, то проте ніколи не забував своєї задачі, як Українця. Він хотів у межах Росії бачити ще другий, український народ, про котрий був пересъвідчений, що в нього богата природа та що він, навіть в інтересі самої Росії, повинен задержати і розвинути свої прикмети. Треба-ж нам отсему Кулішевому старанню про український народ придивити ся близше. На тлі вже відомих його поглядів на історію і нарід ми й зрозумімо сі стараня ліпше.

Вони важуть ся тісно з тим рухом, який настав по Кримській війні в Росії і з тими надіями, які покладано на народ. Куліш поставив собі ріжнородні задачі і виконав їх. Порядкуючи історію його праць, ми бачили там: 1. реставрацію минувшини України в студіях історичних і етнографічних; 2. старання про українську мову і літературу у власних повістях, поезіях, перекладах, наукових працях і виданнях чужих творів; 3. популярні видавництва для народу.

Про історичні праці Куліша була вже мова; про етнографічні, а то про „Записки о Южной Руси“ годі сказати щось нове після того, що про них писали ріжні вчені. Всі призначали ті „Записки“ дуже цінними і вони то придбали Кулішеві славу серіозного етнографа. Автор „Истории русской этнографии“ А. Н. Пипін оцінив сі „Записки“ так: „Записки о Южной Руси були в свій час замітною появою. Присвячені історії, а ще більше етнографії, вони не були ні вченим трактатом, ні голим збірником творів народної поезії, — се була зовсім нова форма вивчення етнографії. Автор уводив читателя в сам процес етнографічних спостережень: він не лише подавав старинну думу, казку, пісню, переказ, але познайомлював з самими обставинами, з тими людьми, серед котрих він чув сі перекази. Творене народної поезії являло ся не анекдотичним фактом, як цвітка, відірвана від свого кореня, а навпаки ставало перед читателем окружено тими подробицями життя, особистих народних характерів і понять, між котрими воно справді істнue. Автор оповідає історію своїх дослідів, рисує образки життя, дає портрети своїх відомих, сліваків і кобзарів, і в результаті виходить не такий збірник, як давали звичайно давніші етнографи, збірник фактів, відлучених від свого ґрунту, але повний етнографічний образ. Се була щаслива думка, — тому й книга Куліша дуже подобала ся, особливо його землякам: подобалась дуже Ко-

стомарову, до захвату доводила Шевченка. Справді, вона показувала спосіб, як поповнити недостаток, від якого найбільше терпіли попередні збирники; дійсний характер народної поезії можна зрозуміти тільки у звязі з обставинами, в котрих вона родить ся або зберігається, в обставинах живих осіб, до котрих вона належить. Давніші етнографи згадували часом про їх обставини лише в сухих описах обряду, в перечисленю фактів, коли співають ся їх або ті пісні, або просто записували місце й ім'я співака й оповідача. Тут автор дає читачеві не тільки їхні відповіді на ці питання, але старається зрозуміти і моральний настрій сих людей, що зберегли народну поезію. Врешті, та форма може мати і свої недостатки¹⁾.

У „Записках о Южной Руси“ каже Куліш в одному місці, як він відносився до народних традицій і поезії. У молодості, коли збирав етнографічний матеріал, його притягала найбільше поетична сторона життя народа. Він вганявся за драмою яку розіграє дрібними відривками ціле українське племя. Бажав як найбільше бачити і чути, а жерелом сих бажань була чиста любов до чоловіка в його простім сільськім житті. Народ був для нього живим памятником старовини²⁾. На жаль, „цивілізація“ убиває прості народні звичаї і чисті народні почування і тому треба зберігати старовину, котра зникає. Народна творчість упадає, крім інших причин, також через те, що народ перестав розуміти, що діється довкола нього, а в чому він не бере участі. Але розуміють се освічені представителі народа і на них спадає задача, продовжати народну творчість. „Мы (письменники) и народъ — одно и тоже, по нравственному развитию малороссийского населения; но только онъ, съ его изустною поэзіею, представляетъ, въ духовной жизни, первый периодъ образования, а мы — начало нового, высшаго периода“³⁾.

Правдивої цивілізації не можна вважати ворогом народного життя. Жите поступає наперед і мусить творити для себе щораз нові форми. Що принесе ся цивілізація Україні, Куліш не міг угадати, але вірив, що вона поведе народ наперед. Тільки півцивілізацію уважав шкідливою.

Так думав Куліш уже 1855 року, бо тоді вже мав готовий перший том „Записокъ о Южной Руси“, де читасмо їхні думки. Під впливом нових обставин, які наставали в Росії з кінцем кримської

¹⁾ Ист. русск. этногр. Том III, 194.

²⁾ Зап. о Ю. Р I, стор. 234—235. ³⁾ Там же, 181—182.

війни, у Куліша дозрівала думка, дати українському народови хоч початки сеї широкої освіти, щоб він міг дальше розвивати ся. Ся освіта мусіла очевидно основувати ся на народній мові, а сю мову вважав Куліш з деякого боку красшою як росийську. Не даром же сказав у епільогу до Чорної ради, що „томительное чувство художника и человѣка, напрасно борящагося съ невозможностю выразить свои задушевныя рѣчи“, спонукали його писати Чорну раду по українськи і не даром уважав він і свій переклад Чорної ради чимсь майже оригінальним.

Але його надії на українську літературу занадтодалеко тоді не сягали. „Вообразять, пожалуй, — писав він в епільогу до Чорної ради — что я пишу подъ влияниемъ узкаго мѣстнаго патріотизма и что мною управляетъ желаніе образовать отдѣльную словесность въ ущербъ словесности общерусской“. Того він ще тоді не загадував, розуміючи добре, що не подолати йому самому величезної роботи; але не міг по росийськи висловити рівно сильно як по українськи, свої задушевні думки, отже написав по українськи, свій історичний роман. На підставі своїх студій він пізнав красу, гармонію, силу, богатство і ріжновидність української мови, отже й міг відважити ся на таке діло. „Язык наш — писав Куліш Юзефовичеви 1857 — виведе на яв багато дечого такого, що по московськи зроду не розкажеш, і сама московська словесность зацвите новим цвітом. От я тепер морочусь над Чорною радою для Руської Бесіди. Розкажи Москалеви по московськи, що се в нас слово ніжне, мальовниче, голосне як пісня! Хочеш повіять запашною садовиною, а йому несе квашеною капустою, — і сам бачиш, що воно зовсім не те, да не знаєш, як до його заговорити, щоб зрозумів він тебе!“¹⁾ Тому він і Шевченкови відраджував друкувати його росийські повісті, зовсім справедливо уважаючи їх далеко гіршими від його українських поезій.

Кілька літ потім, в р. 1861, у листі до Юзефовича він так сформулював свій погляд на росийську і українську мову; „Да, я люблю таки русскій языкъ, не смотря на свое ратованье за украинскій, но онъ очень книженъ, — это меня въ немъ вбзмушаетъ, и не хватаетъ у меня силъ вырваться изъ общей филологической манеры русскихъ писателей. Украинскій хорошъ тѣмъ, что изъ него можно еще дѣлать, что угодно, — только не тѣмъ способомъ,

¹⁾ К. Ст. 1899, т. III, 352.

какъ въ плохой, крайне плохой, повѣсти Марка Вовчка: Три долі. Это профанація святыни народнаго вкуса: это — жалкое исчадіе денежнаго вдохновенія! Я крѣпко недоволенъ на „Основу“ за помѣщеніе подобной прозы и стиховъ. Развратъ всего губительнѣе въ юности. Имѣя возможность выражаться на языкѣ великорусскомъ, мы должны съ крайней осторожностью дѣлать шаги впередъ въ украинскомъ, чтобы изъ нашей юной словесности не вышла польско-московско-французская горничная, которой народъ нашъ не захочетъ знать. Но Василій Михайловичъ (Бѣлозерскій) обрадовался, что бумага все терпитъ, и величаво шевстуетъ по слѣдамъ пакостной русской журналистики¹⁾. Задача очевидно була не легка: зробити українську мову здатною для науки, але Куліш підняв ся її і довів рідну мову до великої досконалості.

Розуміючи оттак, як було сказано, свої відносини до народу і розвій української мови, він заложив свою друкарню і почав робити. В історії Кулішевих праць ми оповіли, скілько ріжпородних перешкід мав він при сїй роботі; а тепер, маючи „ключ розуміння“ до його тодішніх праць, ми тілько коротко перейдем мотиви їх.

Щоби навчити народ читати, видав для нього два рази Граматку; а щоби съвященики розумно виховували народ, видав свої проповіди і став толкувати евангелиє. Популярна істория України, як на приклад: Хмельницька і Виговщина, була також призначена для широкого загалу. З того самого жерела вийшли й історичні співи у „Досьвітках“; як освічений преемник народних традицій, Куліш продовжав дальше народну творчість, тому, що сам народ уже своє відспівав.

З Кулішевого демократичного погляду на народ вийшли його повісти з сучасного житя: Майоръ, Українська Незабудки, Старосвѣтське дворище, Другой человѣкъ, Про злодія в селі Гаківницї, Дівоче серце і ин. Мотиви сих повістей: то знеславлене пів-цивілізації і величане простого народу. „Простий народ наш — то одинока у нас самостійна верства. Тілько в сїй верстві, хоч яка вона нерозвита, живуть ще корінні наші норови, не перемішані нї з чим чужим, невластивим нашій славянській природї. Нам треба жити з простими людьми, треба з ними посвоючувати ся. В простім чоловіці скоршѣ найдеш вірного, щирого і живого чоловіка, нїж у висших кругах. У про-

¹⁾ К. Ст. 1899, т. I, 322 і 323.

стого чоловіка є ще приязнь, є любов, котрої не зворушать ніякі рахуби і відносини". Так говорить герой повісті „Майоръ“ Сагайдачний¹⁾, женить ся з селянкою Парасею і носить селянську одежду. Так само полюбив і герой „Дівочого серця“ — селянську дівчину (се оповідане нагадує навіть дечим відносини Кулішевої родини). В півцивілізованих сферах бачив Куліш посуху в женській любові і неприродність і тому його симпатії були по боці Сагайдачного²⁾.

Ся посуха жіночих сердеч у ніби-інтелігентних кругах показана в „Украинскихъ незабудкахъ“ на трьох старих дівчатах Чечотках, що в молодості ляявиравали поміж женихами і страстили все, що може подобати ся в женщині. Яка-ж повинна бути інтелігентна жінка, се показує автор у тій же повісті, вивівши розумну інститутку Ніну, що влюблєє ся в такогож розумного професора Нечая.

А яка пагубна півцивілізація для людей, се показано в повісті „Лихой человѣкъ“; відставний офіцир Зарубаєв зовсім відчутив ся від народу і поневіряв рідну матір.

Сі три повісті походять з одної сфери думок: контрастом до Парасі і Ніни мають бути три панни Чечотки і їх товариство; контрастом до Сагайдачного — Зарубаєв. Повісті основані на теорії про простий народ, писані з наміром різко розділяти сьвітла і тіні і тому вийшли тенденційні. Подібно, як в історичних працях теорія про народ — сей Кулішів романтичний демократизм — пошкодила йому в тім, що він усе судив зі становища сеї теорії; так і в повістях ся теорія звихнула безперечно великий Кулішів талант і звела його на романтичні манівці. З великої погоні за природністю сам попав у неприродність. Поставивши собі метою, за приводом московських славянофілів, описувати ідеали життя в їх типових проявах, Куліш не займав інтересів дня, які вважав перехідними. А що хотів також примиряти людей з житєм, то й ідеалізував своїх героїв, чи то додатних чи усміхніх.

¹⁾ Повѣсти П. Л. Кулиша, т. IV, 197.

²⁾ Тамже, 153 і 154. Такі самі гадки міг Куліш тоді читати не тілько в російській літературі, але і в польській; сам він наводить у »Майорі« слова в польського поета: (стор. 153).

Gdybym miał jeszcze dać me serce komu,
Oddałbym go dziewczynie z wieśniaczego domu;
Stałbym się z ducha synem, ojcem mego ludu...
Godny trud życia, godne życie trudu!

Та сама Кулішева теорія про народ поясняє нам і Кулішеві літературні погляди. Коли він писав свій перший „опытъ біографії Гоголя“ (1853), то ще вважав його тілько пробою. Два роки потім видав більшу житепись Гоголя, де дуже величав його, а помилки його оправдував (у цвітни 1856 р.), тільки в листі до Тарновського: „Не говоріте мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збив ся. Воно правда, да не зовсім. Збив ся він із пантелику од великої муки за гріхи людськії, а в його великих помилках треба читати помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро і його розумні речі і його безуміє. Ось побачите, що з сього буде, як вияснить ся все жите його і не зостанеть ся над чим ламати голову. Хоть я надрукував два томи його листів і всяких про його звісток, — отже се тілько часточка того, що надрукує Трушковський і інші люди. Нехай лишень виявить ся все оте на Божий съвіт, тоді побачите, що вийде за книжка з житя Гоголевого і для старих, і для молодих, і для фільософів, і для людей богомільних“..¹⁾).

Сі надзвичайно людяні думки про Гоголя, які слово в слово можна і треба приложить й до Куліша, показують, що він бачив Гоголеві помилки, тілько з пітизму до Гоголя і його родини, з котрою жив у приязні, не бажав їх виказувати в самій житеписі. Але деінде він їх не промовчав і небавом таки сказав. І що найчуднійше, Куліш за проводом Грабовського розвінчував Гоголя. Ще 1846 р. Грабовський назвав Гоголевого „Тараса Бульбу“ повістю „дуже слабою“, одним з тих творів, що не є ні поезією, ні історією. Гоголь, каже, „вявши для сочиненія предметъ изъ исторического минувшаго, въ первый разъ создавалъ, по воображенію, рисунокъ и колоритъ, бился безъ дороги и дѣлалъ прогрѣшенія“²⁾. Така думка, що історична повість повинна бути майже історією, рішала при другім обробленю Чорної ради; отже яку мірку прикладав Куліш до своєї роботи, за проводом Грабовського — таку приложив і до Тараса Бульби, сказавши в епільоту Чорної ради, що ся повість „є ефектовна, потішас уяву, але мало поясняє народне жите“. Ніщо дивного, що Грабовський похвалив отсю гадку Куліша про Тараса Бульбу — адже Куліш повторяв його гадки! „І я так думаю (як Грабовський) — писав Куліш

¹⁾ К. Ст. 198, т. IV, 354.

²⁾ Современникъ, т. 41, з 1846 р. (Гл. Отзывъ Дацкевича 101),

1856 р. в листі, який ми вже навели -- що художницької слави Гоголевої я не знищив... а то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію дальше!“ Петров і Дацкевич докоряють за таку гадку Кулішеви¹⁾; кажуть що він не звернув уваги на се, що Гоголь був поет-артист, котрий не міг студиювати історію, бо не було з чого, але відгадував подібно, як Шевченко. Однак сі учені помиляють ся, коли гадають, що Куліш таки того самого 1856 р., як сказав свою гадку про Тараса Бульбу, не думав так само, як вони про Гоголя. І він писав тоді у листі, що Гоголева поезия „востанеть ся для правдивого знавці тілько доводом, що зможе чоловік почути душою, не маючи кругом себе наукового съвіту“²⁾. Йому, як авторови Чорної ради, ішло головно о те, щоб не вважати Гоголя оракулом в історичних повістях. Се тілько съвідчило про його серіозне розумінє історії.

У своїм погляді на українську літературу в „Русск-ім Вѣстник-у“ 1857 р. Куліш говорив уже, що Гоголь не зновав демократичної України і описував її як пан, що бачить тілько съмішне в „мужику“. І в 50-их роках і тепер ще росийські критики чудують ся, як міг Куліш таке сказати про Гоголя; при тім же не все тямлять, що він зовсім такий самий докір за висміване селянина зробив тоді не тілько Гоголеви, але й Котляревському за його Енеїду. Тимчасом, як нагадаємо собі його слова з „Записокъ о Южной Руси“ про простий народ, то й не почудуємо ся Кулішевим докорам. Очевидна річ, що в ті часи, після кримської війни, коли всі тілько й знали говорити, що про добро народу, знесене кріпацтва, і т. і. і Куліш ударив у великий давнін, славлячи народ. Уже-ж, можна з його поглядом на Гоголя не годити ся, але тут не було ніякої Кулішевої злоби, „чрезмѣрности“, як казав „тонко“ Максимович. В ім'я поваги народу мусів потерпіти і Гоголь і Котляревський, один не менше другого. Даремно бере д. І. Стешенко у своїй статті п. з. „І. П. Котляревскій въ свѣтѣ критики“³⁾ у горячу і довгу оборону Котляревського — так само, як росийські критики Гоголя — перед Кулішем; уже-ж Куліш помиляв ся, пошкодив славі двох поетів; але як розважити, коли се він писав і в ім'я якого то ідеалу, то й вийде, що справа буда простійша, як нам тепер здається ся: Куліш задля тодішнього ідеалу

¹⁾ Петров... 193, Дацкевич.., 100. ²⁾ К. Ст. 1898, т. IV, 358.

³⁾ К. Ст. 1898, т. III і IV.

попшодив і своїм власним творам. У звязи з цілою його роботою в 50-их роках сі оцінки Гоголя і Котляревського видають ся цілком льготичним поступком.

Як би-ж іще він усіх українських письменників до свого часу маловажив, то можна би вже й дуже чудувати ся; а тож він рівночасно, як ганьбив Котляревського і Гоголя, з них самих мотивів величав Квітку і видав його твори, величав Марка-Вовчука і видав так само, богато попрацювавши над виданем, величав Шевченка і так само видав його „Кобзаря“. І всі були йому по-нутру власне за те, що мали тепле слово для селян-кріпаків. Про се він писав не тілько в своїх оглядах української літератури, але і в листах. На приклад у листі з 6. червня 1856 до В. Тарновського Куліш не може навеличати ся Квітки, вміє його оправдати навіть за великолітніх панів і губернаторів. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко рідко піднимався до такого ясного і свободного мальовання селян шотландських, як наш Харківець по-змальовував своїх дівчат, молодиць і чоловіків“.¹⁾

Подібне писав він 1857 до Галаґана²⁾, а все була в нього на думці українська гуманність, чесність, великолітність і т. і. Через те ѿ Кулішеве слово на новий вихід Квітчиних повістей (1858) було одною великою похвалою для нього. Куліш став фанатиком просто-народя і додумав ся навіть до теорії, що: поезия — голос народа, а не „любителей словесности“; все ненародне зникає з часом і пійде в непамять. Тілько слово народу, проглаголане вікам і племенам через його віщателів, останеться поти, поки любо буде брату споминати брата³⁾. „Список з натури найдокладніший не більше того значить, що в живописця етюди для картини. Єсть у чоловіка сила, которая з тих дрібниць творить самовладний мир, так щоб усяка частина дихала одним великим помислом — душою того мира. Такої сили нема в московських розумних людій, і довго ще вони на неї не спроможуть ся. Не спроможуть ся вони поти, поки писатель і народ стануть нероздільним тілом“⁴⁾.

Отсе вже теорію про народ довів Куліш до краю, так само як у російській літературі Ап. Григорев, котрого слідами очивидно йшов Куліш. Куліш мав свій „один великий помисл“: добро маси і чи то з історії чи з белетристики чи з критики творив „один

¹⁾ К. Ст. 1898, т. IV, 359. ²⁾ К. Ст. 1899, т. III, 334—348.

³⁾ Там-же 348. ⁴⁾ Там-же 351.

самовладний мир“; притім був пересвідчений — а мав значне право до того, бо довго жив з народом — що саме він став з народом одним тілом. І як такий чоловік він розвивав дальнє свою теорію про народ у перших дwoх „Листах з хутора“, де провідна гадка така, що хуторянське чи то сільське жите морально висше від великоміського з його „болотньою“ цивілізацією, як любив Куліш висловлювати ся. Ніжніше, р. 1873., Куліш придумав на віть „хуторну фільософію“, після якої оцінював російську літературу та показував, якою вона могла би бути, як би була розумна. „Вся дурнота і нікчемність її пішла від того, що дурні не тямлять, яке хутор добро“¹⁾. Ся „Хуторна фільософія“, о скілько мені відомо, не була друкована. За те заголовок одної ще пізнішої Кулішевої книжки „Хуторна поезия“ і проектованої 1882 часописи „Хутор“ — показують ту вподобу Куліша в хуторянськім життю. Десятки літ снуvalа ся в Кулішевій голові гадка про спасений хутір; аби й собі зажити природним хуторянським житем, він не мало пожертвував часу, гроший, і праці а то і слави своєї, бо для зарібку на хуторянське жите приймав ся нераз за роботи, що його заводили на манівці.

Коли ми на ті Кулішеві погляди подивимо ся в теперішнього становища, то звісно, не одно нам у них не сподобається. Але нам треба памятати, коли то вони повстали. Се-ж на самім Кулішу ми бачимо найкрасший приклад, як у 50-их роках давнє романтичне українофільство перетворювалося в демократичне съвідоме українство. Куліш сам мусів собі складати програму думок і роботи, щоби піднести се українство. І він був тоді одиноким до того підготовленим чоловіком. Розумів се добре Костомарів, коли по виході у съвіт „Записокъ о Южной Руси“ сказав, що Куліш „въ настоящее время — единственный писатель, на которого можно полагать надежду въ дѣлѣ развитія малороссійскаго слова и выраженія малороссійскаго элемента въ русской литературѣ“²⁾. Всякі тодішні Кулішеві помилки і сумніви можна виправдати, дивлячись на його душевну боротьбу і численні перешкоди в роботі.

Згадавши про сї перешкоди, ми й мусимо пошукати їх у Кулішевих відносинах до поодиноких осіб. Ті відносини дадуть нам також деяке пояснене до Кулішевого поступування, особливо в будуччині.

¹⁾ К. Ст. 1898, т. I. 138. ²⁾ Ист. русск. этногр. т. III, 200,

(Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова, Конст. Сергіївича Аксакова, Катеніна, гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Бодянського, Юзефовича, В. Тарновського батька. Г. П. Галагана, Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова).

Вже в старости згадував Куліш як своїх приятелів і добродіїв: Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і його сина Константина, Катеніна, графа Олексія Толстого, Володимира Жемчужнікова, а з Поляків Грабовського. Се були потомки „государників“ і „культурників“ і тому більше зробили для української справи, ніж Українці, що давали гроші на Кулішеві видання і робили їх ненавистистюю Кулішеві підмогою¹⁾. Се думки Куліша з року 1892-ого.

Про зносини Куліша з Плетньовим, Аксаковими і Грабовським була вже мова. Сі люди у 50-тих роках не були справді ворожі українству, мали вплив на розвій Кулішевих думок і помагали йому морально і матеріяльно в його діяльності. Жемчужніков інтересувався Україною і помог Кулішеві при виданню „Записокъ о Южной Руси“²⁾. Граф. О. Толстой, як прокурор синода, найбільше причинився до того, що цензура пропустила Чорну раду; він поручився своєю репутацією за чистоту Кулішевих намірів. Які були в Куліша зносини з Катеніним, не відомо; в листах находимо тільки звістку, що Куліш поручав Бодянському Катеніна „як чоловіка освіченого і прекрасного“³⁾.

Натомість, як зложилися Кулішеві відносини до визначних Українців, чи, радше сказати, українофілів? Максимович, Срезневський і Бодянський довго зволікали з виданням етнографічних матеріалів, зібраних Кулішем; Срезневський мав навіть ограбити Куліша з його заслуг, як етнографа. Юзефович, що в 40-их роках справді дуже займався долею Куліша, відограв дуже сумну роль у процесі Кирило-Методіївського Товариства⁴⁾. Тільки тепер ми знаємо, що через Юзефовича потерпів і Куліш; але Куліш давно не міг того знати. Він тільки підозрівав Юзефовича, не переписувався з ним вісім літ, але вкінці знову погодився в жовтні 1855 і нераз поручав йому полагоджувати свої орудки. Листів з того

¹⁾ Народ, 1892, 248.

²⁾ Пор. К. Ст. 1898, I 307. ³⁾ К. Ст. 1897, IV 269. ⁴⁾ Гл. »Тарас Шевченко« Грушевський, хроніка його життя. Написав Ол. Кониський, том I стор. 225 і даліші.

часу до Юзефовича не багато, але і з них видно, що відносини між ними не були вже такі, як у 40-их роках; були більше обережні і холодні. Куліш чомусьуважав потрібним запевняти його, що любить так само російську мову, як українську, та пояснюти йому потребу ширення української ідеї; очевидно, гамував Юзефович енергічного Куліша в сім напрямі. Пізніше вони знову роз'єднались, здається ся не через що інше, як через те, що погляди їх на українську справу дуже змінилися; Юзефович став ворогом своєї справи, а Куліш усе таки служив їй.

З Бодянським по повороті з Тули чим раз більше розходився. Правда, Куліш любив закидати своїх знайомих своїми орудками в добрій вірі, що се їм не тяжко виконати; в житю і такі дрібниці можуть роз'єднати людей, занятих важнішими справами. Але і те сказати, що Куліш зі свого боку також радо сповняв чужі орудки. Листи Куліша до Бодянського з 50-их років показують нам отсє напружене, яке настало між ними. Бодянському в р. 1855 здавалося, що Куліш шукав собі в ним якоєсь зачіпки („задираль“); Куліш клявся Бодянському¹⁾, що не мав такого наміру. Куліш мав чогось насымівати ся з Бодянського; Галаган назвав Бодянського „крутењком“, а Бодянський приписував се Кулішеві²⁾; настало якесь тонке непорозуміння поміж сими двома високоосвіченими людьми, відносини охололи, але Кулішеві треба признати, що Бодянського не маловажив і високо цінив його заслуги. Непорозуміння такі легкі, що нам доволі трудно тепер їх зрозуміти, вийшли мабуть з неоднакових вдач у обох. Куліш приписував непорозуміння з Бодянським ріжним неприємностям, що в часі 1860—1864 довели його „до мовчаливої хандри, від котрої насили упійчив ся хутірським будівництвом, огородництвом і садівництвом“ та ще й тому, що Бодянський — неначе не хотів з Кулішем зійтися і поговорити; просто не допустив його до себе³⁾.

Василь Вас. Тарновський, що помер 1866 р., у 50-их роках великий прихильник освобождення селян, позичив гроші на I том „Записокъ о Южной Руси“. Позичив і на другий⁴⁾, але Куліш мусів його переконувати, що таке видавництво потрібне. Отсія потреба кланятися богатому панови, щоб дав гроші на народну справу там, де Куліш давав свою велику працю, — потреба пере-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV 465. ²⁾ Там-же, 467. ³⁾ К. Ст. 1897, IV 471. ⁴⁾ Пор. К. Ст. 1899, I 83.

конувати його в річах таких, що Кулішеви здавалися зовсім ясними і чистими, була певно немила його гордій натурі.

З Григорием П. Галаґаном знався Куліш ще з 40-их років¹⁾. У 50-их роках Куліш посылав йому свої книжки в розпродаж і переконував його також про важність української справи. Але, видно, не переконав його, бо Галаґан, князь Васильчиків і ще якийсь пан земляк замісі ширити Кулішеву „Граматку“, заховали в себе по кількасот примірників і не пустили її в сьвіт. Се дуже гнівало Куліша. „Ті пани — казав він — більше вірять у свої політичні видумки, як у прямовані маси. Нехай і так буде! Коли вони не дають нам свободи, то даймо хоч ми їм. Нехай і в наші часи істнують Вишневецькі і Киселі, коли жите потребує їх противділания, як негативного стимула; я і подібні до мене будем іти своєю дорогою, а сила річий поможет кому треба“²⁾ — „Трудно спонукати людей жити і робити так, як бажав би. Трудно піднести на поетичну висоту тих, що низько ходять по землі. Багато разів приходилося мені кликнути з Пушкіном: „Мнѣ стыдно идоловъ моихъ!“ Але в душі живе невтомиме бажане шукати в людях високих проявів чутя і вести його до високих мет! А тимчасом скілько з того виходить здогадок, непорозумінь і п. !“³⁾.

Перед Галаґаном жалувався Куліш 1858 р., що Тарновський охолов до него і покинув його. „Мені таки в житті приходиться називати богато розваровань і страшно помилити ся. Часом мені здається ся, що я вже зовсім знівечився і ні до чого не здався. Однаке невидима сила підкріплює і обновлює мою душу в часи її найбільших огірчень, так що на самі огірчення я почав дивитися ся, як на конечно потрібний елемент моєго життя“⁴⁾. Але й Галаґан, на котрого, видно, Куліш покладав надію після Тарновського, не розумів його. Складалося справді так, що з чужими людьми Куліш міг жити у приязні, а зі своїми земляками не міг дійти до ладу.

З Шевченком і Марком Вовчком були в Куліша ліпші відносини: в ім'я своєї ідеї він цінив високо їх працю, хоч сам мусів поправляти і твори Шевченка і твори Вовчка. Здається ся, не дуже цінили Кулішеві поправки сі письменники, коли Кулішеви

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, 188. — У Правдї 1868, ст. 312 сказано: »Все, що не в журналах, було друковане коштом В. В. Тарновського« — очевидно в 50-их роках. Син Тарновського дарував потім Кулішеві його довг у батька.

²⁾ К. Ст. 1899, I 319. ³⁾ К. Ст. 1898, II 224. ⁴⁾ К. Ст. 1899, III 354.

вкінці надоїло займати ся поправлюванем чужих рукописий; у нього-ж було доволі і свого діла. На нього, як на Українця, що розумів своє діло, спало занадто богато роботи — і се очевидно його роздратовувало.

В році 1858-ім пішли якісь дивні поголоски про Куліша поміж його знайомими земляками. Стали докоряти йому наживо з Граматки і інших книжок. Справа виглядала так, що тут наприклад В. В. Тарновський давав гроші на видавництва, а Куліш доробляв ся чужими грішми... Почекавши сї поголоски, Куліш уважав потрібним оправдати себе перед Тарновським, написав до нього лист, і ми з того листу можемо зміркувати, що Куліша глибоко вражали ті поголоски. Він писав, що вже не просить у людей помочи, тілько терпеливости. Як почекають, то побачать, що його бажаня чисті. Він оправдував людий, що ширили про нього злу славу, казав, що його неправильне жите й могло наводити дікого на сумніви. Але боліло його те, що найближші знайомі не старилися зрозуміти його лішче. Отже просив Тарновського сказати йому, чого він не рад з нього¹⁾. Що відповів йому Тарновський, не знаємо; тілько те знаємо, що зносини з ним стали холодні.

Про отсї зневажливі поголоски не забув також сказати Кулішів житеписець у Правді 1868 (стор. 323): „Видав Куліш Граматку у пяти тисячах примірників і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив її пів карбованця, а на Вкраїні звелів продавати дешевше, інші стояла йому самому; до того, багацько тих Граматок пороздаровував усюди. Отже знайшлися письменні та довгоухі люди, що печатно докоряли Кулішеви за наживу з Граматки і інших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу Граматку у восьми тисячах примірників, і розпродав її за беззін, або пороздаровував. Коли-ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих гроший, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без звороття, яко научию підмогу, по сотні і по три сотні карбованців: свого часу такі люди обізвуться. А скільки від його йшло вбогому простолюдину, найпаче-ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найближші приятелі його знають“. В сїй житеписі й оповідається про те, як Куліш запомагав Мужиловську, козачку Оленку Бовківну і і.

¹⁾ К. Ст. 1898, II 129—130.

Так отсє такі докори сердили дуже Куліша; а ще як подумати, що печатно йому докоряли паживою — де про се було печатано, мені не відомо — то й можна зрозуміти Кулішеву вражену гордість. Щоб убити тугу після таких неприємностей, Куліш 1858 поїздив по Європі і успокоїв ся. Але на другий рік його знову взяла туга, охота втекти перед людьми і перед самим собою — вінуважав себе хорим душою і знову вирвав ся в подорож по Європі. Кілька вирижків із його листів до Каменецького покажуть нам, що Куліш був хорий справді.

„Я надію ся зробити ще богато роботи, коли задушу в собі ту змію-тугу, що єсть мене живцем“.

„Я добре зробив, що поїхав не на Україну. Для хорошого духом богато значить вигоди, що дають спромогу жити до вподоби і їхати, куди хочеть ся.. Учу ся бути самітним: нема нічого красшого на світі від такого положення. Бути в товпі одиноким, усе чути, бачити, відчувати і бути ні від кого незалежним — чи можна видумати що красше? Ледви чи усиджу довго в Дрезні і Монахові. Швайцарія сильно приманює мене до себе. Лише вона і під час тамтої подорожі заспокоїла мою тугу“¹⁾.

„Пишу вам із Кенігсберга поганим німецьким пером, і пишу для розігнання туги. Слава Богу, вже почала потроха уступати ся, але все ще томить мою душу. Стараю ся розірвати себе всякою всячиною, і бачу, що сі стараня не такі до нічого, як мені здавало ся. Втікати перед собою помалу можна, і я тому душою рад. Не раджу вам бути мною: се найприкрійше істноване, якого нічим не задовольниш, хоч би не знати чим. Правдивий мій елемент — війна. Я через помилку попав у спокійні горожани. Але може я ще знайду свою дорогу. Почекайте, дайте мені трохи виздоровіти від пекельної туги. Мені здається ся, що я виздоровію. Вид чужих міст і людей робить тепер на мене відрадне вражене; щось тихе оселюється в душі, і вона лише деколи скрикує, як божевільна. — Я лишу ся за границею не менше як рік. Самі скажете, що в Петербурзі в зимі не богато для мене радості. Мені треба забути все неприємне і нагодувати себе зовсім іншим життям, або й поробити нові знайомості. Думаю, що ви не будете тому противні, тим більше коли бачите, що я роблю. А робити я буду: чую, що буду. Дайте лише мені виздоровіти від туги!“²⁾ Куліш не прожив року за границею, тільки весною 1859 поїздив ще по Росії, а літом уже сидів у селі Малинівці і працював.

¹⁾ К. Ст. 1898, II 366 і 367. ²⁾ К. Ст. 1898, II 368 і 369.

Може пізнійше колись вияснятъ ся ще докладнійше причини сеї туги; тепер тілько можемо сказати, що безпечно викликували тугу в Куліша і розчаровання з причини неприхильності земляків, на котрих він покладав найбільшу надію; його „ідоли“, що зросли і виховали ся серед інших обставин, не розуміли української ідеї так як він.

Але у загалу української інтелігенції повага Куліша зросла і ті земляки старали ся Кулішеви показати, що його поважають. В Полтаві в маю 1860 дали на його честь обід. Про се пише Куліш з великою радостию до Каменецького, звіщаючи його при тім, що не стрічав чоловіка, котрый би не тішив ся пізнавши його. „Останні два роки зробили богато. Репутация моя, як письменника, дає мені всюди приступ і сердешну гостину“¹⁾. Року 1860 був він і в Київі і писав звісі також дуже радісні листи; всі поважали його; жінки з поважання до нього волочили ся за ним як за Дон Жуаном; він тілько стеріг ся, щоб не зробити якої дурниці, але тішив ся дуже. „Не сумуйте про мене — не занесуясь, дарма що ніби-то байдики бю да за жіноцтвом знай ганяюсь“. Вийшло таке, що жінки в нім любили ся, писали листи до нього, він сам також залибив ся і дійшов до гадки, що „зближення з жінками ніколи не буде вважати негідним висших характерів. Сеж і є жите; а то, що називають жitem — учени люди і промисловці (д'єловые), то надвірня робота. Правдиве жите в хаті і під хатою коло жenщини. Все, що здалека від неї — то епізоди, що вяжуться з головним“²⁾. Не обійшлось, розуміється, і без ріжних поговорів, але Куліш упевняє, що нічого не винен.

Два дальші роки, 1861 і 1862, принесли знову Кулішеви багато розчаровань. „Був се понурий період його життя; сумував тяжко; а чого — хиба-б у цілій книжці можна роз'яснити“ — сказано у „Правді“ 1868, 323. Очевидно крім усіх розчаровань, що виходили з його роботи і трудних обставин, було тут і якесь розчароване або жаль після знайомостей з жінками... Против за-кідів сих людей, що докоряли йому за його роботу, він боронив і потішав себе гадкою, що робить діло „Що се ви так турбуетесь про тих людей, що мене ганять? — писав він 1862 р. до Носа. — Нехай собі ганять, коли охота! Діло само себе покаже. Все те забудеться скоро, а діло не на те робить ся, щоб його занедбати,

¹⁾ Там-же 384. ²⁾ Там-же, 388—392.

бо воно діло. Нехай ганять: може, ганивши, яку й правду скажуть, а ми її й намотаємо на ус тай порозумнійшаємо па користь людям“¹⁾.

Тимчасом Кулішева друкарня щораз більше упадала; матеріальні клопоти росли; на ріжкі видавництва пішло богато грошей, без довгів годі було обійти ся. Прийшло польське повстане 1863; наслідки його були шкідливі і для українського руху; рух сей погамовано, а з ним і Кулішів запал. Так гарно почата робота урвала ся і Куліш попав у злідні. Се й завело його на службу у Варшаву.

Ми бачили, що, загалом уявивши, ті земляки, які повинні були помагати Кулішеви, відчужили його від себе. Кулішів житеписець міг уже 1868 р. таке написати про се відчужене, що склало ся в останніх десятюх роках: „Петербурську українську громаду складали не самі Куліші, тай не Кулішівці. Усяких людей нашлилось туди доволі. Вбачивши се, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись; „а то“, мовляли, „на тебе дивившиесь і иниші відвернути ся“. Мусів Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба була вона йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата... Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось бони перед громадською чернью пахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко-ж і сталося... Поліція тут поліцією, а громадяне громадянами. (Се говорить ся тут про діла таких, як Юзефович, після польського повстання). — Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена, і початок народньому self-help зроблено“²⁾). Видко, Куліш, чи його житеписець не хотів ще говорити про кружок Бодянського, Срезневського, про Костомарова, Галагана і інших, але ми про відносини сих людей до Куліша вже дещо знаємо.

Таким способом ми оглянули десять дуже важливих років у житію Куліша. Провідна гадка в цілій діяльності його в тих роках: добро маси народу. Сю провідну гадку він висловлював усюди. Хоч з Шевченком і Костомаровим не зірвав зносин, —

¹⁾ К. Ст. 1899, II, 9. ²⁾ Правда, 1868, 324.

з Костомаровим їздив навіть 1861 р. по Європі і тоді замітив що Костомарів характером своїм „баба“¹⁾ — але думав інакше, як вони, про історію України і її відносини до Московщини і Польщі. І так Шевченка цінив Куліш у своїй статті з 1861 р. п. з. „Чого стойть Шевченко яко поет народний?“ не за його історичні поеми, тільки за „Катерину“, „Наймичку“ і т. п. Про „Гайдамаків“ він тут і не згадує — се треба нам памятати, коли схочемо зрозуміти, за що пізнійше нападав Куліш на Шевченка. З часом він тільки розвинув свої історичні погляди ширше то в бік Московщини, то в бік Польщі, і через те став на противнім становищі, як Шевченко і Костомарів.

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874.

По упадку „Основи“ і інших розчарованнях Куліш умовлявся з Каменецьким що-до видавання нового журнала, але не мав на се гроший. Тому й нарікав 25. серпня 1864: „Ну, а журнал наш іде через пень да в колоду. Чорт мати-ме добра поти, поки все діло не опинить ся в моїх руках, так щоб мені ні на кого не очікувати, ні від кого, ні в чім не бути залежним“. Куліш не мав власних грошей, а земляки хотіли йому тільки позичити. Довгів мав Куліш і так досить, отже не хотів робити нових. Але радо був би спомагав журнал. „Досить того, що не відлучу ся від других і не скажу так, як Костомарів, що готов працювати лише за дорогу плату. Противно, я знижу ціну до 40 і 30 руб. за аркуш, коли тілько не буде кому платити більше. Однак дивно якось жадати, щоби чоловік приняв ся на себе найтруднішої роботи і притім ще позволив зануздати себе. Від найтруднішої праці я не ухиляю ся, але тоді вже дайте мені орудувати ділом, так як я гадаю, а не так як другі гадають“²⁾.

Коли з сего проекту нічого не вийшло, Куліш написав лист до Миколи Олексієвича Мілютина, котрого знав ще з 50-их років, що готов би взяти ся за учебну службу. Торгував ся з ним якийсь час, бо не хотів приняти подаваної йому посади молодшого дирек-

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 130. ²⁾ К. Ст. 1898, III, 136—137.

тора, але вкінці згодив ся і поїхав у Варшаву. У відомім урядовім атестаті читаемо, що Кулішеви назначили службу при „учредительнім комітеті в Царстві Польськім“ дня 23 грудня 1864; а вже 10 червня 1865 за дуже щиру службу „высочайше повелінно“: не вважати Кулішеви його провини в Кирило-Методиєвім братстві і заслання в Тулу перешкодою до висшої урядничої карієри та признати йому всі інші права і службові користі, крім ордера съв. Владимира за вислугу літ і відзнаки за бездоганну службу“; а 8 грудня 1865 іменовано його урядником „особыхъ поручений V класса“. Дня 28 червня 1866 Куліш зістав „исправляющимъ должностъ директора духовныхъ дѣлъ“; дня 17 січня 1867увільнили його з сїї посади і призначили до „учредительного комітета“ з платнею 4500 руб. на рік; звідси увільнили його „по болѣзни“ того-ж року, 30 жовтня¹⁾.

Вже сї урядові дати про урядничу карієру Куліша съвідчать, що він мусів чимсь дуже заслужити ся, коли так авансував. А він і справдї взяв ся до служби дуже ревно. Прийшов він у Варшаву тодї, як по польськім повстанню росийське правительство загадало подбати ліпше про свої порядки у Польськім Царстві, себ то про „обрусеніе“ і православіє. Ся справа могла бути Кулішеви близька і з боку політичного і особистого о стілько, що тут він мав сам нагоду дати волю своїй і перше незатаюваній неприхильності до Поляків. Він, правда, у сфері історії дивив ся вже на козаків так як дивились Поляки, але при тім думав про Поляків, що вони все ще не позбули ся своїх давніх забагатів: напосїдати ся на чужі народності і релігію. Так і в листах Куліша з того часу знали два напрями: тут він цікавить ся польськими історичними жерелами, що подають йому Поляки, а тут в урядовій службі з сучасними Поляками поводить ся як урядник.

Кілька виписок з листів докажуть нам сї спостереженя. В листах з 1864 р., в самих початках служби, читаемо: „Польський бунт викликали Поляки, і напевно через них пролітєть ся ще богато „русскої“ і польської крові, тому що вони і далі виховують нове поколінє в революційнім дусі. Вся наша надія на подавлене клерикальної партії, найбільш неморальної і найбільш сильної; але треба богато розуму і енергії, щоби підрізати корені тутошньому попівству, які воно глибоко пустило в нарід“²⁾). Діло

¹⁾ К. Ст. 1899, III 377 і 378. ²⁾ К. Ст. 1898, III 138.

йшло про католицьку віру й уніяцький обряд. Тут Куліш мав уже свій погляд; який — відомо; вінуважав езуїтство і унію нещастем для народу; отже подавлене клерикальної партії не могло бути чимсь дуже противним його пересвідченням.

„Тутешні учени люди показують мені ріжні прислуги у моїх історичних дослідах, закидують мене дорогоцінними рукописами, полагоджують ріжні особисті орудки, навіть відгадують мої бажання... Жите в Варшаві для мене таке саме приємне, як за границею. Місяць проминув дуже скоро. Кождий день цікавий чим іншим: то читаєш оригінальні листи якого-небудь козака XVII століття, про котрого тілько дещо знова в книжок, то слухаєш оповідане про тисячу дуже цікавих річей, то робиш дещо таке, що може придатися до реорганізації місцевого устрою, то сидиш у театрі... Ну, а вам як служити ся? Що словаръ? Коли тілько роздобуду гроший, то богато видам своїм старим звичаєм, ні на кого не оглянувшись, а то наші щось люблять довгу пісню. Тут все сприяє вивченю XVI і XVII століття“. (Лист до Каменецького з 4 грудня 1864) ¹⁾.

„Працюю дуже богато; але ви знаєте, що при відповідних обставинах жити мені се не трудно. Тому що я від богатьох смертних відріжнюю ся бистротою роботи, то в мене є ще час і на пошукування в бібліотеках. Польські вчені зі свого боку подають усякі можливі указки, що значно облегчує історичну працю, або навіть просто одушевляє мене до них — і звідси береть ся те, без чого богато лишалось би незрозумілим і незвісним“. (Лист з 5 січня 1865) ²⁾.

Потім чимраз більше займала Куліша служба і він уже в лютім 1865 хвалив ся перед Каменецьким, що є доконче потрібним тай таким, що його ніхто не заступив би. „Є такі сторони в службі, до котрих я прихильяю ся з глубоким співчуттям. Я можу тепер читати на поліпшенні моїх грошевих обставин, але мене більше займає перспектива російських робіт у Царстві Польськім“ ³⁾.

Отсі перші листи з Варшави писав Куліш до свого бувшого вірника Каменецького; дальші звістки про побут у Варшаві находимо в Кулішевих листах до Хильчевського. Тут уже, правда, нема звісток про Кулішеві зносини з польськими вченими, — більше як про цілий рік не маємо взагалі ніяких звісток — але за те

¹⁾) Там-же, 139—140. ²⁾) Там-же, 141. ³⁾) Там-же, 143.

читаємо більше про Кулішеву службу. З початку видко ще в тих листах вдоворонені зі служби, а там потім чимраз сильнійше відзвивається ся знеохота.

Про причини сеї знеохоти сказано таке в житії письменника з 1868 року: „Про варшавське життя Куліша порано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподівався князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого-ж директорства допевнявсь і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і пів року, як уже Куліш писав до Черкаського: що помиливсь Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепності, якої сподівався; що він, Куліш, директорувати більш не хоче, а шукати-ме собі іншого місця, не сумнівшись у роботі... Отже як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Куліш по своїому „поезією холодного розуму“, знов піднявсь він на тяжку роботу, відпочавши. Поїхав Куліш на відпочинок за границю, а Черкаський тимчасом покинувся. І хоч сії дві людини так на себе не похожі, а нераз згадував Куліш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в съому чоловікові великі здібности, велике трудолюбіє, сила волі і та поезия холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і може-б віддав за те значну частину свого серця“¹⁾.

Ті слова з житії письменника потверджують нам Кулішеві листи — найлучший доказ, що без відома Куліша ся житії письменника не написана. Ще дні 23 липня 1866 писав Куліш Хильчевському: „На твое прегарне письмо відповідаю кількома словами. Мій час належить кн. Черкаському, а кн. Черкаський що-то інше тілько буря діяльності, що й мене потягла у свій кружок. З одушевленем слухаю сего незвичайного чоловіка. Дуже трудно, тяжко, мучить мене, але се моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем невмираюкою“²⁾. Се писав Куліш в нещілій місяць потім, як його іменували директором відділу духовних діл. Але в три місяці потім, 11 (23) жовтня 1866, писав він зовсім інакше. Лист сей починається поезією Пушкіна: „Когда для смертиного умолкнетъ шумный день“ — а далі сказано: „Така неправильна душа, як у мене, не може бути спокійна. Я наробыв богато помилок у житю, богато дурниць, богато нікчемностей (пошлостей). Все те мене мучить — ось і маєш усю історию! Один для мене ратунок — сильна діяль-

¹⁾ Правда, 1868, 336. ²⁾ К. Ст. 1898, 1 86.

ність. Без служби така діяльність у Росії — бодай для мене — не можлива. Ось для чого я служу, та ще й для того, що хочу сплатити довги. Сплативши довги, я може вибю ся із сил і заберу ся у свій хутірський захисток, щоби померти по запорозьки, себто здалека від галасу. Козаки, коли не вмирали на війші, то забирали ся в яку небудь глуху сторону, навіть здалека від родини. Я розумію се почуте і без сумніву сам так учиню. Але поки-що попрацюємо на славу росийського імені, котре я люблю, не зважаючи на те, що його що дні неславлять мої земляки... Далі оповідає Куліш у сїм листі, як живе у Варшаві, як кудись подівався гроші, і сам не знає куди, та що в цього добрий appetit, хоч про їду не дбає. „Одна тілько біда, що безрадісно якось буває на съвіті, дуже безрадісно, — і тут часом, неначе дуже мудрі річи, роблять ся страшні дурницї. Мое жите давно зіпсоване“¹⁾.

Такий самий тон і в листах з 1867 р. „Я і без того роблю богато дурниць, за котрі приходить ся себе самого в душі сварити, як найпідлійшого чоловіка“. — „Довгенько-ж ти мовчав, друже Іване! — писав Куліш літом 1867 до Хильчевського. — Та в мене не було охоти до листування. Коли не лаяти все навколо, то нічого й писати, а лайкою що поможеш? Ось тобі й відповідь на твої питання. Скажеш: Яксо-ж гаспіда сидиш у тій Варшаві? А де-ж мені дітись? На столицї нас не треба, а на Вкраїні дурень на дурнєви сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то вибачай, чи й є на съвіті дурніший город? От хоч би ваші газети, та цур ім! Про таку погань і споминати не стойть. Університетські паничі, ті, мовляв, професори думають, що обороняють Русь од Ляхви, стелють же дорогу до панування на Вкраїні — іменно тим, що побивають у цьвіті народню силу, розлучаючи молодіж із народом. Ніяка сила не обіпреть ся против лядської на Вкраїні, опріч тої, що заганяла колись Ляхів за Вислу. Розумний знає се добре, а дурному ніхто в голову не вложить“²⁾.

Останні слова з сего листу показують нам сї провідні гадки, які Куліш мав під час своєї служби яко урядник, сказати-б, політичний. Як відомо, його тодішня діяльність вяже ся з діяльністю у Холмщині Т. Лебединцева, котрого листи з тих часів також надрукувала „Кievская Старина“. Говорячи про сї листи, д. О. К., як очивидець побуту Лебединцева у Львові, замічає, що в них

¹⁾ Там-же, 87 і 88. ²⁾ Там-же, 88 і 89.

нема й сліду якихось справді народно - національних інтересів. Навпаки бачимо, що навіть там, де Черкаський чи широ чи силою обставин мусів сприяти народно національним інтересам, там Лебединцев поза плечима Черкаського дбає про чисто урядові інтереси. Лебединцев у своїх листах, хоч вони писані й до брата, не все висловлював широ. Причина сего — її вказує О. К. зі слів самого Лебединцева і Куліша — обережність, дипломатичність Лебединцева в справі церкви і школи в Холмщині. „Уживанє в холмських народних школах пародної мови убили ніхто більш, як україnofіли Лебединцев, а переважно Куліш, і вони були задля холмських Українців найбільшими обрусителями. Куліш казав, що треба положити яко мога ширшу межу між Українцями і Поляками, а то — росийську мову. Се, думав він, було високо політично. У Лебединцева інстинкти урядника і бажання прислужити ся властям взяли гору над природними інстинктами Українця“¹⁾). Куліш же, очевидно, бачив, що робить часом дурниці, сам себе сварив за се, але й потішав себе гадкою, що вбиває клина поміж Українців і Поляків. Старанє се видасть ся нам зрозумілим, коли пригадаємо собі, що іменно по польськім повстанню 1863 р. додано в українськім руху „польську інтригу“. Куліш, що, можна сказати, перший зорганізував сей український рух по Кримській війні, без ніяких „інтриг“ з польського боку — годіж тут учено му Грабовському приписувати якусь спеціяльну місію — хотів очевидно скинути з українського руху підозріння в польській інтризі, щоби здобути для нього полекші. О. К. розуміє тепер українсько-польські відносини інакше, як їх розумів у 60-их роках Куліш, і докоряє йому обрусенем. Против сего докору нема що й казати, хоч би й як бажало ся боронити Куліша; і сам Куліш бачив, що зле робить; але коли хочемо зрозуміти його, то й находимо тут попри особисті мотиви (потреба зарібку на сплату довгів, розчаровання в попередній діяльності, потреба нової сильної діяльності) також загальні з основною гадкою: сперти польський вплив на Україні. Щоб се осягнути, Куліш жертвував Холмщину на поталу обрусеню, щоби між Україною а Польщею була росийська межа. Ся Кулішева політика мала, як усяка іньша політика, два кінці; догоджуючи одним, не міг він дого-

¹⁾ Гл. стаття О. К. »Цікава сторінка з минулого« в Руслані, 1898 чч. 137—142.

дити другим. А тепер, по літах, як дивити ся на цю справу, то треба тілько жалувати, що кабінетний учений з певністю чуткою совістю, що шукав безпастенно правди навіть у минувшині, став політичним діячем — і до своїх усяких розчаровань призирає собі ще розчаровання і на сім полі. Врешті інші мотиви його діяльності в Варшаві зовсім сходилися з його вже відомими давнішими поглядами на відносини України до Росії і до Польщі: з його явною прихильністю до Росії і неприхильністю до Польщі, котрій тільки із становища добра маси признавав деякі заслуги. Домішалися сюди, очевидно, і сучасні обставини після 1863 р. — і так у тодішній Кулішевій діяльності бачимо не якусь примху його неправильної душі: ся діяльність у звязі з попередньою була доволі консеквентна і мала свої мотиви, яких не можна маловажити. Особливо важливий тут мотив, що в Куліша було недовіре до своїх земляків. Звідки воно в цього взяло ся, се ми вже знаємо; тому й не дивно нам, коли читаємо в листі до Хильчевського з 1868 р. „Дуже помиляєш ся, друже Іване, думаючи, що як би я жив у вітчині, то я міг би мати добрий вплив на моїх земляків: перебравши в житю богато людей, я прийшов до висновку, що моїх земляків, себто інтелігенцію, треба лишити на ласку їх пікченої долі. Нехай ними займеться що хто небудь інший, а я маю намір займати ся лише свою особою. „Предметъ достойный!“ як каже біdnий Шукін, котрій... „людей конечно зналъ и вообще ихъ презиралъ, — но правиль нѣть безъ исключеній“ — сказано далі. Є виники і для мене, але для них нема потреби жити на Україні¹⁾). Були й Кулішеві земляки винні помилкам Куліша; стративши віру в них, він шукав підпори де міг. А що найбільше оправдує Куліша: то съвідомість того, що робив помилки; звісно, съвідомість ся не була рівночасна з помилками; а коли й була, то й тоді вину за помилки треба розложити на ті всі обставини, в які він попав, на ту урядову машину російщина, що в 60-их і 70-их роках російщила Холмщину і навернула її силоміць до православія.

Уже тоді, як Куліш покинув службу у Варшаві, він писав про себе таке: „Що зробило з мене найліпшого поміж урядниками в Варшаві, те саме робить мене найліпшим поміж господарями. Моя заповідь: est modus in rebus. Ні теоретика ні практика мене

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 91.

заманяють. Кожде місце має свої закони до роботи. Поки-що я не помилую ся”¹⁾. В приятельських листах до Хильчевського в 70-их роках Куліш нераз нагадував свою службу в Варшаві; то ставив 1871 р. зasadу:

„Sąd nad nami nie dany nikomu,
Chcąc mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną“²⁾,

чим хотів сказати, як трудно бути справедливим до іншого чоловіка, — тут завсігди треба неловіряті власні думці про когось, треба старати ся зрозуміти його положене; то говорив таки виразно 1872 р.: „Чи ти думаеш, що моя варшавська служба — то лише гра припадків? Я пізнат людій і обставин і скористав з одних і других. Моральна смерть Мілютина (Куліш мав на думці недугу М—а, через котру той мусів покинути службу) попсуvala мені карієру; але коли-б мені не опротивіли урядники аж до блювоти, то я міг би був лишити ся з 4500 (а з нагородами 5000 р.), доки був би схотів, аж до красших часів. Ні, я мусів розірвати з ними і через стан моого духа, і для ратування моєї репутації, котру вони хотіли очорнити“³⁾.

Ось так судить Куліш сам себе, застерігши ся, що „sąd nad nami nie dany nikomu“, бо він знат себе красше, ніж інші його знали. Прикрай стан його душі походив від сувідомості, що став колісцем в обrusительній машині; оправдане, що помагає вбивати клина поміж Україною і Польщею, не давало повного успокоення; люди вже починали уважати Куліша цілім Москalem, що навіть відрікав ся своєї української діяльності. Таким бодай хотіли його бачити галицькі московфіли, що 1866 р. звісною заявою в „Слові“ признали себе Росиянами. По сїй заяві настала в Галичині поміж Русинами партійна ненависть, з якої користали Поляки. Правительство налякало ся і почало 1867 р. видавати против „Слова“ часопис „Русь“. Редактор „Руси“ Кость Горбаль запевняв Ом. Огоновського 1888 р., що не Поляки давали гроші на сю часопис і що сам Голуховський був її противний⁴⁾. Очевидно гроші давало центральне правительство, а Поляки тілько раді були тій часописі зі свого становища. Однак се вистарчало московфілам бачити в „Руси“ польську інтригу. Куліш, що своєю полі-

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 103. ²⁾ Там-же, 105. ³⁾ Там-же, 111. ⁴⁾ Ист. літ. рускої П., 2, ст. 672.

тикою у Варшаві не дав доказу своєї прихильності до Поляків, не був прихильний і „Руси“, про котру її вороги пустили чутку, що її видають Поляки. Тому коли дізвав ся, що „Русь“ друкує ся його правописю, відомою „Кулішівкою“, ужитою вперше в „Запискахъ о Южной Руси“ і в Граматці, та що Поляки уважають сю правописъ ознакою розмежування Українців з Росіянами, то й написав у приватнім листі до Я. Головацького, що готов відречітъ своєї правописи, аби тільки вибити Полякам оружіє з рук. Але Я. Головацький, котрий ще 1862 р. сам тішив ся з того, що у Львові, „що не вмерла козацька руська мати“¹⁾, в часі 1864—1867 уже перебував метаморфозу в російськім напрямі і от він надрукував сей приватний лист Куліша без його дозволу у „Слові“ 1867 ч. 44 п. 3. „Отреченіе Кулиша отъ своей правописи“. Правописні лицарі обернули сю справу в користь свою, чи то ніби загально-російську, і скривдили Куліша ще й тим, що поопускали дещо з листу, пододавали свої додатки і підписали його. Куліш запротестував против такої роботи у „Правді“ (1867, ст. 72); але справу підхопили „Московскія Вѣдомости“ (1867, ч. 107) і знов зі свого становища посудили передовсім „Правду“, що її видають Поляки, що було неправдою, а потім накинули ся й на Куліша, що він тут відрікаєтъ своєї правописи, а тут її боронить. Притім у статі була мова „про злодійські українофільські прямовання, що бажали розікрасити русской народ“. Сії інформації йшли до московських часописій очевидно зі Львова і з Відня, де того-ж року 1867 бувший українофіл Климкович почав з іншими видавати „Славянскую зарю“, в котрій писав статі в роді „Слѣдуетъ ли быть малорусскому вопросу?“ та давав сим способом матеріял „Московскимъ Вѣдомостямъ“ и „Москвѣ“, котра також напастувала Куліша. Так от Куліш, ворог Поляків, мимо своєї волі описав ся нараз ніби союзником Поляків, бо й йому і Полякам залежало на українській справі. Хоч він ту справу розумів без Поляків, перемішали вороги справу „Руси“ (правительственну) і справу польську з українською, втягли неповинного Куліша у галицьке політичне болото — і так він перший став жертвою сеї політики. Що найпоганійше було у сїї політицї, то те, що очевидно на донос ворогів українофільства російське правительство стало перевовлювати листи галицьких Русинів до Куліша, з котрих довідало

¹⁾ Гл. його лист в »Основі« 1862, липень, ст. 68—69.

ся про його зносини з Галичанами, і навіть само зажадало від нього, щоб він печатно кинув погорду на Галичан і зрікся всого того, що перше виявляв у своїх писанях. Коли-ж би він сего не зробив, то грозили йому, що втратить свою вигідну посаду¹⁾.

Тоді то писав Куліш Хильчевському 22 серпня 1867: „Тут (у Варшаві) інша біда: Катков під'ябеджує, а дурники лякаються мене, мов ті Римляне Ютурти, що мовляв, *absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto habetis.* Що воли мені тут за хлопіт роблять, то цілу книжку написав би, коли-б схотів усе прописувати. Ось прочитай №. 107 „Московських Відомостей“, то побачиш, як на мене дика сила гукає. Відписав я таке Каткову, що мов чемериці понюхає; а як не схоче напечатати (бо чести чорт-ма в його за шеляг), то дослав я теж саме Аксакову. Коли-ж і Аксаков почав уже собачими стежками бігати, то теж саме послав у Петербург. Посатаніли всі, чи чорти їх нехай батька знає, — зовсім дурні — мов довбешки! Ти йому образи, а він тобі любя! Ну, та дарма! Нехай басують: сами себе осоромлять, бо мовляв: брехнею сьвіт пройдеш, тілько назад не вернешся“²⁾.

І добре вгадав Куліш: тепер коли вже відома історія московських славянофілів у 60-их роках, коли відома діяльність Лебединцева у Холмщині з його листів і його зносини з галицькими московофілами, осоромилися ті всі, що на Куліша були „посатаніли“ 1867 року; остала ся одна правда. Добуваючи оту правду на верх, ми тілько можемо чудувати ся великому глумові долі над Кулішем, що тут сам боронив „руssкаго права“ у Польськім Царстві, а тут — завдяки галицько-московській політиці — опинився ніби ворогом сего „руssкаго права“. Загнули йому противники із його-ж хворосту карлючку — Куліш любив уживати сю пословицю тай до нього самого її можна приложити.

Протест Куліша проти інсінуацій надрукували тілько „Петербургскія, Вѣдомости“, 1867 чч. 250 і 251, але се вже не помогло йому богато³⁾. Щікавий його лист з того часу до Хильчевського; зрозуміємо його добре, коли попереду скажемо, що Головацького сусPENDували з університетської катедри в січні 1867 р.,

¹⁾ Порівнай «Ист. лит. рускои», том III 1, стор. 114—118.

²⁾ К. Ст. 1898 I, 90. ³⁾ Сей протест у перекладі на українську мову напечатаний у »Правдї« 1867, стор. 167—168, 175—176 і 183—184.

почім він з Росії дістав тисячу рублів запомоги і в маю того-ж року був на етнографічній виставі в Москві, на славянськім з'їзді, представив себе також цареви Олександрови II в Царськім селі і дістав небавом посаду. Бувший Русин став Росиянином... Приготувавшись до такої карієри, він покинув без великого труду свої давні ідеали і між іншим став ворогом Куліша. От до сего часу й відносить ся згаданий лист Куліша¹⁾. У нім він каже, що в Варшаві деякі люди втопили би його в ложці води; вони дивлять ся очима Каткова на нього і готові позбавити його шматка хліба. Але хоч би й позбавили, то він не покине своїх пересвідчень. „Хоч би мені впало сто тисяч — і тогді думка моя не грошими-б водилася, а тобі здається ся, що я клопочусь про тисячі карбованців. Гай, гай! Давно б уже тріщала в мене від них скриня, та не гроший чоловік добивається ся. Нехай так люди про мене думають — воно й гаразд, а тобі не личить... Справді Головацького в вас не розуміють. Колись побачать, що воно є. Затуманено людям очі так, що й ми багацько дечого не добачаєм. Не тільки він напечатав (мова тут очевидно про ніби-відречене Куліша від своєї правописи в „Слові“ 1867), та ще напечатав з лукавої науки, побувавши в Москві. Се діло широке, а не таке, як там у вас міркують. Яка тут гордість, брате! Тут чоловік на силу діше серед ворожого натовпу, а тобі здається ся, що він панує; а що про дорогу речеш, то був би я падлюка, коли-б з неї звернув, хоч би для одного такого як Аксаков або Катков. Се ти нічого не знаєш, тим раби мені „уступати другим дорогу“. Ми стоимо в Тернопілах. Проклята магі, що породила такого уступателя! Нехай нас розтопчути і возвістять мирови, що восторжествовали пад великим злом: отсе буде наша найкрасша слава, коли не доведеться нам самим розтоптати безголових тих фанатиків, що всім руським миром заколотили і всіми способами добро і правду з людської душі викоренюють. Нічогісенько в вас не тямлять. Сидять у вас люди „во тьмѣ и съни смертнїй“.. „Зачѣмъ давать поводъ къ этимъ вихолкамъ“? На що серцем і розумом жити? Та теж на сьвіті нема нічого гіршого, як мовчки дивитись на той сором, що ним окрива Катков Руську землю! Коли-б сталаєсь Русь

¹⁾ Сей лист не має дати, але із змісту його видно, що він з 1867 р. К. Ст. 1898, I 146. Пор. Огоновського »Іст. лит. руск.« том III 1, 118.

такою, якою він її малює, то бувби їй капут, бо була-б се брехня від моря до моря і нікчемність від сходу до заходу сонця!“

Отся пригода, що почалась правописною суперечкою, а закінчила ся стратою „шматка хліба“, роз’єднала Куліша з московськими славянофілами, з якими він зійшов ся був у 50-их роках. Результат же його служби в Варшаві був такий: він пізвав нові польські жерела до історії України, сплатив свої довги — а мав він їх кілька тисяч, хоч і йому були винні люди далеко більше¹⁾), — але притім здобув собі ворогів в людях з партії галицького „Слова“.

Покинувши службу, Куліш їздив 1869 р. весною і в осени в Європу, в осени 1870 знов подорожував, прожив зиму у Венеції, у Відні, був у Галичині і аж весною 1871 р. вернув ся у свій хутір та почав господарювати. За той час від 1868—1871 він напечатав деякі статі у „Правді“ і видав П'ятинижі, книгу Йова, Псалтир і Четвероевангелиє.

Дома у Мотронівці на хуторі не пожив він довго та спокійно. Один із братів Білозерських, Віктор, помер. Маєток Білозерських (тисяча десятин) поділено було поміж чотирох братів і три сестри, з котрих одна була жінкою Куліша неправильно; треба було наново його ділити. З того взяв ся процес, котрий страшенно докучив Кулішеві: він аж у мемуарах списав його на вічну памятку. Хотіло ся йому доконче обезпечити жінці і собі спокійнішу старість і тому хотів просто купити маєтність своєї жінки Мотронівку, щоб тілько мати спокій.²⁾ Щоби роздобути на се гроши, він знову приняв службу в Петербурзі в жовтні 1873 р. Йому поручили редакцію „Журнала путей сообщенія“. Предмет був для Куліша зовсім новий, але він до року видав один том сего журнала. За той рік він напрацював ся страшенно, бо не тільки сповняв свою урядову службу серед ріжних нових розчаровань, але ще й написав 1874 якісь сцени п. з. „Хмельницький і Барбаш“, роман „Марьинъ хуторъ“ і почав видавати „Історію возоединенія Русі“. З кінцем 1874 покинув Куліш свою службу, маючи надію заробити більше пером.

З тих часів ми маємо листи Куліша до Хильчевського. З них поки що виймаємо тілько дещо для характеристики Куліша підчас

¹⁾ К. Ст. 1899, I 83 і К. Ст. 1898, I 86 і 89. В. Тарновський син давував Кулішеві його довг, зроблений у В. Тарновського батька. Гл. К. Ст. 1899 I, 89.

²⁾ Пор. листи до Хильчевського в К. Ст. 1898 I, стор. 110 і д.

побуту його на хуторі і в Петербурзі. З нагоди поганого процесу писав він 1874: „Богато може лихий чоловік зробити по своїому в Росії, але не все. Шкода про се їй балакати. „Война — по гробъ мой договоръ!“ Се синонім слів: „Горе миѣ, аще не проповѣдую.“ Чи ти хочеш ждати, поки камінє заговорить? Се метафора. Нам треба бути живими, а не від каміння чогось такого ждати.“¹⁾ Відносини поміж Кулішем і Хильчевським (они були хоч і щирі, але більше фінансової натури) зложилися так, що Хильчевському здавалося, мовби Куліш деспотично поводився з ним. На дотичний докір відповів Куліш, що не вважає деспотизму абсолютним злом; без него богато в життю просто ніяк не можна зробити. „Такъ тяжкій млатъ, дробя стекло, куеть будать.“²⁾ — „Кто тебя, батюшка, обидитъ? ты самъ всякого обидишъ“ — ось мій девіз; а ти лякаєш мене упадком дрантивого дурня (мова про процес), коли я не боюсь і сильних міра сего.“³⁾ Отсей самий воєнний, деспотичний настрій видко і в листах Куліша до Хильчевського, де він сперечався з ним і за „Історію возсоединенія Руси“, але про се ще поговоримо пізніше.

Тут тільки хотіли ми здати справу зі служби Куліша у Варшаві і в Петербурзі. І сюди і туди їхав він на те, щоб заробити гроши то на сплату довгів то на свій хутір у Мотронівці. Намовляли його, правда, і за першим і за другим разом, щоби служив на Україні, навіть найшли йому якусь службу 1874⁴⁾, але він не мав здравна довіря до земляків, не міг забути розчаровань з причини їх, і тому не хотів служити на Україні. Лихо вийшло з того таке, що він занадто відчужився від Українців; уже з ким воював, то не хотів мирити ся. Тимчасом він від 1864—1874 пройшов, сказати б, і російську обрусительну школу, сам навіть був начальником такої школи, і притім на науковій полі, слідом за Грабовським, зібрав від інших варшавських Поляків нові польські матеріали до історії України, особливо XVI і XVII століття. Таким способом відчужене від сучасної України з одного боку, а з другого боку впливі російський і польський — усе-же на тлі великих клопотів моральних і матеріальних — викликали в Кулішевій душі настрій, у котрім находимо пессимізм що-до земляків, надію тілько на власні сили і з того гордість та деспо-

¹⁾ Г. Ст. 1898, I 125. ²⁾ Там же, 130. ³⁾ Там же, 127.

⁴⁾ Пор. К. Ст. 1898, I 124 і 126.

тичні інстинкти, бажанє сильної діяльності і тому деяку покірливість у службі, більше розвиті теоретичні думки про „руське право“, котрі як продовжене відомих Кулішевих думок про Росію з 50-их років не можуть нам здавати ся чимсь зовсім новим — і притім національні українські думки, критичні що-до історії ко-заків, а в практиці такі самі, які він мав при видаваню Граматики і Проповідій. Переявагу у тих усіх думках узяли думки історика Куліша і він з усіми своїми новими вражіннями, зібраними на урядовій службі, перехилив ся на бік урядової Росії у своїй „Історії візаєднення Русі.“ Все те мало свої початки не тілько в 50-их роках, але і в 40-их Кулішевої діяльності.

(Про зносини Куліша з Галичанами в роках 1858—1871).

Вже попереду була згадка про зносини Куліша з Галичанами; тут треба про ці зносини сказати де-що більше, бо в огляді усієї діяльності Куліша годі поминути їх мовчки. Тілько те вже треба наперед зазначити, що листів до справи сих зносин оголошено ще дуже мало, а в тих, які вже оголошено, найбільше мови про коректи і т. і.; тому й годі подати про вплив Куліша на Галичан докладніші вісти; треба обмежити ся на сих датах, які є.

Перший раз був Куліш у Львові 1858 р., коли вертав з подорожі до Росії. У Львові познайомився він з проф. унів. Яковом Головацьким, як видко з Кулішевого листу до Каменецького.¹⁾ Яке вражене зробив один на одного, нам не відомо, — в листі нема про се мови. Але Куліш дізнався мабуть немало про Галичину, бо став писати про неї статю. „Пишу велику статю про Галичину. Тілько цензура, цензура!“ — таку вістку читаємо в Кулішевім листі з 17. липня 1858.²⁾ Ся статя про Галичину не була друкована.

На другий рік 1859 Куліш не переїхав через Галичину, як видко з дати двох листів з дороги: Берлін, 1859, 14 мая на однім листі, а зараз на другому: Тверь, 1859, 16 мая.³⁾ За те був Куліш у Львові 1861 р., коли з Костомаровим їхав над море купати ся. Тоді то він і познайомився лінше з Львовянами та навязав близші зносини. Рік 1861 в історії галицьких Русинів —

¹⁾ К. Ст. 1898, II 232. ²⁾ Там же, 239. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 370.

се, як відомо, рік розбудження національного руху в Галичині, присланого значно в 1850-их роках. І Я. Головацький і Дідицький зі старшої громади і Володимир Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич, Д. Танячкевич та інші з молодшої громади — всі вони почали параз немов однаково думати в справі української мови і зовсім не цурали ся уживати її чи тов „Слові“ чи пізнійше у „Вечерницях“. Все те треба було приписати тому съвіжому вітрови з України, що повіяв у Галичину. І книжки і люди з України порушили галицьку громаду. Книжки посылав і Куліш — у його листах до Каменецького нераз згадується про се, що чому Каменецький забував посылати Галичанам книжки — і сам він очевидно неодно нове сказав особисто Галичанам.

Характеристичний з того часу є лист Я. Головацького до редакції „Основи“¹⁾. Лист писаний 30. січня 1862 і говорить ся в нім про отворене „Руської Бесіди“ в Народнім Домі, на котрім декламовано стишок В. Шашкевича п. з. „Нинішня наша пісня“. Головацький писав: „Поклоніться панови Н. Ал. Кулішеві і його чесній сопружі і скажіть їм, що той стишок голосений був при отворенню нашого народного касина (клуба) під ім'ям „Руська Бесіда“ в Народнім Домі, в тім куті, де за його буття ві Львові закладалися хундаменти і звідки він взяв собі на памятку каміньчик. Тепер нехай би вони, чесні, побачили розмальовані і красно устроєні комнати з воскованими паркетами, украшені зеркалами та меблями, освітлені газом, — нехай би увиділи зібрану руську братию з 50 до 100 чоловік, як вечерами забавляють ся та бесідують, а все по руськи, аж ся душа радує! Коби вони могли були прийти на заведеніс Бесіди, як то красненько виголошали наші молодці стихи Тараса Шевченка, — як співали хором наші співанки: — „Мир вам братя!“ або: „Я щасний, руську матір маю і щирий Русин мій отець,“ — гарно, весело, аж серце розпливало ся, — коби, сердешні, були приїхали хоч на пробу танців в Бесіді, або і на наш руський баль, котрий відбув ся 23. січня в редутовій салі на вдивовижу всього Львова. — Найбіш шановний пан Куліш побачив, як то гарно по козацьки поубирали ся наші молодці-студенти, та гуляли з нашими львівськими красавицями козака і коломийку, побрязкуючи брязкачами! Ех! — сказав би сердега: „Еще не вмерла козацькая руськая мати!“

¹⁾ Гл. Основа 1862, липень, ст. 68—69.

Нашим публичним виступом показали ми нерадивим ворогам і недоброжелателям нашим, що Русини суть і живуть своєрідним життєм в древній столиці руського князя Льва“.

Лист сей подає деякі звістки про побут Куліша у Львові 1861 р., а тон його съвідчить, що Головацький поважав Куліша та й сам ускочив у козакофільство. Але Куліш держав ся радше молодих і Вечерницї та Мету запомагав своїми поезиями, повістями і історичними працями.

Дальші роки розділили руську громаду в Галичині на два ворожі табори. Почало ся се 1864 р., коли князь Черкаський, головний директор комісії внутрішніх і духовних справ у бувшім Царстві польськім, хотів добути в Галичині уніятського єпископа і священиків для Холмщини, бо вірив, що при помочи їх, як людий більше прихильних Росії, легше добуде церкви і школи з рук Поляків. Черкаському се не повело ся, але повело ся Т. Лебединцеву, котрий сам приїхав 1865 р. до Львова і повів цілу справу. Годі тут оповідати широко про неї¹⁾; результат заходів Лебединцева був для галицько-руської суспільноти незвичайно сумний. Новстала московофільська партія — і то не тілько з причини національної ворожнечі до Поляків та зневіри в сили свого народу: велику роля відограла тут і російська політика. Тут помагали ріжні сфери, почавши від царя аж до російських урядників, — почавши від державного російського скарбу аж до приватних людей, що складали складки на „бідних“ Галичан. Настала в Галичині крайня деморалізація, через котру потерпів і Куліш, як про се була вже мова у попередній главі. Куліша хотіли присилувати, щоби помагав сїй деморалізації, щоби вирік ся противників галицького „Слова“, — але він не дав себе втягнути у се багно, покинув службу і противно, став піднірати сю групу галицької молодіжи, що зібрала ся коло „Правди“ і була противна як московофілам так і Полякам. Мав намір узяти в свої руки ліпшу частину галицького духовенства — і в тій цілі, очевидно, став перекладати духовні книжки.²⁾ У „Правдї“ 1868 р. помістив він переклад оповідання „Потомки українського гайдамацтва“ і свою

¹⁾ Про се писав я ширше у Літ. Наук. Вістнику 1898, т. III, стор. 28 до 46 у статті п. з. »Децо з кореспонденції Лебединцева до історії галицької суспільноти 60-их років.«

²⁾ К. Ст. 1898, I 91.

історичну статю п. з. „Перший період козацтва аж до ворогування з Ляхами“; а року 1869 помістив у тім же журналі „Погляд на занедбане народної мови“, „Нарис історії словесності русько-української“, переклад „Пятикнижя“ і книги „Йова“ і дві статті педагогічного змісту. Поміч ся не була велика — як і взагалі участь Куліша в галицьких та буковинських журналах у роках 1860—1880 не була дуже значна; він друкував звичайно у Галичині чи в Австрії те, чого не міг би був видати в Росії, або те, що вже друкував у Росії; статті часто не докінчував і очевидно не Галичину мав передовсім на увазі у своїй діяльності. Але на Галичан мали вплив його твори, ще більше його правопись, через котру довгі літа вела ся суперечка, його особисті зносини з деякими Галичанами і матеріяльна поміч на видавництва. Деякі молоді люди, з котрими Куліш зійшовся 1869 і 1870 р., попросту використали Кулішеву доброту і прогайнували ті гроші, які він дав на українофільські видавництва. Але були й такі, як три брати Барвінські, Осип, Володимир і Олександер, що не над'ужили його довірія. Одному з них, Олександрові, владив Куліш для гімназіяльної читанки 1870 р. „Погляд на устну словесність українську“; а другого, Володимира, заставив видавати „Святе письмо.“ До сего видавництва й відносять ся видані вже, крім деяких, листи Куліша до Володимира Барвінського. Сю кореспонденцію оцінив також уже др. Іван Франко¹⁾, причім сказав і свою думку про тодішнє розуміння чи радше нерозуміння галицьких відносин у Куліша. „Читаючи єї листи — каже др. Франко — ми бачимо, яка маса непорозумінь і неясності лежала в основі зносин Галичан з Кулішем. Куліш приступив до зносин, не знаючи Галичини, її історії і тогочасного стану, її інтелігенції, потреб і бажань. Він, уважаючи себе по смерті Шевченка першим українським поетом, критиком, писателем, ученим, хотів тілько одного — подати Галичанам свої думки, тоді вже значно здискредитовані в Росії. Та на лиху своє він був чоловік занадто вразливий, щоб не збити ся з дороги в тім чорторії суперечностій, яким була тодішня галицька Русь. І ось уже в тій маленькій частині його переписки, яка дійшла до моїх рук, ми бачимо значне хитане його поглядів. Візьміть його відносини до „Основи“. Спершу він не знаходить досить сильних слів, щоб вилаяти її, а за пару місяців осідає на

¹⁾ Записки Наук. Тов. ім. Шевч., том XXVI.

думці, що се не вадить нічого, коли вона буде одинокою речницею поглядів народної партії і радить молодим опозиціоністам не дразнити її. Мовляв: коли вона заведе справу зовсім у болото, аж тоді буде час протестувати“.

Так само перепінював він значіння свого перекладу „Святого Письма“. Др Франко каже, що Куліш зі своїм містичним народництвом і не міг попихнути галицької молодіжі до якогось морального відродження. „Приходячи до Галичини з антипольськими і ко-заколюбними поглядами, висловлюваними в „Основі“, Куліш зразу немов попав у тон тої польсько-руської суперечки, що йшла тоді в Галичині. Але його нехіть до Поляків була книжкова, вичитана з літописей і актів XVI—XVII в., а не була виразом ніяких пекучих сучасних інтересів і кривд. Оттим-то швидко з тих самих актів він зумів висссати і щось зовсім противне — горячу прихильність до польської шляхти XVI—XVII в. як до „строїтельїв“ і страшну ворожнечу до козацтва, як до „руйників“. І от десять літ по написанню памятної девізи: „Поки Росія зоветься Россією“ і т. д. Куліш являється ся в Галичині як апостол — польсько-руської згоди, являється ся з таким самим дитинячим незнанням галицьких обставин, в ту саму пору, коли Поляки підкладали під розвій руської народності в Галичині такі капітальні міни, як Змартвих-встанців і єзуїтську реформу монастирів“.

Осуд сей занадто острій і несправедливий тим, що недоцінює Кулішеві заслуги, а перепінює його помилки. Якби Галичани схотіли були пізнати усі Кулішеві твори, то могли були з них научити ся немало, тай не самого лихого. Кулішеве народництво не було таке містичне, щоб його не можна було розуміти. Було воно подібне, як народництво Росіян або Поляків у ті часи; а ріжнило ся від них тим, що за основу мало свій нарід з його окремими прикметами, яких не перечили ні Росіяне ні Поляки. Був се демократизм, хоч і з романтичним підкладом, але у справі розуміння добра маси доволі виразний і ясний. Правда, Куліш не подав широкої програми роботи для маси, але у своїй сфері діяльності робив, що міг: давав народові початки освіти, популяризував для нього історію, а інтелігенцію вчив поважати народну масу. Уважав також потрібними для народу переклади релігійних книжок, і ся гадка самою також не була зла. Інша річ, що Куліш перепінював сю потребу та що його переклади не мали такого впливу, як він сподівав ся.

До Галичан прийшов Куліш з поглядами, котрі — як було показано в попередніх главах — не були виразно антипольські (нагадаймо його признання історичній Польщі) ані козаколюбні. Та хоч значна нехіть до польської шляхти, ксьондзів, жидів і козаків була в Куліша справді книжкова, то основні мотиви сеї неохочти були неменше людяні, як основи галицького козакофільства в 60-их роках. З наукового боку можна було перечити ся з Кулішем, але його демократизм ділив уже виразно народ на панів і утискану масу, котру брав в оборону. Правда, з того всого не виходить, щоб Куліш зі своїми поглядами розумів галицькі відносини і вмів їх поправити; але виходить те, що його погляди були не такі вже містичні, щоб з них не було ніякого хісна для людей, коли-б ті хотіли були їх пізнати докладно.

Між листами до В. Барвінського найшов ся й уривок якоєсь Кулішевої статті, де він таке каже про відносини Галичан до Українців: „Ваша заслуга в тому, що ви не зробились нї Поляками нї Німцями, да в тому, що у вас в не-мужичих семях говорять по своєму, да в тому ще, що ви переховали від старосьвітчини слова і вирази у нас забуті. Духа поезії в вас вибито, видушено його семинарчиною і польчиною, зісталось у вас тільки чуття поезії, і тим ви так кохаєтесь у Шевченку... Школою вашою мусить бути школа українська, опера та на Шевченкові, як у вас здається ся, а на етнографії, що вже й після Шевченка дала пахучий цвіт свій Марком Вовчком і Нечуєм. Сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чутива. Наш Гомер не Шевченко, а народ; всі ми вкупі з Шевченком ласуємось тілько останками від його великого пирування... Поставши в народу і во імя народу появили ми поки що невеличку, а проте суцільню, самостійну літературу, і для самої її поваги не мусимо приймати того, що ви вдіржуете від старовини (етимольгія), або що ви примудровуєте середнього між етимольгією і фонетикою. Коли ж ви стоїте за свої особини, то сим виявляєте узкість своєї тенденції. Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина, чого й доказуємо не одним Шевченком; а ви бажаєте писати для своєї Галичини. Наш народ, яко нива неписьменного слова — від Есмані по Карпати, а ваш — тілько від границі по Карпати. Читати нас у Галичині будуть і мусять, хочби ми не приняли нічогісінько з вашого смаку; а вас тілько тоді читатимуть на Україні, коли ви приймете смак укра-

їнський, піднявшись вище Головаччини, Дідиччини і всієї нової галичанщини.. Ваша словесність буде насліддям самої бібліографії поти, поки Галичина не зілеться духом своїм з Україною в єдине тіло.“¹⁾ Чи такі погляди, як отсі Кулішеві на відносини Галичини до України, не були на 70 ті роки розумні? Коли-б тільки Куліш схотів був енергічно ширити їх, то безперечно був би причинив ся до зросту самосвідомості у Русинів. І коли непевний погляд на „Основу“ ставить ся йому як доказ його нерозуміння галицьких відносин — коли-ж і мав він нагоду пізнати докладно сї відносини? — він повторяв звичайно тілько ті гадки про Галичину, які чув від Галичан — то наведений уривок із якогось соборного послання Куліша до Галичан съвідчить, що він дуже добре (?) розумів відносини Галичини до України і подавав хоч малому кружкови Галичан, зібраному коло „Правди“, немаловажні провідні гадки до роботи. Очевидно, що ненавистна йому „галичанщина“ могла його відстришити від сильнішої пропаганди своїх думок у Галичині; долучилися до того інші відомі вже клопоти з хутром — і він покинув займати ся Галичиною, тілько часом (1876 і 1877) посылав сюди деякі свої статті, звичайно історичні, що були малими окрушинами його великої праці в Росії і в російській мові.

(Працї Куліша з років 1862—1897: *Істория Англії Меколея*. — *Про паденіе шляхетського господства въ Українѣ обѣихъ сторонъ.* — *Руїна.* — *Первій періодъ козацтва одъ його початку до ворогування з Ляхами.* — *Про польсько-українську школу.* — *Польская колонизація юго-западной Руси.* — *Історія возоєдненія Руси, 1874—1877.* — *Малорусскіе козаки между Россіей и Польщею въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича.* — *Мальована Гайдамаччина.* — *Завірюха на степахъ.* — *Галицька Русь въ починкахъ козацько-шляхотської усобицѣ.* — *Хуторна поезия.* — *Крашанка.* — *Магомет і Хадиза.* — *Байды.* — *Маруся Богуславка.* — *Цар Наливай.* — *Петро Сагайдачний.* — *Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340—1654), три томи.* — *Дзвін.* — *Позичена кобза і іншій переклади).*

Як розвивались в 50-их роках Кулішеві погляди на історичні відносини України до Московщини і Польщі і погляди на внутрішні

¹⁾ Записки тов. ім. Шевч., том XXVI.

відносин історичної України, се ми вже показали у попередніх главах. — Тепер би нам треба прослідити дорогу, по якій дійшов Куліш до „Історії возсоєдинення Русі“. Поступаючи хронольгічно, ми почнем від його історичних праць з 1862 і 1863 р. Сам Куліш брав ті праці на увагу, коли починав писати свою „Історію“. І того-б нам ще не забути, що Куліш у початках 1860-их років владив переклад „Історії Англії“ Macaulay-a. Меколей, як відомо, належав до партії вітів, прихильної народові і поступової, і свою історію Англії владив він із становища вітів. Політичні погляди Меколея знали в цілій його історії; він усі історичні події й особи осуджує консеквентто після своїх поглядів, через що й затемнює нераз справу. Коли Куліш перекладав Меколея, то певно добре придивився методі сего історика; а пізнійші праці Куліша й показують, що приклад Меколея, як писати історію, міг тілько утвердити Куліша в думці опановувати всю історію „одним великим помислом“, який у нього вже був значно ви-робив ся, себ-то помислом дивити ся на історію із становища со-ціольотічного.

Тоді то, як перекладав він історію Меколея, помістив він у „Вестник Югозап. и Зап. Россії“ за роки 1862 і 1863 статі „Про паденіе шляхетського господства въ Українѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра.“ Шкода, що трудно мені було роздобути сї статі, але я га-даю, що вони не написані в іншім дусі, як статя п. з. „Руїна“, по-міщена того самого часу у галицькій „Метї“ 1863 і 1864 р. Не ціла се праця, бо не скінчена, але план її поданий у передмові і ми з того плану пізнаємо Кулішеве становище, з якого він брався до роботи. З того плану й подаємо характеристичніші уступи:

„Велику вагу надають польські писателі цивілізації, що роз-простерли були їх предки на всю нашу Русь. Отже з моєї повісті — маю надію — вбачить розумний, що то за мізерна була циві-лізація, коли вона осягала тілько саме панство, коли вона давала одному стану волю, силу і достатки, однімаючи в інших, а з католицтва зробила таку западню, що хто в неї вскочив, той уже на вікі вічні одрізняв ся од свого рідного люду. З другого боку, виведу я на денній сьвіт пегербованій наш люд, що само вбо-жество не допустило його переняти собі чужоземні звичаї, що сама темнота відлучала його від перевертнів, що само дике завзятте заховало його в старославянських звичаях і громадських порядках..Хочеть ся мені виявити в моєму писаннї, як об єю скелю нетесану,

об цього дуба коренястого, об цю жорстоку силу розбилось вельможне, горде, гляжене, блискуче панство... Не вмовчимо ми нї про яке жорстоке дїло козацьке, не заслонимо ж від людського ока й жадної доблести шляхетської. Знов же їй навпаки: виявивши папське деспотство, здирство, шарпанину козацького добра і зневагу нашої староруської віри, покажемо в сьвіт ока єдину доблесьть нашого вбогого люду, що околичності (!) помогли їй вирости в гору до дивовижі, а та єдина доблесьть була — козацьке завзяття.¹⁾

Як бачимо, се Кулішеве становище в історії нічим не ріжнило ся від давнішого. Потім Куліш прожив три роки у Варшаві, де — як він сам каже — усе сприяло виученю XVI і XVII століття, головно з польських історичних жерел. За той час він, як урядник, поробив богато помилок, зовсім роз'єднав ся з московськими славянофілами, але у практичнім житю не став і прихильником Поляків; противно, був їх явним ворогом.

Покинувши Варшаву, він надрукував у „Правді“ 1868 р. студію п. з. „Перший період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами.“ В цій статті не мав він очевидно нагоди висловити свій погляд на саме ворогування козаків з Ляхами, що ми моглиби порівнати з його давнішими поглядами, тільки видко у цій статті справді богато польських жерел, з якими Куліш очевидно познайомив ся у Варшаві. Але є в тій-же „Правді“ 1868 (чч. 26 і 27) Кулішів переспів польської поеми Олізаровського, до котрого Куліш додав довгу передмову і в цій передмові він говорить про українсько-польські відносини. Не можна сказати, щоби у статті знати було яку прихильність до Поляків; тут видко також ті самі погляди, що були в цього й давніші. „Де постане ляцька жизнь, там нас постигне смерть. Жити бо їй процвітати на руській землі зможе Лях тілько там, де ми станемось перегноем для його кореня. Істория те съвідчить. Найбогатша, найдужча, найрозумнійша була та половина Речі-Посполитої польської, де Ляхва пожерла рушину; да їй тепер має вона найбільшу силу там, де, занепадаючи, нівечачись, пропадаючи для своєї будущини, ми ситимо... громаду перероблених помацьки своїм розумом, оберненим на ляцький ужиток своїм достатком.“²⁾ З сего становища осудив Куліш і польсько-українську літературну школу. „Видумали Ляхи-поети якусь іншу Україну, не ту, що до неї ми, як до вбогої

¹⁾ Мета, 1863, том I, стор. 136—138. ²⁾ Правда, 1868 ст. 310.

матери, горнемось. Ляцька то Україна, а не руська. Не мати вона нам, а хиба мачуха. Обертає бо ляп'ко-українська музя до нас панське обличе з недбалостю, а тимчасом пестить спанілих та по-ксьонжених діток, пестить у нашому кублі гордовників наших, прославляючи їх неправе панування над ними“¹⁾). В цілій передмові знати давній ворожий настрій Кулішів до польських панів, ксьондзів і їх посіпак. Все те читали ми вже в „Основі“.

З того часу пять літ не друкував Куліш ніяких своїх історичних статей. Аж 1873 р., коли приняв службу в Петербурзі, Куліш владив статю п. з. „Польская колонизация юго-западной Руси“, що з'явилася у „Вѣстнике Европы“ з 1874 р. (за цьвітень).²⁾ Зараз потім з'явився він до історичної праці, которую гадав назвати: „Исторія українскаго казачества до Богдана Хмельницкаго“³⁾. Се була пізнійша „Исторія возсоединенія Руси“. Товариство „Общественная польза“ приняло ся видрукувати сю історію. Про се писав він до Хильчевського і між іншими сказав у однім письмі, що церковної унії не розуміє „по Костомаровски“. Хильчевському се мабуть не сподобалось і тому Куліш відповів йому 11. серпня 1874: „Тепер я розумію, чому мій любий кум не відповів на мій лист: у нім було сказано, що я унію церковну розумію не по Костомаровски“. К-ів цілий той „исторический причтъ“ поясняє релігійністю з одного боку, і фанатизмом з другого обоку. Звідси походить щось таке, як православна ікона в їх представлению уніяцької вонші; з одного боку праведники, з другого грішники. А я показую й одних і других такими грішниками, які й нині існують в ім'я ріжніх уній. Все поясняю потребою гроший і вдоволенем самолюбію, а як часом і личною пімстою. На сїй основі само съвітило православія і стовп віри, князь Острожський, стає в мене досить звичайним паном — богачем, а Конашевич Сагайдачний злазить з п'єдестала борця за віру на рівень щасливого в походах отамана, котрого попи, війти, бурмистри, райці і всякі т. зв. „благочестиві“ просять пристати сюди або туди, постарати ся про се або те; а врешті йому похід на море або руїна одновірної Московщини близші серцю від усякої тяганини за церковні і монастирські маєтки, що була головною спружиною церковної унії. Одним словом, розкривши Relacye nuncyuszów apostolskich з Польщі і про Польщу, я веду

¹⁾ Правда, 1868 ст. 309. ²⁾ Пор. К. Ст. 1898, I, 119. ³⁾ Тамже, 133.

читача за кулісі того святочного вертепу, який показували публіці (нерозвитій, як дитина) творці історії. Скілько я не вказував Костомарову на ці релаяції і їх статистику, він і доси не читав їх, як то видно з його історії в житієписах. Таке саме можна сказати і про дещо інше¹⁾.

Сей важний лист пояснює нам нетілько деякі причини появлення „Історії возсоєдинення Русі“, але і провідні гадки в „Марусі Богуславці“ (фігура Сагайдачного і і.) і в драмі „Царь Наливай“ (фігура Острожського). Мабуть не інші провідні думки є і в драмі „Петро Сагайдачний“, невідомій ще ширшій публіці²⁾.

Дня 10. вересня 1874 писав Куліш Хильчевському, що його праця „проникнута ідеєю сліяння русского народа“. Йому прислали його рукописи з заграниці і він розширив план праці на вісім томів. Пишучи, він рівночасно і друкував; перший листок був уже готовий у вересні 1874. Працю свою хотів присвятити памяти людей, що робили йому морально або матеріально добро, а то памяти: Н. Зіновича, Мих. Грабовського, Конст. Свидзинського, Матрони Білозерської, Ник. Білозерського, Вас. Тарновського, Марії Гоголь, Петра Плетньова, Якова Бередникова, Сергія Аксакова, Конст. Аксакова і Ник. Мілютина³⁾. Всі ті імена нам менше більше відомі, крім Бередникова, про котрого зносини з Кулішем не знаємо вічого. Справді-ж присвятив Куліш свою працю тільки памяти Мілютина.

В початках жовтня 1874 був Куліш у Варшаві, мабуть за матеріалом до праці. Звідси писав він Хильчевському: „Перший том майже увесь зложений, а ще треба складати другий. Врешті друкарня приготовлена на таку незвичайну роботу. Сподіваюся вийхати після 1. падолиста по те, щоб виготовити третій том, котрим сягну до Хмельницького, а для Хмельницького мушу поїхати а) у Варшаву і Шевнань, б) у Краків, в) у Львів, г) в Оломунц, д) у Відені і е) у Венецію, а хто знає, може ще й в інші городи, звісні своїми бібліотеками. Ти думаєш собі: охота-ж тобі на пів п'яного козака ставити на такий підестал? А я стараюся про те, щоби стидно було ставити йому памятник. (Про се мовчи).

¹⁾ Пор. К. Ст. 1898, I, 135.

²⁾ »Царь Наливай« і три пісні з другої половини »Марусі Богуславки« я читав у рукописі; вони були надруковані вже по написанню отсєї праці.

³⁾ К. Ст. 1898, I, 136 і 137.

Уже князь Острожський покотивсь так, як той Перун київський, і ніколи не видобудеться із Лети. (І про се мовчи). За то (оттут почухаєш голову!) к Йову Борецькому підхожу під благословене, а до міщан іду в гості, плюнувши на бесіди вельмож і панів. (Мовчи, брате, й про се). А що вже Хмельницькому достанеться так, як тому кабану, що впадить ся в жито! Тут, може, (вибачай, що так думаю), ти скажеш, так як один піп казав мені в Туреччині: (піп здивував ся, що після Карамзина ще можна писати про теж саме): „Якже се? А три томи про Богдана Хмельницького куди дінеш?“ — У піч укину. Ще здавна казав я Костомарову, що не так би треба писати, так деж бак! Усі люде хвалять, а ти один гудиш! Ще шолопай Максимович підмовляв мене: „Чом не напишете критики?“ На якого вона ката здасться ся? Критику, думаю собі, напишеш і ти, небоже; а візьми та змалюй самого гетьмана, тоді й побачиш, куди твій пендзель дивить ся! та побачивши і пійдеш у тиї богомази, що каже: „пичаво-оста: для хахловъ и та-кой Богъ брядъ“. Отсе-ж я й не писав критики, а тепер уже за одним заходом усе. Нехай люде дивляться ся, котрий потрет красний, чи той, що поставлено на покуті, чи той, що в порога? А гарно буде ливитись на Хмельницького! Хоч і в порога стояти-ме, то можна попри йому дещо намалювати предивно! Сам він ледащо, а круг його було дещо й красше, що він умів тілько порвати. Отсе-ж то для сего думаю швидці по всіх книготеках, чи не видришаю де чого небудь цікавого. А вже таки й накинув одним оком дещо! Ну, та то ще коли буде; а до весни мушу з-ого тома спорудити; та на три томи буде Хмельницькі, та на три — до цариці Катерини і лядської халепи. Так усім дівкам парнаським чи дельфійським по книжці на ралець і буде“...¹⁾)

Сей лист, не менше цікавий, як і попередній, показує отудивну втіху історика, що може на перекір іншим сказати щось нове. Куліш очевидно думав, що його досліди дають результати нові і певні і тому горячо брався до роботи.

„Ми^ж кажется какъ будто я только начинаю писать. Планъ у меня обширнѣйшій. Исторія возсоединенія Руси въ 9 томахъ составить лишь первую часть сочиненія и т. д.“ писав Куліш 20. жовтня 1874²⁾); того-ж місяця був уже перший том готовий, а з друг-

¹⁾ Сей лист має тілько дату: »6 паздерника в Варшаві«, а рік не поданий; зміст листу показує, що він з 1874 р. ²⁾ К. Ст. 1898, I, ст. 137.

гого вже половина була набрана. А під конець сего року був уже й другий том готовий. Праця була справді величезна, як порахувати, що Куліш довів її до ладу в однім році та ще попри всякий інший роботі (урядова служба, роман „Маринъ хуторъ“ і. и.). Нема сумніву, що отся страшена робота 1873 і 1874 р. вивела його духа з рівноваги і се відбило ся й на самій роботі.

В „Історії возоєдинення Руси“ Куліш з погордою висказався про „пяну музу“ Шевченка за його історичні поезії, напав на Костомарова з причин відомих нам уже з наведених листів до Хильчевського, і доказував у цілій праці, що злука України з Росією, то справа цілком національна, історично докопче потрібна і законна. Знаючи увесь попередній розвій Куліша, ми тут в „Історії возоєдинення Руси“ нічому не потребуємо чудувати ся. Се не було нічого нового в головній основі. Потребу злуки України з Московщиною доказував Куліш уже в епілогоу до Чорної ради; Хмельницького скинув з підесталу вже в „Хмельнищині“; па католицьку і православну релігію, як на причину боротьби, на їх оборонців і противників, дивив ся вже тому кільканайцять літ скептично; польські історичні жерела і добро маси вже й давніше рішали в Куліша непевні історичні питання. Не нова була і напасть на Шевченка; давніше Куліш просто мовчав про Гайдамаків і інші Шевченкові погляди на козаків, а 1874 р. тілько сказав свою думку про те, тай сказав її з польського становища. За що ж напинув ся на Костомарова? За те саме, — за те, що він не користав з деяких польських історичних жерел. Давній вплив Грабовського проявив ся тепер в цілій силі у Куліша. Але все те міг Куліш спокійнісенько сказати і почути на се спокійну відповідь; тимчасом він тоном деяких уступів роздратував критиків, і навіть свого приятеля Хильчевського. Отсей тон був виразно хоробливий, зарозумілий, деспотичний, образливий — і ним він викликав ворога против себе. З якої речі було йому зачіпати в „Історії возоєдиненії Руси“ пам'ять Шевченка? Уже не кажу: живого Костомарова, бо се був учений історик, Кулішів суперник в історичних працях, — але покійний поет Шевченко, що писав свої козаколюбні й антипольські поезії в часах, коли наука історії не стояла так високо, як у 70-их роках, коли й сам Куліш вагав ся, зовсім не входив у рахубу при писаню історії. Притім же основна гадка в поглядах на історію була і в Шевченка і в Куліша однакова: і Шевченко нарікав же у „Гайдамаках“, що дітий старих Славян роз'єд-

нали ксьондзи, єзуїти. Отже ні! Якась хоровита зарозумілість підсунула Кулішеви думку назвати музу „маловченого“ Шевченка поплуйною... Був се нетакт, що обурював Українців.

Правда, уже 1868 р. величав ся Куліш чи хтось близький величав його, що він не любить запивати ся, а про перші літа знайомості з Шевченком сказав таке: „Тілько Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм: зносив його норови ради його таланту. А Шевченкови знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохав ся у порядкови як до річей так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що се війшов ся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником... Глибина чуття своєї народності була в обох їх однакова, тілько в Шевченка кров буяла без упину; Куліш же й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочу і мушу“.¹⁾ Так уже 1868 р. добачував житеписець таку ріжницю поміж Шевченком і Кулішем. Відомо також, що у звінім соборнім посланню до Галичан Куліш радив Галичанам школу, оперту не на Шевченку, а на пародії, бо „сам Шевченко поті йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чутива“. Як бачимо, Куліш себе, як історика, ставив вище Шевченка, бо ніби не відорвав ся від етнографічного джерела; тимчасом вийшло павпаки; Куліш уже давно як не жив з народом і з земляками, а жив тільки книжками, і затратив те чутє, що так сильно вязало Українців з Шевченком.

Тілько, правда, треба й значно обмежити значене Кулішової напасті на Шевченка: він нападав на нього не за всі твори, тілько за історичні поеми і ті, що могли шкодити реальності народу; шукаючи-ж причин ніби-нездатності сих творів до нічого найшов їх у напів-пняній музі, сиріч у тім самім широкім бурлацтві, за яке винуватив козаків. Про те все ми можемо вірити Кулішеви, що він не далеко відбіг від Шевченка. Єсть іменно Кулішів лист до Хильчевського, у котрім він ось як боронить себе й „Історію возоединення Русі“:

„Ти дальше утік від царя Давида, як я від Тараса Шевченка, і мене се не непокоїть ані трохи. Твою зичливість до автора

¹⁾ Правда 1868, ст. 285 і 286.

Історії В. Р. я ціню, але чому правда не має бути по моїй стороні? Чи не тому, що я стою сам проти богатьох? Коли-ж буває таке, щоби правда своєю появою збирала коло себе більшість? Публична опінія творить ся поміж пасивними умами. А вона для мене не закон. Ти сам, боронячи Шевченка і Костомарова, повторяєш лише догмати, установлені для душевних лінлюхів. Коли б дві особи, що забезпечили нашу будущину, Петро і Катерина, були кати і людоїди, як назавв їх Шевченко, то нам лишалось би тільки дуріти. А читав ти його поему „Марію“? Вона написана по повороті Ш.-ка з заслання, на науку, як видко, народови, котрий за проводом письменників привнає його найліпшим висловом свого розуму і серця. А що до Костомарова, то його нерозумінє історії найбільше залежить від того, що він чужинець (иноцеменникъ). „У кождій народній історії, писаній чужинцем — каже Прескот — є зовсім певно односторонність і нерозуміннє. Одноземство дає такі сили, яких не може заступити ніякий геній“. Костомарів загнув із нашого хворосту нам карлочку, а ми його пусте балакане назвали історією нашого народа. На безлюді і Хома дворянин. Хто не бачив нового, той рад і старому. „Пліннайся — тебе наслажденье“, каже Жуковський. Є люди, що вдовольняють ся слабими виробами письменності. Розумість ся, мій протест дошкалив їм, але і баба сердилася на торзі, а торг проте й байдуже. Чи я протягом 12 літ спітав ся хоч один раз, як у нас думають про минуле, теперішнє і будуче. Перед київським ареопагом я не маю наміру ставляти ся з моїми думками, і лише припадком, не по моїй волі, дізнаю ся, що скажуть про мою книжку друком. Я нічого періодичного не читаю. Що можуть про неї сказати люди, для котрих і Костомарів історик? Ви хочете, щоби були дві правди, а вона тілько по однім боці. Коли моя книжка-неправда, то чому її читають? (sic!) Коли-ж я не помилив ся в описуванню моого народу, то пощо читати його карикатурну історію! Ти хочеш порівнювати те, чого не можна порівняти — чужинця з туземцем. А се, брате, тому, що всі ви — до деякої міри — чужинці. Хто міг вас зробити рідними дітьми своєї землі? Чи не духовна академія й університет? Се-ж огнища чужоземства і притім що найгіршого! Чи я може пишув сам для себе? А нехай-би й так, красше думати правду на самоті, ніж промовляти перед публикою, стравивши чутє до своєї минувшини і теперішності. Ми занадто довго

йшли ріжними дорогами, і тому моя публика стала для мене чужа“¹⁾.

Лист сей писаний в хуторі Мотронівці дня 28. лютого 1875, себ то після видання другого тому „Історії возсоєдинення Русі“. Богато в сім листі пустого мудровання в роді того, що чому люде читають його історію, коли вона нічого не стойть, так як би люде могли пізнати вартість книжки, не прочитавши її; богато в листі і давніх думок, але є в нім дещо, що може здавати ся новиною. Чому не сподобала ся Кулішеві Шевченкова „Марія“? Адже він не показував себе прихильником съящеників і був з того боку навіть лібералом. Се так; съящеників він не любив з тої причини, що завели боротьбу за релігію, через що богато матерів ся варід; але при тім усім Куліш був релігійний чоловік. Ся релігійність походила з його „хуторської фільософії“, з його погляду на високо моральні прикмети народу. Ся побожність, яка так подобала ся Кулішеві у Квітчного Наума Дрота, була чертою характеру і в Куліша; вінуважав релігію потрібною для народу, тому перекладав для нього духовні книжки і томууважав „Марію“ шкідливою для народу. З Кулішевим поглядом на „Марію“ і на історичні поеми Шевченка можна було годити ся або й ні, і не сими поглядами був би він роздратував земляків, як би був знав виповісти їх у відповідній формі. Роздратував він їх топом, яким се сказав. А жерел сего зарозумілого тону треба глядати у вдачі Куліша і в його відчуженню від земляків, що дивили ся інакше на Шевченка. Куліш і земляки йшли справді занадто довго ріжними дорогами і тому Кулішева публика стала для нього чужою.

В Кулішевих поглядах на Шевченка заважили не тілько їх відмінні вдачі, але і походжене їх, яке Кулішів житеписець ще р. 1868 так описав: „Можна сказати, що се зйшов ся низовий курінник, Січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козаччини. Шевченко презентував собою правобережну козаччину, що після Андрусівського договору лишилась без старшини і опинилася під лядською кормилою, що втікала на Січ, а з Січи верталася в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидові і шляхи одним нападом в Умані і до посліду дня жадала одного — розточтати панство панськими-ж закаблуками. Куліш

¹⁾ К. Ст. 1898, I, стор. 140—142.

походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареви Петру „Малоросийську колегію“, помагало цариці Катерині писати „Наказъ“ і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учився історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилося у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого колїна, що з предку-віку не знало цапщини, що стояло колись на узгравічі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш ще й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хочу і мушу.¹⁾ З того виходило-б, що і традиції в роді обох поетів могли їх розрізняти і, як бачимо, справді поставили Куліша на становищі, противнім як у Шевченка.

Але хоч як Куліш твердо вірив у свою непомильність, то таки без сумнівів, видно, у нього не обійшлося, бо третього тому своєї історії зараз не видав. Як виїхав з початком року 1875 у Мотронівку, так і сидів тут довший час, потішаючи себе тим, що: „Читати є що, писати є про що. Якого-ж іще хріна треба?“²⁾ В однім листі з того часу написано, що Куліш з великим вдоволенем читає Канта — та що йому далеко приемніше бути читателем розумних людей, як писателем для дурних³⁾. Треба звернути також увагу на росийсько-турецьку війну, яка тоді настала. Тому, що після сеї війли проявила ся у Куліша прихильність до Магометан, то можна би здогадувати ся, що росийсько-турецька війна розбудила у нього сю прихильність.

З років 1875—1888 не напечатано доси ніяких Кулішевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнівавши на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часі. Тільки по роках видання деяких книжок можна пізнати поступ його роботи; але у тій роботі уже й не було якихсь незвичайних зворотів; Куліш уже оставав ся Кулішем після пословиці, на яку нераз по кликував ся сам, кажучи: і вчора куліш і сьогодня куліш...

¹⁾ Правда 1868, I, стор. 286. ²⁾ К. Ст. 1898, I, 143. ³⁾ Там же.

Року 1876 помістив він у „Чтеніяхъ“ (книга 3.) зі своєю передмовою твір Крижанича: „Малорусскіе козаки между Россіей и Польшой въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича“. Того-ж року помістив у „Правдї“ свою Мальовану гайдамащину, котрою хотів доказати, що „не можемо вважати уманської трагедії за народну справу: бо коли-б се було діло народнє руське, то консеквентно мусили б ми каранє коліїв од цариці Катерини вважати за справу антинародню. Що-ж станеться з історією, коли ми з Петрової послідувательки скинемо популярний титул: „великий съвіт наша маті?“ Прийдеться тоді нам і все те, що роблено в Московщині для руського єдинства, назвати супротивним народній руській справі“.¹⁾ — „Руїна була результатом Хмельницького; руїна була єдиним ідеалом і гайдамащиною. Нічого людського не знаходимо про гайдамаків в архівах того часу, ні в піснях гайдамацьких, ні в переказах старих дідів українських.“²⁾ З того становища сказав тут Куліш про Шевченкових Гайдамаків: „Не такий був Гонта, як змалював його поет; не такі були пани, котрих той Гонта повирізував, попалив і помучив: не така була Україна, якби того декому бажалось; не так дивилась Україна на коліїв, як виспівував Шевченко, і ні попи, ні поважні люди, ні тверезі хлібороби не причинялися до Залізнякового і Гоптіного розбою. Тільки хлопяча безkritичність і перепсона Кониськими історія давали в нас популяризувати шкодливий погляд на народні справи. Так само сталося і з літературою російською. І там у Гоголевім „Тарасі Бульбі“ видумані такі козаки і такі Ляхи, яких ніколи не бувало, тай не могли ніколи бути“...³⁾

Як порівняти сї Кулішеві думки про гайдамаччину з тою короткою заміткою про гайдамаків, яку ще 1860 р. осьмілив ся він помістити при своїм оповідані „Потомки заднѣпровскихъ гайдамакъ“, то справдї видко величезну ріжницю в поглядах на ѿ справу. У тій замітці говорить ся ще про гайдамаків, як про „преслѣдователей панскихъ неправдъ“, а само оповідане показує по томків гайдамаків дуже симпатичними. Під чиїм же то впливом так радикально змінили ся Кулішеві погляди, побачимо, коли з відомого листу М. Грабовського подамо дотичний уступ. На згадану замітку про гайдамаків при оповіданю сказав Грабовський 1861 р.:

¹⁾ »Правда« 1876, стор. 465—466. ²⁾ Тамже, 469. ³⁾ Тамже, 470.

„Ви наговорили в ній богато неправд. Не Поляки видумали слово гайдамака — а гайдамаки були справді розбійниками і рабівниками; грабили вони так добре своїх як і Ляхів; самі ви оповідаєте про ограблене Кулика, а знаєте добре, що грабили без жалюї церкви. Коли в політичних бунтах і в правдивій домашній війні узброєні волоцюги брали живу участь і провід (а ви знаєте, що так було), — то нічого дивного, що Поляки називали сі купи гайдамацькими; а через те знову не змінялися і не ублагороднювалися ся ані звичайна роля, ані назвище гайдамаків. Ще більший фальш, що Поляки на свою оборону принаджували задніпрове населене „безприм'єрної свободої“; свободи були означені, nawet kólkami na kresach wygażone; коли минули літа, люд мусів доконче сповнити якісь повинності. Які? то відомо, а три дні в тижні панщини від душі завело аж правительство „въ возвращенныхъ“ провінціях. Отже все, що ви говорите у сій замітці, є хибне і непотрібно сказане. Ви не є і мабуть не будете істориком, але ви поет! є чим потішити себе!“¹⁾

Останні слова Грабовського були справді віщі; Куліш не був істориком, тілько поетом, але хотів доконче бути істориком і тому вхопився думки свого приятеля-Поляка, думаючи, що стане безпристрастним. Як бачимо, в 15 літ по сім листі, Куліш повторяв зовсім докладно науку Грабовського; польські жерела, на яких оснував свою „Мальовану гайдамашину“, тілько помогли йому розвинути ширше думки Грабовського, але основна ідея лишила ся в обох та сама. Мало того: як Кулішеви імпонував Грабовський, видко з того, що 1876 р. почав він у „Газетѣ Гатцкука“ поміщати переклад повісті Грабовського, „Zamieć w stepach“, де сей Поляк показує заслуги польських панів по українських селах. І при тім перекладі у передмові Куліш дякував пок. Грабовському за те, що найбільше помог йому зрозуміти українсько-польські відносини²⁾. Так от Куліш і сам признав ся, хто був його вчителем у справі русько-польських відносин.

Пізнійше Куліш покинув запомагати „Правду“, бо того-ж 1876 року, як він ще до неї дописував, Волод. Барвінський почав критикувати його „Історію вовоєдinenia Руси“ і „Мальовану гай-

¹⁾ »Правда«, 1868, стор. 284 і 285.

²⁾ »Правда«, 1876, стор. 446. Тут ся повість перекладена на українську мову Осипом Барвінським.

дамашину", що певно не було йому міле. Року 1877 видав Куліш третій том своєї „Історії“ і том матеріалів до неї; проти критиків боронив своїх гадок у Русск-ім Архив-і (1877) і доказував, що козаки були справді розбишаками без ніяких висших гадок. Подібні гадки висловлював від того року і в статті, поміщеній у буковинській „Руській хаті“ п. з. Галицька Русь в починах козацько-шляхотської усобиці; але результат усіх тих праць був такий, що і в Росії і в Австрії втратили Українці-Русини до нього довіре. Куліш знову гірко розчарувався і 1878 р. писав до Олександра Барвінського, що вже „изломилъ украинское перо“¹⁾.

Але се була тілько хвиля рефлексія і він не покинув писати по українськи. Року 1882 у „Крашанці“ старався навіть вернути Шевченкові добру славу, яку сам нарушив; року 1885 у „Нови“ (Nr. 13) згадував „со стыдомъ и раскаяниемъ“ свої напасти на Костомарова та оправдував себе „болѣзненныемъ состояніемъ“, через котре мусів зараз по надрукованю другого тому „Ист. возг. Руси“ вийти з Петербурга; але се були тілько хвилі уступки Шевченкові і Костомарову. В поезіях Куліш нападав потім і дальше на Шевченка, а свої погляди на Костомарова і на історію України повторив на ново у праці подібній до „Исторії возсоединенія Руси“, друкованій у „Чтеніяхъ Москов. Общ. ист. и древн.“ 1888 (книжка 2. і 4.) і 1889 (кн. 1.) п. з. Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1640—1654) у трьох томах. Пінін здогадується, що Куліш написав і сю працю в якімсь первовім розстрою. Се дуже можливо, бо Кулішеви саме тоді згорів його хутір — мабуть хтось підпалив його, як кажуть; — згоріла його бібліотека, деякі праці і всякого іншого добра богато. Майже сімдесятлітній дід мусів знову заходити ся коло будови хутора — давньої сили вже в нього не було, гроший також ні, отже хотів заробити. І як звичайно, коли пускав ся на заробок, то попадав за кождим разом у розвітрій; так склалося й тепер. Тілько тепер не міг уже старий зовсім над собою запанувати і робота його вийшла памфлемтом.

„Була се — каже А. Н. Пінін — не так істория, як радше памфлет, звернений против сеї українсько-козацької старовини, якою сам автор колись одушевляв ся, і против її патріотичних

¹⁾ Истор. лит. русской, III, 1, 124.

істориків, особливо Костомарова. Стара козацька історія, се не що інше, як історія грабіжливої і неморальної громади (скопища); козаки, воюючи з Польщею, воювали зовсім не в обороні віри, про котру зовсім було їм байдуже, а просто для грабіжі і розпustи; прославлений освободитель України, Хмельницький, був неморальним чоловіком, розбійником і зрадником.. В останніх словах 2-го тома автор характеризує працю Костомарова про Хмельницького, як „одичалую въ нашей украинщинѣ Клю“, і по причині одного епізода, що зображує воєнний рух на Україні, пише: „По этому дикому восторгу, встрѣченому похвалами дикой критики, можно судить, какова была дикость козако-татарского нашествія, совершившаго ся болѣе чѣмъ за два столѣтія до нашего времени“¹⁾.

Сею працею закінчили ся історичні досліди Куліша. Справдилися слова Грабовського з 1861 р., що з Куліша не буде історика, хоч сам Грабовський причинив ся до того... Критика признала сим працям Куліша лише негативну вартість. Геннадій Карпов сказав між іншим таку свою думку про останню історичну працю Куліша: „За останні десять, п'ятнайп'ять лт в літературі по історії України знову напущено стілько туману, що треба доконче, скілько можна, розсіяти ті нові видумки²⁾. Видана тепер широка праця д. Куліша дає найліпшу нагоду приступити до сього дїла; вона при талановитім, приступнім і навіть часом близкучім викладі, трохи чи не містить у собі весь той туман... Понятя д. Куліша і його фантазія поражають чоловіка; його бажанє переворотів у науці просто придавлює читача; все те дає дуже богатий матеріял не лише для журналньої полеміки і критики, але й справді дає нагоду до нових, наукових дослідів. Сї досліди потрібні передовсім для того, щоби поставити богато на давнійше місце, бо Куліш, мабуть „ничтоже сумя ся“, все по історії України вивернув на другий бік або до гори ногами. З того становища праця Куліша має, з негативного боку, велике наукове значене; та, на жаль, поява на світі подібних творів викликує пристрасти і не дає спокійно оцінювати і оброблювати наукові питання“. Ся

1) Исторія русск. Этнogr., том III, ст. 211—212.

2) Куліш нарікав так само на туман в українській історії ще 1860 р. (Гл. К. Ст. 1899, I, 318); хотів розвіяти сей туман, але за 30 лт праці се не вдалося йому.

замітка — додає тут А. Шипін — може була непотрібна для дійсно наукової критики; але се правда, що головне значінє найновішої праці Куліша, а також богато попередніх його праць, іменно негативне; ті праці енергічно спонукають до нових дослідів над історією¹⁾.

Шукаючи загальніших мотивів в історичних дослідах Куліша, а не тілько самого польського впливу, хоч той дуже заважив у цього, ми бачимо в них соціольогічну методу розуміння історії, з ріжними іншими примішками. Ще 1884 р. замітив Н. Петров, що Куліш у своїх працях „старає ся ужити соціольогічних ідей Канта і інших подібних фільософів до оброблення української історії і дає в сій історії найвидніше місце верстві міщанській або середній, котра, по його словам, „въ історії цивілізації Європи играє роль питомника всѣхъ жизненныхъ ідей“. Сіє соціольогічні ідеї і служать для Куліша критерієм для оцінки історичних матеріалів і жерел. Для цього гідне віри все те, що служить його соціольогічним задачам, і не заслугує ніякого довіря те, що противорічить сим задачам, що не годить ся з ними. Історичні документи, українські літописи, козацькі думи і т. і. Кулішуважає непевними жерелами, тому, що вони видумані або попсовані духовними провідниками народу, або зложені п'яними кобзарями.. Але, відкинувши літописи, архівні документи і козацькі думи, як непевні жерела для історії України, Куліш замість них обернувся до польських съвідоцтв. і жерел і признав їхдалеко вірнішими від своїх, українських. Виходить з того, що так звані соціольогічні ідеї Куліша поправді були польськофільськими ідеями²⁾.

Се спостережене Петрова справді дуже вірне, бо як би прийшло ся шукати соціольогічної методи в історичних працях Куліша, то ми не завсіди нашли би там те, чого жадає та метода: зображення соціальних антагонізмів, як підйоми у боротьбі мас против мас. Куліш деякі антагонізми маловажив, інші перенінював і тому вся його історична будова переважувала ся або в росийський або в польський бік. Нема що й казати, що як неможлива повна рівновага соціальних антагонізмів у житю, так трудно їх історикови найти привку рівновагу в поглядах на ці антагонізми, — притім соціольогічна метода в історичних працях ще не всіми ученими признана за найліпшу; богато з них держить ся ще методи, зложені з думок

¹⁾ Тамже, 213. ²⁾ Очерки укр. лит., сг. 295—296.

Маркса і Енгельса, методи матеріалістичної й ідеалістичної; через те ще й не зараз буде можна сказати рішуче і крайнє слово про наукову вартість історичних праць Куліша. Але того напастливого тону у працях Куліша, не тілько історичних, але і дрібних поетичних, мабуть ніхто й ніколи Кулішеви не похвалить, хоч очевидно найде причини, щоб оправдати їх. Оправдань найдеться богато в обставинах житя, в особистім характері, в якісі очевиднім первоім роздратованю, в розчарованях і зневірі та в бажаню за всяку ціну служити „правді“ і тим способом осягати ідеал завершеного чоловіка. Такі обставини і гадки не тілько самого Куліша, але й інших поетів доводили до гіркого оклику в роді Кулішевого: „Народе без пуття, без чести і поваги“... Нагадаємо тілько Льва Толстого, що, хоч у іншій сфері діяльності, вирік ся, подібно як Куліш, своїх давніх гадок і стараючи ся про людську досконалість попав також у крайності, з якими далеко не всі люди годяться. Чоловікови, що не працює для народу, а так собі тільки дивить ся здалека на народне життя, можуть здавати ся такі думки еретичними; але письменникови, що десятки літ живе тілько працею для народу, боре ся безнастансно з обставинами, розчаровується і знову береться до роботи, можуть приходити до голови такі еретичні думки... Хто ж загадку народного житя схоче відгадувати на такій широкій основі, як істория, тому не трудно і помилити ся.

(Про побут Куліша у Львові 1882).

Таким способом ми оглянули Кулішеві історичні праці за час майже 30-х літ. Клали ми вагу передовсім на провідні гадки сих праць, лишаючи докладнішу оцінку історикам; показали же рела сих праць і їх висновки. Польські історичні жерела підконали в Куліша віру у свій народ, але він вдарив поклона не перед Поляками, тілько перед росийською державою, бо числив ся з історичним фактом, що таки Росія забрала й Україну і Польщу. Але саме тоді, як Куліш працював над третім томом „Історії возоєдинення Руси“, саме тоді, як він свою працею доказував висшість росийської держави від української колишньої організації, росийське правительство видало 1876 заборону на українську літературу, заборону таку, що певно тяжше від усіх критик ударила Куліша

мов довбнею по голові. Отсе мала бути та славлена ним росийська культурність і государність! Адже сї культурники руйнували і всю Кулішеву роботу для України!... Тут він Поляків не любив за їх езуїтство, своїх відкинув від себе напастями на українську історію і думав, що відпічне душеко на росийській „висшості“, аж вийшло: ось тобі та хвалена висшість! Опинився Куліш поміж Сциллою і Харибою і не знову куди прихилити ся. А душа його бажала моральної підпори, усе глядала денебудь спочинку. І тоді взяла ся в нього думка „шукати в Турчина душі одради“. Ще тоді, як Куліш 1882 печатав „Хуторну поезию“ і не мав ніяких зносин з польськими політиками, він уже друкував у сім збірнику поезию, написану, як виходить із її змісту, 1881 року, і в ній казав:

Покину земляків шляхом козацьким давнім...
Та ні! не зупинюсь на Запорожі славнім.
Шукати-му душі у Турчина одради:
Там більше знайдеться, ніж на Вкраїні, правди.
Богдановим йому поклоном поклонюся,
І з домовиною як небудь притулюся.
А ви, земляченки, щасливо пробувайте,
Брешіте, та мене у брехні не мішайте!¹⁾

Найшов собі Куліш церковцю Богу молити ся... Не даром прикладав колись до себе слова: „Горе мнѣ, аще не проповѣду“ . Проповідувати хотів за всяку ціну, тілько амвона не міг собі добрati... Але заким „потурчив ся“, спробував ще Куліш зносин з Поляками; не сам по своїй волі спробував, лише Поляки дали до сего початок і почали умовляти ся з ним. Єсть се відома істория, злучена з появою „Крашанки“. В році 1882 публіцисти роздули сю справу так, що просто годі було визнати ся, чим Куліш провинив ся; всі визискували її на свою користь: Поляки, галицькі руські народовці, москофіли, словянофіли і Українці, котрих речником був Мордовець у „Писанці“. Поет Куліш попався в гніздо галицьких політиків, у сам час поганих процесів і польських заходів коло латинщеня уніятської церкви, і вийшов із сего гнізда ні в сих ні в тих, нацькований і своїми і чужими. Проявилося у Куліша справді дитиняче незнаннє галицьких відносин, як каже Франко, хоч як придивити ся мотивам Кулішевих заходів, то можна їх зрозуміти і побачити в них основні думки зовсім не

¹⁾) Хуторна поезия, стр. 75 і 76.

дитинячі. „Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen“ — отсих слів Спіноци ужив Куліш за мотто до свого зазивного листу до української інтелігенції в Хуторній поезії і ними прописав нам сам становище, з якого на Куліша треба дивити ся. Стараймо-ж ся зрозуміти його!

Воно й не трудно тепер, бо вже др. В. Щурат у своїй брошурі „До історії останнього побуту П. Куліша у Львові“ вібрав докази, що кидають на побут Куліша у Львові 1882 зовсім інше съвітло, ніж досі було можливе. Сеї брошури не може поминути мовчки житеписець; а ми з неї візьмемо тілько самі головні висновки та доповнимо їх словами з Хуторної поезії і Крашанки, бо не житепись пишемо, а шукаємо тілько провідних гадок у роботі Куліша.

До Львова приїхав Куліш у зимі 1881 і прожив тут до весни 1882, щоб видати деякі свої праці, бо в Росії після заборони було годі їх друкувати. З початку видав він „Хуторну поезію“; було се в перших двох місяцях 1882 р. У сім збірнику в „Зазивнім листі до української інтелігенції“ говорив він про заборону української літератури 1876 р. В цілій статті знати Кулішеве розчароване з причин сеї заборони. „Через те насильство і тиранство ми тілько зрозуміли розумом і побачили очима, скілько ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись Москалеві“ — нарікав Куліш¹⁾). — „Шкода нам звати Москаля дядьком. Дякуючи нам і за оружню і за моральну підпомогу, він хоче загладити наше обличе серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали нї путя, нї чести, нї поваги на съвіті. Отсе-ж, проповідуючи істину, яко істочник свободи, мусимо ходити робом тих, котрим великий Учитель роду людського наказав: що коли гнати-муть їх ув одному містї, нехай утекають до другого. Певно-ж бо знайдеть ся в культурному съвіті притулок, звідкіля у всю Руську землю ізийде віщаннє наше, на пробуд сонних і на воскрешенне мертвих. Розпочинаю се спасенне діло книжкою, которую назавав „Хуторною поезією“...²⁾) З отсих Кулішевих слів видко причини його приїзду до Львова і бажане найти тут притулок для своєї роботи. Під час друкования „Хуторної поезії“ Куліш сходив ся часто з Теофілем Шумським, польським українофілом, і нераз толкував з ним про польсько-руські відно-

¹⁾ Хуторна поезия, стор. 127. ²⁾ Тамже, 132—133.

сини. Дійшли до думки, що згода поміж Поляками і Русинами могла би бути, якби лишили всі релігійні спори на боці; коли-б се сталось, дальший успіх змагань залежав би лише від широти обох сторін, яка проявлялась би в ділах їх. Отся гадка сподобалась Кулішеві; адже вона була зовсім така сама, як у „Великих проводах“, а до того ще й підтверта історичними дослідами, користними з деякого боку для Польщі. Против релігійних спорів був Куліш здавна — лишалась тілько потреба широти в обох сторін, руської і польської. Куліш зараз показав ту широту у „Крашанці“ — Поляки підхопили сю справу, хотіли скористати з Кулішевого побуту у Львові, стали умовлятись з ним що-до видавання часописи п. з. Хутор — аж ось залунала по Галицькій Русі вістка про Василиянську реформу і Куліш мов з неба упав: побачив польську нещирість і покинув цілу справу. Ті самі Гаути, котрих він так ненавидів, роз'єдинували Русинів і Поляків — а що найгірше, крім Т. Шумського ніхто з Поляків не був тому проти. Не було вже що робити в Галичині... Він тілько видав ще том перекладів із Шекспіра і виїхав.

Але чи міг же Куліш жити хоч якийсь час надію, що справді може осягнути свій ідеал з „Великих проводів“? Міг, бо переговори з ним вели передові Поляки: кн. Роман Пузина, кн. Роман і Юрій Чарторискі, кн. Адам Саніга, і мабуть гр. Артур Голуховський і інші, в більшій частині люде, котрих предки були колись Русинами і в котрих через те Куліш добачував добрі інстинкти. Показало ся, що помилив ся: прочитавши в часописи про Василиянську реформу, Куліш уже не вів переговорів і напаки, начинув ся у сконфікованій німецькій брошурі на Поляків за ту реформу.

Придивімся тепер самій Крашанці. Характеристична там присвята; „Се хрестосуванне з друзями й ворогами бідолашний автор, стоячи між Сциллою і Харибою, благовійно присвячує слобоженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові“. А дальше говорить Куліш про релігійні спори, що роз'єднали Українців і Поляків, вичисляє напасті Наливайка, Остряниці і інших на „культурних“ Поляків, говорить про боротьби з сеї причини, про гайдамаччину, не забуває і польських помилок — і в результаті завзвиає до згоди. Се була перша частина „Крашанки“, яку мали розважлити Поляки і справді розважували в ча-

сописях. Щож воно було таке? Чи тут Куліш сказав щось нове, протиєв своїм давнім думкам? Зовсім ні! Се було написане зовсім у тім самім дусі, як колись „Мальована гайдамаччина“ і інше. Куліш навіть вказував своє становище, з якого те все говорив. Він сказав: „Величні подвиги так названої „общерусской“ історіографії здаються вже якоюсь дикою мрією. От же вони здаються дикою мрією тільки тим, хто не вдовольняє самою „фабулою історії“ і бажає вбачати історію „описательною соцільюгією“, науковою вбезпечення громадського добробуту. У полуночнім Вавилоні не хочуть цього знати“¹⁾). Так усе те не було в Куліша новиною.

Аж коли йому здалося, що декому з Поляків його погляди вподобалися, він надрукував послідовне до „Крашанки“, де перше всього розправився з „літературними гайдамаками“, що у руських часописях накинулися на першу частину його „Крашанки“, назвав їх телятами, а про згоду з Поляками сказав, що її ждати не від Русинів, тільки Поляки повинні дати початок до неї. Інтересно притім, що винуватив у незгоді не тільки Русинів, але й Поляків, котрим докоряв таким самим необачним деспотством, на яке вони так гірко нарікали в Московщині. Вкінці взивав Поляків давати жертви „для ратування темних людей од легковірності, а псевдо-просвітчених од гайдамацької фільософії“.

Прочитавши „Крашанку“ тепер, коли вже Куліша нема на сьвіті, коли вже галицькі Русини пережили пробу русько-польської згоди, т. зв. „нову еру“ в 1890-их роках, ми можемо осудити Крашанку спокійніше, ніж було се можливе тоді, коли Куліш розлютував руських дневникарів назвою: літературні гайдамаки і телята. Ті літературні гайдамаки і їх приятелі або зверхи, у вісім літ по виданю „Крашанки“, вступили гладесенько на ту дорогу, яку показав Куліш, — правда: „нова ера“ мала бути згодою з правителством, а не безпосередно з Поляками, але що правительство складалося із Поляків, то і вийшло щось, немов згода чи угода з Поляками; ті самі люди, що лаяли Куліша за Крашанку, спробували потім самі виконати його думку і — розчарувалися так само, як Куліш. Тепер ми, мудрі сим досвідом, можемо з почуттям певності казати: Уже як там було в минувшині, се пусте; може Куліш помилявся, може де в чім і ні — се нехай учені роз-

¹⁾ Крашанка, 23.

беруть ; але Поляків з XIX століття, та ще й галицьких, він певно не знати. Не можна гадати, щоб між ними не було вже ані на показ чоловіка, щоб розумів русько-польські відносини по людяному ; але такий чоловік чи такі люди у галицькій політиці справ не рішають, отже не може бути й мови про згоду Русинів з Поляками. Се така загальна думка про сю справу тепер у австрійських Русинів — та чи міг те все знати Куліш 1882 року ? Коли цілі громади галицьких Русинів в році 1890 далися заманити до згоди і ми на сю політичну пригоду дивимося тепер, як на якусь духову пошесті, то якже нам дивитися на Кулішеву пробу згоди ? Взявся поет до політики з великою ширістю і мав на меті думку високо-людяну — адже мирне уладжене міжнародніх відносин може бути ідеалом чоловіка ! — і тілько починав умовляти ся з Поляками, як уже й покинув цілу справу. Се не тревало довше, як кілька тижнів. Куліш був далеко обережніший, як галицько-руські політики 1890 року ; ті кілька літ ждали на — розчаровані... З оттаким новим досвідом „бідолашній“ Куліш і вернувся у свій хутір та вже більше й не показався у Галичину. Справа з „Крашанкою“ рішила його трудне становище поміж Сциллою і Харибдою, поміж Польщею і Росією о стілько, що він найшов собі новий вир, у котрім як досвідний уже пливак залишки купався і не потонув. Куліш найшов своїй душі відраду у Турчина. Повторила ся з ним справді у мініатурі уся істория козаччини...

(*Магомет і Хадиза.* — *Байда.* — *Маруся Богуславка.* — *Цар Наливай.* — *Петро Сагайдачний.* — *Ріжкі переклади*).

До Туреччини хилився Куліш ще перед пробою згоди з Поляками ; розчароване з „Історією возоєдинення Русі“ навело його на сю думку ; а по розчарованню з Поляками він зараз на другий рік 1883 видав у Львові поему *Магомет і Хадиза* і вже славив „культурні праці величаві“ Магомета.

Магомета змалював Куліш як великого пророка, другого Мойсея, людяного, жвавого, задумчivого та вродливого, а його жінку Хадизу таки називав другою Магдалиною. Найшла Кулішева душа відпочинок у магометанізмі.

Арабе, посланцю съятої правди з неба !
 Ти чистий ключу чести і свободи !
 Красо високих дум, квіток ясного Феба,
 Корона чоловіцької природи !
 Ми, зеркало німе народів благородних,
 Твій образ носимо в душі убогій,
 І серед всіх твоїх забутків інородних,
 На манівцях вселенської дороги,
 Найвиразнійш твій тип ховасем чистий, строгий.
 Тим я один дзвоню у струни золотій
 Про те, що вороги твої лукаві
 Осьміють-хулять, мов дуросъвітські мрії,
 Твої культурні праці величаві.
 Коли-б хоті стих один з бандури мовчазної
 З вітрами залетів у славну Мекку, —
 Він може-б доторкнувсь крилом душі чуткої,
 Мов той зефір у полуденну спеку,
 І спогадали-б там про родичку далеку¹⁾.

Так заспівав Куліш про Магомета і строфі його задзвініли, як чиста криця. Сила слова проявила ся в них велика.

А на другий рік 1884 у Петербурзі видав Куліш драму: „Байда, князь Вишневецький“. Який же зміст сеї драми? Такий, якого-б і треба сподівати ся по дотеперішній Кулішевій діяльності. Байда шукає съвітами Кулішевої правди і, коли його козаки зрадили, хоч він людям чинив добро, хоче поробити своїх побратимів, що не покинули його, лицарями правди, а до боротьби з Римом рішає ся стати під червоним бунчуком „наслідника культурників каліфа“ Солімана. Соліман справді приняв Байду, як сина, але як побачив Байда турецькі ринки, повні українських невольників, як почув, що Татаре ограбили Україну і з Вишневця забрали його любу Катрусю, розчарував ся і пішов служити Московщині, Іванови Гроздному. Але й тут розчарував ся — і вкінці попав ся у турецьку неволю. На суді перед везиром каже Байда, що хоче гинути за правду: шукав її в Польщі, в Туреччині і Московщині, але не найшов. А на Україні правда сліпа і глуха, як мресь у домовині. Але він має надію, що таки все минеть ся, одна правда востанеть ся. Везир намовляв його, просив, щоби приняв магометанізм і був перлом без щин в пророка — Байда не пристав на се і мусів згинути. Повторила ся з ним та сама

¹⁾ Магомет і Хадиза, стор. 28—29.

істория, що з Голкою у „Великих проводах“ і з Мартином Гаком. У драмі замітне старанє Куліша показати людяність Турків, хоч і вона не зовсім заспокоювала його душу.

Не з іншого часу, тільки певно з того самого, що й драма Байда, походить і поема Куліша „Маруся Богуславка“. Думаю так на тій підставі, що Куліш для альманаха черновецького товариства „Союз“, виданого 1885 р., прислав був, разом з драмою Цар Наливай, три пісні з другої половини поеми „Маруся Богуславка“. Ані драма, ані та частина поеми не були в альманаху друковані, але задержалися в бібліотеці згаданого товариства. „Літературно-науковий Вістник“ (1899, книжки X—XII) оголосив з першої частини поеми сім пісень, але тут не сказано, що це перша частина поеми. У Київський Старині (1899, III, 368) Н. Ш. каже, що бачив рукопись першої половини сеї поеми; коли-ж є і з другої половини три пісні, то видно, що поема складається з двох половин, але чи обі половини викінчені, не відомо. Була би велика шкода, якби ціла викінчена поема запропастилася частинами; про цілу рукопись ніхто ще не сказав, що бачив її. Поема має велику поетичну і язикову стійність

А провідні гадки її подібні, як у „Байді“. Батько Богуславки висловлює Кулішеві думки про козаків, картає їх за грабіж, за пянство. А її дядько, потурчений Українець, проданий у неволю козаками, каже, що між Турками „немов на съвіт у друге народився, і думками про Божество съвятими і правою без хиби просвітився“. Куліш же, зовсім так само, як у „Магометі і Хадізї“ відзивається до Магомета:

О Магомете, сонце правди!
Затмилось ти через амбони лікі...
Посліплено кострами Торквемади
Європі очи на діла велики
Твоїх потомків. Бо із їх культури
Ми прогресивне деспоцтво зробили:
Щоб сотні строїли близкучі мури,
А міліони поуз них ходили
І думали: „Колись тут будуть кучугури!“¹⁾

Маруся Богуславка дістаеться у неволю: її батько йде у Московщину шукати захисту, а потім погибає, а мати вибирається в далеку дорогу до Стамбула відвідати дочку. По дорозі за-

¹⁾ Літ.-наук. Вістник, 1899, том IV, стор. 14.

недужала тяжко. Кантемир, ватажко татарської орди, змилосерлився над старою попадею, як Самарянин. І дальше зазнає стара як найбільше добра і милосердя з боку Турків і Татарів. У Стамбулі вона бачить, що там більше волі і правди, як на Україні, у Польщі і в Московщині.

Незвичайно гарними і сильними строфами співає тут Куліш хвалу магометанізму. Моральний підклад сеї хвали — то думка, що

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Се все наше братство :
Розлучило нас поцівське
Нависне завзяття...¹⁾

О божевільна Русь ! який би з тебе
Великий сьвіт постав серед народів,
Коли-б у темній темряві у тебе
Сліпороджений піп не верховодив,
І розуму твому богами не зашкодив ! ²⁾

Попи й ксьондзи, се дві нечисті сили,
Що підняли ся душі всім спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете во віки рабувати.³⁾

Попи, се все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люди в Бога людям смерти молять,
І дивлять ся на нього, як на ката...⁴⁾

Так промовляє Куліш, або за нього Турки і Татари, і в тих промовах ми немов чуємо слова Дрепера з його „Історії боротьби за віру“, яка певно була Кулішеві знайома.

Перша частина поеми, та що напечатана, (вона мабуть не ціла, се має після очевидно недокінчена) має основою звісну народну думу про Марусю Богуславку, розширену Кулішем; і вона посвячена, так сказати-б, похвалам музулманства. „Се чисту дань дала Аллаху Україна!“ — скажемо словами самого Куліша. Куліш почував, що можуть люде чудувати ся його музулманству і додав до першої частини епільог, у котрім каже:

¹⁾ Літ.-наук. Вістник, 1899, том IV, ст. 142. ²⁾ Тамже, 155.

³⁾ Тамже, 160. ⁴⁾ Тамже. 161.

Се правда, я Татар незгірш малюю,
Орду, що на Вкраїну набігала.
Я серцем чуйно ті печалі чую,
Котрі вона піснями виливала...

Та не книжки про те мені казали,
І не з пісень про ті я знаю муки :
Ви на мене Ордою налітали,
Ордою дикою, під бунчуком науки...
Мое добро брехнею руйнували,
Мені вязали дуросъвітством руки,
І по живому в язики дзвонили,
Мое імя і славу хоронили...¹⁾)

Справді, не можна уявити собі більш поетичної пімsti зневаженого поета, як отся поема, що мала бути відповідю покликаним і непокликаним Кулішевим критикам. Коли ви мое імя і славу хороните, то ось я вам заспіваю про Турків, тих самих Турків, що їх народ ненавидів сотками літ, я заспіваю про них та так, що ви всі язика в роті забудете... І справді, краса поеми зовсім роззброює нас і ми готові разом з Кулішем дати чисту дань Аллаху та забути хоч на хвилю про те, що як раз з магометанізму перейняв Лойоля свою науку...

Печатана частина поеми має в заголовку рік 1620; недруковані три пісні з другої частини мають у заголовку рік 1621. В першій частині описує Куліш час по битві під Щопорою і займається ся головно Турками, показуючи їх людяність і чесноту; в трьох піснях другої частини (IX, X і XI) описує час перед Хотинською війною. Річ діється ся у Київі, на сцену виступають попи, ксьондзи і Сагайдачний — і Куліш могутнім словом виповідає свої любі думки про них. Якже відмінно говорить він про християн!

Релігія любви тут обернулася
В релігію ненависті гідкої,
І в темнім богомільстві злість проснулася
Варязької старовини страшної...

(Пісня IX).

Із змісту першої частини і сих трьох пісень видко, що Куліш у закінченню Хотинської війни хотів мабуть показати турецьку

¹⁾ Там же, 281. Сей епільог був надрукований уже у »Дзвонії«, ст. 200.

висіність. Як відомо з історії, Осман вирушив против Поляків і козаків з величезним військом; мав війська з 300.000, а противника було коло 80.000. І проте війна закінчилася так, що Поляки величали ся своєю „побідою“ на всю Европу. У такім закінченію війни певно добачив Куліш вплив турецької людяноти (наприклад Кантеміра); він і вкладає в уста Османови слова, що показують, як Куліш загадував закінчити поему.

„Вирушу я так потужно,
Що безумством буде
Против мене воювати...
Схаменуться люди...“

На Дніпрі-Славуті ѹ Росії
Помурую башти,
Щоб з Москвою та Ляхвою
Більш не воювати.

Обгородимо Вкраїну,
Зробим божим раєм,
Віру вірою зоставим
І звичай звичаєм...“¹⁾

Куліш хотів мабуть показати молодого Османа великим ідеалістом. Трудно про се тепер сперечати ся, але з історії відомо, що сей самий Осман перед походом під Хотин казав убити свого брата... А може також Куліш з трагічної смерті Османа (його замордовано) хотів виснувати конець, що ось так погибає завсіди борець за правду, бо і магометанські попи релігію любови обернули в релігію ненависті...

З того, що в поемі в замітці згадується про реформу Василиян, і з того, що в р. 1885 Куліш прислав черновецькому „Союзові“ три пісні з другої половини, видко, що поема писана в роках 1882—1885. По змісті і провідних гадках „Царя Наливайко“ можна думати, що ся драма повстала також у тім часі, на кождий випадок перед р. 1885. Вона нагадує дуже „Байду“. Наливайко глядає також правди, хоч і відмінним трохи способом. Він бажає визволення зпід езуїтства і панства та поправи козаків. Провідні гадки в драмі такі самі, які ми вже чули від Куліша.

¹⁾ Там же, 266.

О Русь і Польщо! скілько в вас завзяття!
 Як високо і гордо дух ваш диші!
 Та, щоб не обнялись на віки браття,
 Східний Рим їм лист розводний пише.

(І акт).

О Польщо, цвіте съвіту! Ти-б ззвіздою
 Новою на Востоці засияла,
 Коли б Славяноство з Русю та з Москвою
 Союзом правди і любви звязала!

(V акт).

Про турецькі відносини тут мови нема, але і тут згадується, що

„в Туреччині і яничар жорстокий
 таким безсердим звірем не здасть ся“,
 як котрийсь там християнин чи християни.

У драмі „Петро Сагайдачний“ показав певно Куліш сего гетьмана, так як і у своїх історичних працях і в „Марусі Богуславці“, не борцем за віру, а тілько щасливим у війні отаманом, несвідомим, за що побиває Москаля або Ляха або Турка.

Отсими творами, написаними після пригоди з „Крашанкою“, Куліш улекшив свою лушу — а потім у новій історичній праці повторив те саме, що говорив у „Історії возсоєдинення Руси“, а у збірнику поезій Дзвін 1893 р. доповів те, чого не сказав ще в ніби-науковій праці. В Женеві видав він сї „староруські думи й съпіви“ п. з. Дзвін, мовби лякав ся, що йому ніяка руська друкарня в Австрії їх не видрукує. Видав чепурне, як звичайно всі Кулішеві видання, строфи давнікі, як сталь, мова прегарна, але зміст?... Провідна гадка цілої збірки — очевидно та сама правда, якої Куліш завсігди шукав. Зарах у васпіві сказано:

„У дзвону дзвоню я, до церкви скликаю,
 До церкви вселенської правди“...

Але далі переповіджені тілько у віршах історичні погляди Куліша, напасти на людий, що не так думали, як він, і навіть напасть на самого себе...

Я прежній вам дододжував словами,
 Порожніми, як розум ваш козацький,
 Пишав ся розбищацькими ділами
 І прославляв пожежі гайдамацькі¹⁾.

¹⁾ Дзвін, 55.

І притім усім тут нема ненависті до України; Куліш любить у минувшині України те, що вважає справедливим; він вірить і в будущину України і співає:

Воскреснеш, нене, встанеш з домовини,
Тебе я словом правди привітаю,
І розілеться слава України
По всій вселенній од краю до краю.¹⁾

У збірці є кілька поезій, як ті, що посьвячені жінці, справді прегарних, але решта написана у роздратованню або по пригоді з „Крашанкою“ або по пожежі хутора. В тих поезіях видно вже хорошого діда, що бачить уже свій конець, а тут спокійно ждати на смерть не може: мучить його серце велика журба, що стілько працював ся, а не нашов призначення. Року 1890 минало пів століття його літературної роботи, а тимчасом ніхто й не думав подякувати йому за його працю... Гірка доля! Правда, воно було страшенно трудно землякам, котрих так Куліш зневажав, забути сі зневаги; але сумні думки мусів думати Куліш 1890 року...

Та хоч без подяки минув для Куліша сей рік, він таки мав у собі стілько сили, щоб не покинути роботи. І він робив до самої смерті. Годить ся сказати дещо більше про роки 1888—1897 у житю Куліша; а сказати можна, бо є листи з того часу, хоч і з перервою від 1891 до 1895 (в листах до Носа).

Хутір Куліша згорів перед роком 1888 — мабуть у часі 1885—1888 і Куліш назвав тоді свою оселю Ганиною пустинею; а перше звав ся хутір Мотронівка. Прийшло ся Кулішеви жити у тісній хатині, в невигоді. Але й серед невигоди він працював далі. Дня 1. мая 1888 писав він Степанови Дан. Носови про себе і жінку: „Ми-ж, коли хочете знати, не замовкли, а саме ввіходимо в смак розмови з великою громадою тямуших людей. Як бачимо, ви й самі з тієї-ж громади. Незабаром читати-мете від нас обоїх усячину, аби тілько нам Господь допоміг звідсіля вигребтись. А поки-що печатаю в „Чтеніяхъ императ. общ. исторіи и древностей россійскихъ“ на цілій сотні аркушів друку оповіданне про всяку давнину, під назвою: Отпаденіе Малороссії отъ Польши (1640—1654). Саме починають печатати“. А далі нарікає Куліш у сім листів, що тісно йому після пожежі у хатині, що книжки гризуть пацюки (щурі) в коморі, „аж серце болить, як спо-

¹⁾ Дзвін, 83.

глянеш, а сховища дастъ Біг". Тілько й утіхи мав, що листувався з добрими людьми, хоч між земляцтвом Куліш бачив їх мало: „злять ся на зеркало, що криволіпкі... Побачите, якого нароблять колоту, читаючи мое широке оповіданє про наші давнезні давна.. А мене хоч і затуркано, та я знаю, що на дворі більш съвіту, нїж у вікні".¹⁾

Виходить, що Куліш знов наперед, як земляки приймуть його нову історичну працю, а проте таки не поступився своїми думками... Робив се на своїй давній основі, що не признавав ніякого шляхетського і козацького народу, а знов тілько народ, як масу.²⁾ Три томи сеї своєї нової праці уважав він тілько програмою до другого переробленого і доповненого видання „Історії возоєднення Русі" і думав ще поїздити по городах для дальшої роботи, але готових грошей не мав, то й трудно було.³⁾ Хотів року 1890 заложити або продати частину свого маєтку, щоб тілько роздобути гроші на друк, але не було купця. „Понаписував я стілько і прозою і віршами, що і на тому съвіті мучити-мусь думкою: про кого дбав я, — чи про людей, чи про мишай?" — так писав Куліш 14. червня 1890⁴⁾, а там і потішав себе 1891 р. думкою, що „настане час, як не буде нас, що повинишпорюють і поспи-сують усяку всячину нашу, тай дивувати-мутъ ся: що як сї люди в такій темряві працювали і при такому темрявому съвітлі пи-сали?"⁵⁾

Хтось з Чернігова (Мих. Кир. Б-ко.) вдавав ся до Куліша 1891 р., що хотів би дещо з його писань надрукувати, та нічого мабуть з того не вийшло.⁶⁾ Листів від половини 1891 р. аж до кінця 1894 року нема ще напечатаних, але коли Куліш 1893 р. видав у Женеві Дзвонона, то видко, що роздобув десь гроші на свої видання. Сеї книжки не приняли земляки прихильно; але Куліш про се може й не знати, або й не хотів знати.

Він жив уже на хуторі безвіїздно, та займав ся перекладом Біблії. Готову перекладену Біблію мав уже року 1872⁷⁾, але сей переклад згорів при пожежі хутора. На два роки перед смертю писав Куліш 11. січня 1895: „Ми живемо так осторонь, що не диво й позабувати, чи ще манячимо на съвіті, чи перебрались до предків своїх у козацьку Валгалу... Я-ж до того, коли хочете

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, 12. ²⁾ Тамже. 15. ³⁾ Тамже, 16. ⁴⁾ Тамже, 18.

⁵⁾ Тамже, 26. ⁶⁾ Тамже, 27. ⁷⁾ К. Ст. 1899, т. I, ст. 85.

знати, заходивсь в друге коло перекладу съятої Біблії на місце тієї, що згоріла до Апокаліпсового кінця... От я й бачу, що Біблія держить мене на съвіті красше доброї горілки оковитої, тай роблю переклад що день божий".¹⁾ „По тім боці політичної прірви (Куліш розумів Галичину) давно вже нічого не друкую, та не маю кошту й друкувати: бо в літку перемовляю съяте письмо босонож, а в зимі — в чернечих кеньках. Так бо воно й годить ся робом босоногих велетнів чинити".²⁾ Праця над Біблією так заняла Куліша, що він не тілько сам не виїздив нікуди, тай до себе не приймав нікого, а як листував ся з ким, то короткими листами, котрі називав телеграмами.

На другий рік 1896, 24. вересня, нарікав перед Тарновським, що не має вже сили докінчити переклад Біблії і, хоч працював над ним день у день, то мучив ся думкою, що покине його, не докінчивши спасеної праці. „Найтруднішо-ж її частина, да ще така, що я один з'орудую нею, се те, що в первобутній Біблії писано не прозою, а віршуванием. Отсе-ж я вже поперевіршував нашою рідною мовою все, що віршовано в Старому Заповіті“, а такого набереть ся в йому ціла четвертина. Тепереньки даю вже собі право позирнути на широкий божий съвіт із нашої Ганниної пустинї".³⁾

Але в осені 1896 Куліш занедужав, табуть перестудив ся, і зо страху, щоб не пропали його рукописи після смерти, почав посылати їх В.В. Тарновському-синови. „Слово наше невмируще — писав він на чотири місяці перед смертю. — Нехай же вони (наслідники) бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють".⁴⁾ Але, як подумав трохи, то приготовив збірник перекладів п. з. Позичена кобза і мав намір владити більше таких збірників та приготувати до друку оповідання своєї жінки. „Се все мушу вхопити одними руками, та ще трохи й сліпуючи (не вам казавши). Як миш одкусить голову, дак ніхто вже не дасть нічому тому ладу, а воно, яке ні є, мусить проводиствувати в моїм перекладі „Святого письма“: арозуміють бо й вороги наші, що хто так висловлює і великих співців і простолюдню мову, той не без громадського вжитку перекладав книгу книг" ...⁵⁾ Се писав Куліш 12. листопада 1896; тоді він зачинив ся у хаті пустинни-

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, ст. 28. ²⁾ Тамже, 30. ³⁾ К. Ст. 1899, I, 87—88.

⁴⁾ Тамже, 89. ⁵⁾ Тамже, 91.

ком і порядкував свої письма, втішаючи себе словами: „Теченіє жизни скопчахъ и вѣру соблюдохъ“.¹⁾ Якимсь душевним спокоєм віс справді з останніх листів Куліша. Він то і тяжить, що „śpie-wak, niestety, śpiewać nie ma komu“, і притім дбає спокійно про наслідників, котрих вік буде розумніший від 19-ого.²⁾ Однак не довелось йому докінчити переклад Біблії, бо в лютім 1897, дня 2., помер. Тільки кілька днів нездужав, але старе 77-літнє тіло не відержало. Докінчити переклад Біблії привняв ся Іван Нечуй Левицький.

Після смерті Куліша лишалися такі рукописи: Поеми: Маруся Богуславка (частина вже друкована); Куліш у пеклі; Грицько Сковорода; Уля Ключниця, Сторчак і Сторчачиха; про дві останні поеми згадує Ом. Огоновський³⁾. Драми: Цар Наливай, Петро Сагайдачний і Хміль-Хмельницький (накидки); Повісті: Искатели счастья (є в музею Тарновського). Тайна; Маріїн хутор; Послѣдній изъ рода Борецкихъ і Искра любви (Владимирія). У кого є ті чотири повісті — не відомо. Переклади, з Шекспіра: (у першім томі, виданім 1882 р. були перекладені: Отелло, Троїл та Крессида і Комедія помилок; Видавнича спілка видала 1899 Гамлєта; а перекладені ще: Король Лір, Макбет, Коріолян, Антоній і Клеопатра, Юлій Цезар, Ромео та Джулєта, Міра за міру, Приборканà гоструха і Багацько гласу з нечевля); з Байрона: Дон Жуан і Чайлд-Гарольдова мандрівка; з Шіллера: Вільгельм Тель; з ріжних поетів: Позичена кобза (напечатана 1897); переклад Біблії. Крім того спомини і деякі неподокінчувані річи.

Оглянувши оттак усі важніші Кулішеві праці, написані протягом 57 літ, скажемо ще кілька слів про нього, навязуючи до них гадок, які були вже сказані в поодиноких уступах.

Куліш почав свою діяльність етнографічними і історичними роботами. Хоч він убирав у 40-их роках матеріали, призбирани на тім полі, в форму романів або епосу, то проте переважали у нього вже з початку інтереси етнографа й історика. В 50-их

¹⁾ К. Ст. 1899, т. I, ст. 92. ²⁾ Там же, 94 і 97.

³⁾ Історія літ. рускої, т. IV, ст. 212.

роках він видав свої етнографічні збірники і сам закінчив свою роботу, як етнограф, але як історик працював до самої смерті. І хоч його історичним працям признають тілько негативну вартість, то Куліш ціле житє найбільше клав ваги на свої історичні праці і найбільше займався ними. Спершу, в 40-их роках і в початках 50-ихуважав історичним матеріалом також се, що подавала йому етнографія: пізнійше пізнав польські історичні жерела і під впливом їх почав маловажити етнографічні матеріали як історичні документи. Тому що у своєму житію пізнав богато польських жерел, а для рівноваги не пізнав або маловажив інші, то і попав у крайність.

Більша частина Кулішевих беллістричних праць корінить ся в його історичних працях, без котрих не можна їх і розуміти. Поезії з 60-их років, що повстали на тлі історичних праць (Досьєвітки), не мають тепер великої літературної стійності, — у них оброблене слабе, — але поезії і драми з 80-их років показали великий поетичний талант у Куліша, велику вправу у віршованій і незвичайній знаній української мові.

Повісті Куліша з сучасного життя (з 19-ого століття) загалом не мають першорядної літературної стійності, хоч релятивної стійності відмовити їм не можна. Докладніший розбір їх може показати і значний беллістричний талант у Куліша. З історичних повістей „Чорна рада“ лишить ся важним набутком в українській літературі. Історичні драми Куліша більше надають ся до читання, як до представлення в театрі — таке що найменше вражене має ся при читані їх, хоч се вражене може бути й непевне.

Беллістристикою займався Куліш тілько спорадично, вважаючи учену карієру свою метою, але цінніти будуть його мабуть і пізнійше не за історичні праці, тілько за беллістричні, українські і росийські. Куліш був і росийським і українським письменником, але те, що дав українській літературі, стійніше, бо тут саме переважає беллістристика. Однак говорити про українські твори Куліша, не зважаючи на його росийські, не можна; годі розуміти їх без тих. Росийські наукові праці Куліша суть основою його українських писань і лише на їх тлі можна розбирати ті українські писання.

Куліш був весь свій вік Українцем і працював для України з вірою в її будуччину: притім мав більшу симпатію до Росії, як до Польщі. На український народ дивився в 40-их ро-

ках з романтичного боку; в 50-их роках, по Кримській війні, всі свої погляди оснував головно на соціольгії. Соціольгічного становища не покинув і до смерти.

В поглядах його на цивілізацію перемагала прихильність до селянського, патриархального життя, бажане природності. Се бажане подиктувало йому деякі літературні роботи і було основою його демократизму. Коли-ж житеписці говорять і про якийсь аристократизм, замітний у Куліша, то аристократизм сей треба розуміти не інакше, як так звану сальоновість, педантизм у ноші, поведінку і мові. Куліш не любив цинізму і бурлацтва і через те не міг заприязнити ся з богатъома людьми. Ще 1868 року житеписець так характеризував Куліша:

„Велике трудолюбє, великі праці і розв'ардияш, високі думки і хлопячу пустоту, жадобу гроший і недбалу щедрість у його можна було вважати не в один і той самий тиждень, а в один і той самий день. Тілько одного в йому не було: на всій Україні і десь інде ніхто не бачив Куліша підпилим. Коли й випивав він з приятелями за молоду, як то мовляють: не проливаючи, і тоді річ його була твереза і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою тебе доброю підлержує, то нехай лишню чарку випє. По тверезу зривалось іноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохолосивши, жалкував за свою нерозвагу; а на підпитку видається ся він між усіма непитущим. Що ми висше сказали про аристократичність аристо-козацьку у Кулішевій вдачі, те ще раз тут згадаємо. Висше було сказано, що під впливом Мужилівської і її небоги у Куліша „цивілізація поборола просту натуру; демократичня душа отрока зробилась аристократичною, — тільки не в ледачому розумі сего слова. З того-ж бо ще періоду житя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятись гори над усіми ровесниками. Допомагали сьому й інші впливи“¹⁾). Коли трапляється ся йому пити, то пити-ме або що добре, або зовсім не пити-ме, опріч звичайної чарки горілки, яку що-дня вживав. Коли задумає меблі купити, то або дорогі купить, або сидіти-ме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику і гарну, наче який пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло гроший. Три рази на віку

¹⁾ Правда, 1868, 33.

довелось йому бути у великих довгах і три рази оплатив ся працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, і давано йому на три тисячі карбованців без якої-небудь розписки¹.)

Пізніше, по 1868-ім р. Куліш не змінив ся, лише, в почутю власної сили і нікчемності земляків, почав гордувати ними. Необережні і зовсім не сальонові вислови про Шевченка дали причину до здогадів, що у Кулішу верховодили часом гордовитість і зарозумілість. Але се були звичайно хоробливі припадки, по котрих усе на довший час наступала рефлексія.

Відчужили Куліша від земляків найбільше ті Українці, з якими він мав діло ще в 50-их роках; уже тоді стидав ся він „своїх ідолів“. А притягли його до себе учені Поляки і через те у Куліша проявилися деякі польські симпатії на науковій основі. Але польонофільство його було далеко менше, як русофільство; однож і друге не доводило його до перечепя самостійності українського народу і письменства; він вірив у ту самостійність і працював для неї.

Василь Білозерський списав 1897 свої спомини про Куліша і в них між іншим сказав таке про нього: „Куліш належав до числа сих людей, що свою благородністю, чесністю, великодушністю і розумом спонукують поважати його кожного, хто має з ним діло. Він чоловік практичний і діяльний і не любить кидати ся то на се то на те, а найбільш не жалує того, що не одобрене спокійним розсудком. Діяльність його найбільше з'осередила ся на літературі і на усовершуванню життя, яке бачить у праці і тільки працю уважає найважнішою з усього. Всякі пориви, що не мають певної користної мети, на яку зараз можна би показати, йому противні. Жите своє він проводив, займаючись літературою і живописом; робити добро, не відкладаючи, там, де була нагода, він уважає головним обовязком“.²)

У сїй замітці піднесено те, що ми вже бачили у Кулішевій діяльності. Служба правді та усовершування себе і людей були провідними гадками в його житю і роботі. Стараючись про се помиляв ся він нераз, але наміри були в нього чисті і людяні. Коли й гордував ким, то в ім'я сих чистих намірів.

Величезну душевну борбу, яку перебував ціле своє жите, стараючись зрозуміти XVI, XVII і XVIII століті в історії України,

¹⁾ Правда, 1868, 324. ²⁾ К. Ст. 1899, т. III, ст. 357—358.

не можна інакше розуміти, як її зрозумів Дашкевич: хитаня Куліша були справді повторенем вікової коллізії, яку нераз переходили більше або менше інтелігентні Українці-Русини, починаючи з XV. століття. Такі коллізії переживають нераз і росийські і австрійські Українці і вони то розбили галицько-руську супільність на дві половини. Потомки галицьких москофілів з 1866 р., що беруть справу своїх відносин до росийської народності поважнійше, як їх батьки, не повинні лихословити пам'яті Куліша, за прикладом батьків; бо вони перебувають одну форму сеї самої коллізії, яку перебув Куліш. А Українці-Русини, що за життя Куліша спершу величали а потім докоряли йому, пережили і переживають також ті самі його коллізії, коли тільки заговорять про уладжене відносин Українців до Росіян і Поляків. Приклад Куліша, котрий більше як пів століття мучив ся сими гадками і для розв'яснення правди жертвував довголітню роботу і свою славу у сучасників, може справді богато навчити потомків. Живий живе гадає, так і будучі покоління полішати ученим розв'яснення мінувшини, а самі у щоденнім житю будуть поступати не інакше, як після того заповіту, який лишив і Куліш своїм наслідником: любов до України і праця для неї в ім'я загальної культури, в яку український народ зі своїми прикметами може внести богато такого добра, якого не зможуть подати інші народи.

А про помилки Куліша скажуть колись те, що він сказав про Гоголя: „Не говоріть мені сього, що Гоголь наш з пантелеїку збив ся. Воно правда, да не зовсім. Збив ся він із пантелеїку од великої муки за гріхи людській, а в його помилках треба читати помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро і його розумні речі і його безуміє“.

Чернівці, вересень — грудень 1899.

ПОХИБКИ.

На ст.	4	рядок	13	з низу	замісць	охоти	має бути:	охоту
" "	4	"	10	"	"	пропасти	" "	незичливости
" "	14	"	14	з гори	"	70-их рр.	" "	30-их
" "	16	"	1	з низу	"	реторикою	" "	ретортю
" "	19	"	14	з гори	"	Рудавского	" "	Рудовского
" "	21	"	10	з низу	"	які	" "	який
" "	23	"	18	з гори	"	1842	" "	1843
" "	24	"	13	з низу	"	Юзефович	" "	Юзефовичеви.
" "	29	"	7	з гори	"	ненавиджу	" "	не ненавиджу
" "	36	"	13	з низу	"	1869	" "	1860
" "	81	"	5	"	"	яких	" "	які
" "	134	"	12	з гори	"	не треба знаку	(?)	

Ціна 1 корона.